

નિવેદન

‘પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા’નો આ પાંચમો ગ્રન્થ—માલગ્નકૃત ‘નલાઘ્યાન’ પ્રકટ કરતાં આનંદ થાય છે. ગુજરાતી આઘ્યાનકાવ્યના પિતા તરીકે જેને ઓઝઘવામાં આવે છે તે કવિ માલગ્નની એ શ્રેષ્ઠ આઘ્યાનકૃતિ છે. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ્ અને પાટણ હાઈસ્કૂલમાં મારા શિક્ષક સ્વ. રામલાલ ઘુનીલાલ મોદીએ આ આઘ્યાન સને ૧૯૨૪માં સંપાદિત કરીને છપાવ્યું હતું અને ત્યાર પછી ગુજરાતના વિધારસિક વર્ગમાં અને વહોઝો ઉપયોગ થયો હતો. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ઘુધીની પરીઘાઓમાં પણ એ સંપાદન અનેક વાર પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થતું હતું. છેલ્લાં દશેક વર્ષથી એ પુસ્તક મઝતું નથી.

સ્વ. રામલાલ મોદીની વાઘનાની માપા એમને મઝેલી અર્વાઘીન હસ્તપ્રતોને કારણે અર્વાઘીનપ્રાયઃ છે. મારા સાહિત્યરસિક મિત્ર શ્રી. નટવર-લાલ દુર્ગાશંકર દવે પાસેથી આ કાવ્યની, માલગ્નકૃત ‘કાદંબરી’ જેવું જૂનું માપાસ્વરૂપ સાઘવતી હસ્તપ્રત મને મઝી હતી અને તેનો પરિઘ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના જાન્યુઆરી ૧૯૪૨ના અંકમાં મેં આપ્યો હતો. એ પ્રતને આધારે ‘નલાઘ્યાન’નું પુનઃસંપાદન કરવાનો સ્વ. મોદીનો મનોમાવ હતો, પણ એ કાર્ય કરી શકે ત્યાર પહેલાં એમનો દેહવિલય થયો. આપણા આરૂઢ વિદ્વાન અને માપાશાસ્ત્રી શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીને હસ્તે હવે એનું સંપાદન થયું છે. ઉપર્યુક્ત જૂની વિશ્વસનીય હસ્તપ્રતને આધારે પાઠ તૈયાર કરવા ઉપરાંત શ્રી. શાસ્ત્રીઝીએ આ વિશિષ્ટ આઘ્યાનકાવ્યની વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લઘ્વી છે તથા માપાશાસ્ત્રીય મહત્ત્વ ધરાવતો વિસ્તૃત શબ્દકોશ તૈયાર કર્યો છે.

વિદ્વાનોને તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થઈ પડશે
 એવી આશા છે.

‘ અધ્યાપક નિવાસ, ’
 ઘડોદરા,
 વેરાલી પૂર્ણિમા (સુદ જયંતી),
 સં. ૨૦૧૨

મોગીલાલ જયચંદભાઈ સાહેસરા
 સામાન્ય સંપાદક

અનુક્રમ

નિવેદન	
પ્રસ્તાવના	૧-૭૬
ભાલણકૃત નલાહ્યાન		૧-૭૭
શબ્દકોશ	૭૮-૧૭૬
‘પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા’ના પ્રથમ પ્રકાશન વિષે કેટલાક અભિપ્રાયો					
સંપાદિત હસ્તપ્રતના ફોટા					

પ્રસ્તાવના

૧. હાથપ્રત

આજથી ૩૨ વર્ષ ઉપર ગુજરાતના એક જાણીતા સંશોધક સ્વ. રામલાલ ચુનીલાલ મોદિયે ભાલણકૃત વે નઝાલ્યાન પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં. આમાંનું પહેલું નઝાલ્યાન પ્રથમ વાર જ પ્રસિદ્ધ થતું હતું, જ્યારે વીજું નઝાલ્યાન એ પૂર્વે વઢોદરાથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પ્રાચીન કાવ્યમાલ્યાના ૧૧મા અંક (ઈ. સ. ૧૮૮૯) માં અને મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ઘૃહકાવ્ય-દોહનના ૫ મા ગ્રંથ (ઈ. સ. ૧૮૯૫) માં છપાયું હતું. આ પાછલા વીજા નઝાલ્યાનની કોઈ હાથપ્રત સ્વ. મોદીને મળેલી ન હોઈ એમણે આ વે છપાવેલી વાચનાની મદદથી એનો પાઠ સાધ્યો. પહેલા નઝાલ્યાનની એમને એક હાથપ્રત ગુટકાના રૂપમાં મળેલી હતી. એમાં નઝાલ્યાન આલું હોવા છતાં કેટલેક સ્થળે અક્ષરો ઉપર ઘમારો લાગેલો તેમજ સામાન્ય વાણિયાશાહી હાથે પ્રત ઉતારવામાં આવેલી હોઈ કેટલેય સ્થળે સ્વ. મોદીએ પાઠ-સુધારણા કરી હતી. એમણે એવા વધા જ સુધારા મોટાં વીર્વામાં છપાવેલા ને અસલના ગ્રંથ લાગતા પાઠ પાદટીપમાં નીચે આપેલા. એ સમયના સંપાદકીય પ્રવાત પ્રમાણે એમણે પ્રચલિત જોડણીમાં વાચના આપી હતી. એમની એ પ્રત ગુજરાતી પ્રેસની હતી. માપાભૂમિકાની દૃષ્ટિએ એ વાચના અર્વાચીન ગુજરાતીની હતી. વર્ષો સુધી એની કોઈ વીજી હાથપ્રત જાણવામાં આવી નહોતી. એવી સ્થિતિમાં એનું ફરીથી સંપાદન કરવાનું કાર્ય સ્વ. જ. વિકટ થઈ પડતું હતું. સદ્ભાગ્યે પાટણમાંથી જ પ્રો. ડૉ. મોગીલાલ સાંઢેસરાને સં. ૧૭૩૩ ની એક હાથપ્રત મળી આવી ને એનો શરૂનો ભાગ એમણે “બુદ્ધિપ્રકાશ” જાન્યુઆરી ૧૯૪૨માં છપાવ્યો પણ સ્વ. આનંદની વાત તો એ હતી કે હાથપ્રતમાં અશુદ્ધિ પ્રમાણમાં વધુ હોવા છતાં એની માપાભૂમિકા ગુજ. વિદ્યાસભાની કાદંબરીની

હાથપ્રતમાંની ભાષાભૂમિકાના જેવી જ—ઘટલે કે હું જેને મધ્યકાલીન ગુજરાતીની મિશ્ર ચોથી ભૂમિકા કહું છું તે—દત્તી. સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે 'કાદંબરી'નું સંપાદન કરતી વેળા ભાષાભૂમિકા સુધારી—હું જેને મધ્યકાલીન ગુજરાતીની શુદ્ધ ત્રીજી ભૂમિકા કહું છું તેવી કરી નાંખેલી—હોઈ આપણને કાદંબરીની એકમાત્ર અને મહત્ત્વની હાથપ્રતની ભાષા-ભૂમિકાનો જ્ઞાલ જોઈતો હોય તો વાંચના નીચે પાદટીપોમાં અસલ પાઠ મૂક્યા છે તે જોવાથી જ મઝી શકે. કોઈ પણ વાંચક આવી તકલીફમાં ઝતરતો હોતો નથી. માલખના જ સમયની કોઈ હાથપ્રતો ન મળે ત્યાંસુધી તો કાદંબરીની અને નટ્ટારૂપાનની આ પ્રતોમાં પ્રાપ્ત થતી ભાષાભૂમિકાને જ અનિવાર્ય રીતે વઝગી રહેવાની સંપાદકીય નીતિનો મેં 'કાદંબરી'ના સંપાદનમાં અમલ કર્યો છે અને આ પહેલાં 'નટ્ટારૂપાન'ના સંપાદનમાં પણ એ જ નીતિનો સમાવેશ કર્યો છે. અશુદ્ધિઓ વિશેષ છે જ, અને ઘણી અશુદ્ધિઓ યા લેખનભેદ કે જે કોઈ નડે એવું છે તે પાદટીપમાં અક્ષરશઃ નોંધી શુદ્ધ સ્વરૂપ વાંચનામાં ઉપર આપવામાં આવેલું છે. આમ કરવા જતાં જાણે જ સાધ્યેતી રાખવામાં આવી છે કે ક્યાંય પણ ભાષા-ભૂમિકાના કોઈ પણ રૂપની ભૂમિકા લેશ માત્ર પણ ફરે નહિ.

આ પ્રત આઢા ૫" x ૭મા ૫|| " ના ગુટકાના રૂપમાં છે; લેખન-ભાગ ૪" x ૩"; દરેક પૃષ્ઠ ઉપર ૧૬ લીટી અને સરેરાસ દરેક લીટીમાં ૩૦ અક્ષર છે. શરૂઆતનાં ૨ પાનાં નષ્ટ થયાં છે તેમ વચ્ચે પણ કેટલાંક પાનાં કરપાચેલાં છે. પાઠ સાધતી વચ્ચે સ્વ. મોદીની મુદ્રિત વાંચનામાંથી ખૂટતું લેવામાં આવ્યું છે. ગુટકાના મધ્યના વરોધર ૪૭ પાને નટ્ટારૂપાન પૂરું થાય છે, જ્યાં નીચે મુજબની પુષ્પિકા મળે છે :

હૃદિ ધીનલજ્ઞાજ્ઞાન સમાસઃ : ॥ સંઘ ૧૭૩૩ વર્ષે પ્રથમ પ્રાગ્વળ્ય વદિ ૧૩ પાર
મૃગુદિને ભવિત્ત મોદજ્ઞાતીમસુદવઃ ॥ : ॥ : ॥ મુખં મવતુઃ ॥ ૬ ॥ : ॥ શ્રી

પ્રત સુંદર અને સુવાચ્ય બ્રાહ્મણી મરોડના દેવનાગરી અક્ષરોમાં લખાયેલી છે. (અક્ષરોનો ઘાટ ચોસ વનનીક ટાઈપના જેવો લગભગ લાગે). પ્રતના ઉચ્ચાર્થમાં ૩૪ પાનામાં જરા મોટા અક્ષરોમાં લઘુનાકરનો “ઈશ્વરવિવાહ” ૫ જ સંવત્ ૧૭૩૩ વર્ષે ઇટલા અંતભાગથી લખાયેલો છે.

લેસનભેદની દૃષ્ટિએ જોતાં ત્રણેક વસ્તુ ધ્યાન સેંચે છે :—

- (૧) ઓકાર સર્વત્ર ઈ આ રીતે લખાયો છે :
- (૨) થોટાં જ સ્થાને જ, વાકી સર્વત્ર ‘જ’ ને ચાલુ પ થી વતાવવામાં આવ્યો છે.
- (૩) કેટલેક સ્થળે જ મળે છે; આમ છતાં ‘જ’ ને સ્થળે પળ—સ્વાસ કરીને સર્વનામોમાં અને કરજે-કરજો એવાં રૂપોમાં ય લખવામાં આવ્યો છે.

સંપાદનમાં ઈ નો સર્વત્ર ઓ છાપવામાં આવ્યો છે; થોડા જ અપવાદ-રોપ કે શેષ કે વિશેષ વગેરે સિવાયનાં વધાં સ્થાનોમાં ‘પ’ નો સ્વાભાવિક તત્કાલીન ઉચ્ચાર ‘જ’ કરી લેવામાં આવ્યો છે. કરજે-કરજો જેવાં વધાં આજ્ઞાર્થ રૂપોમાં કરજ્યે-કરજ્યો એવી તત્કાલીન ઉચ્ચરિત જોડણી કરવામાં આવી છે; જ્યારે જૈ-જેહનાં સાર્વનામિક અને અવ્યયાત્મક રૂપોમાં—ઇટલે કે યાહારિ-યાહ્રિ જેવામાંયે જ્યાં ક્યાંય ય મળે છે ત્યાં ય સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે; જ્યાં એવાં રૂપોમાં જ મળે છે ત્યાં ‘જ’ જ આપ્યો છે. હ નું સ્વરિત ઉચ્ચારણ સામાન્ય રીતે સ્વર સહિત જુદું મળે છે ત્યાં સર્વત્ર જુદું જ રાખવામાં આવ્યું છે : ઇહ્યું, તેહનિ, યાહારિ વગેરે. આમ છતાં પ્રતમા જ્યાં ક્યાંય પળ જોડાયેલ સ્વરૂપમાં છે, જેમ કે અહો, તહો, મૂહિ, તેહિ, યાહ્રિ વગેરે, ત્યાં જે પ્રમાણે

મઝ્યું છે તે પ્રમાણે જ સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે. 'રુપ', ને સ્થાને સર્વત્ર 'ક્ષ' લખાયેલો મળે છે; પણ ઉચ્ચારણ 'રુપ' હોઈ સર્વત્ર 'રુપ' કરી લેવામાં આવ્યો છે. ક્ષણ વગેરે શબ્દોમાં સ્વાભાવિક ક્ષ છે ત્યાં 'ક્ષ' જ રાખ્યો છે. દુઃસ્વ શબ્દની જોડણીમાં ક્યાંક દુઃસ્વ, ક્યાંક દુઃપ, તો ક્યાંક દુપ અને દુસ્વ પણ; એનું સર્વત્ર દુઃસ્વ કરી લેવામાં આવ્યું છે. ઇટલી સાવધાની રાખવામાં જ આવી છે કે ઉપર વાચનામાં આવો આવશ્યક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય તેવાં વચાં સ્થાન પાદટીપોમાં નીચે અક્ષરશઃ આપવામાં આવ્યાં છે. ધાડી, જાડી, કાંડી, અને કરીત્રિ આ રીતે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ ઇકાર; કે જૂઝુમાં હ્રસ્વ ઉકાર જો ક્યાંય પણ મળ્યા છે તો એ પણ પાદટીપમાં એ રીતે નોંધવામાં આવ્યા છે. મૂતકૃદંતનાં રૂપોમાં પામીયુ, પામીડ જેવી દીર્ઘ ઈકારવાટી જોડણી અનેક સ્થળે મળે છે, પણ એ હ્રસ્વ હોઈ હ્રમ્વ ઇ થી વ્રતાવી છે.

સામાન્ય રીતે આપણા દેવનાગરી તેમજ ગુજરાતી મરોડના લેખનમાં અનુનાસિક વર્ગીય વ્યંજન ણ ન મ ની પૂર્વના સ્વર ઉપર વિંદુ કરવાનો ચાલ રૂબ જ વ્યાપક હતો. વ્યાકરણ-મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ આજથી બે હજાર વર્ષ ઉપર જે ચર્ચા કરી છે કે અનુનાસિક વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં અનુનાસિકના પ્રાસાદવાસી ન્યાયે પૂર્વના સ્વરની જ હોય છે, એ સ્વાભાવિકતાને લઈ આપણી હાથપ્રતોમાં પણ એ અનુનાસિક વ્યંજનોની પૂર્વના વર્ણ ઉપર વિંદુ લખવામાં આવતું. આપણી મુદ્રિત વાચનાઓમાં આ સંસ્કૃત પદ્ધતિના લક્ષણ પ્રમાણે હવે કરાતું નથી; તેથી કાદંબરી અને નઝાહ્યાનના સંપાદનમાં મેં વિંદુનો ઉપરની વાચનામાં અસ્વીકાર કર્યો છે; વેગક, એવાં વચાં સ્થાન શબ્દશઃ ત્યાં ત્યાં નીચે પાદટીપોમાં નોંધવામાં આવ્યા છે.

આજે મધ્યકાલીન ગુજરાતી માપાનું સ્વરૂપ ગુજરાતી હાથપ્રતોમાં હવે વિપુલ પ્રમાણમાં મળતું હોઈ અને એની વિમિત્ર મૂમિકાઓ પણ

તારવવાનું એનાથી સરલ વન્યું હોઈ એની જોડણી વગેરે આપણે શુદ્ધ પ્રકારની પ્રતોની મદદથી સિદ્ધ સ્વરૂપમાં મેઝવી શકીએ છીએ. મારાં સંપાદનોમાં મેં સ્વીકારેલો માર્ગ જ વસોવર છે એમ હું કહી શકું નહિ, પણ પટલું નોંધી શકું કે સંક્રાંતિ પ્રતો જોયા પછી અમુક ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવાનું પ્રમાણમાં વધુ સરલ વન્યું છે; અને યથાશક્ય મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમ 'કાદંબરી' અને 'નટ્ટાલ્યાન'ના સંપાદનથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીની મિશ્ર ચોથી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ એના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં મૂર્ત થવાનો યોગ મળ્યો છે, જે આ વિષયના અભ્યાસીઓને ઉપકારક થશે.

૨. મિશ્ર ચોથી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ

'નટ્ટાલ્યાન' અને 'કાદંબરી'ની મારાં સંપાદનોની યાચનામાં મૂળ હાથપ્રતોની ભાષાભૂમિકાને વચ્ચી રહેવાના પ્રયત્નને કારણે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની મિશ્ર ચોથી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ મેઝવી શકવાને આપણે સમર્થ થઈએ છીએ; અહીં રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ તેથી થોડોક પરિચય આપવાનું સરલ વન્યું છે. એ હવે જોડ્યે.

મૂળ ઉચ્ચારણો

આ ભૂમિકામાં નીચેનાં સ્વરો અને વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણ પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે :

સ્વરો — અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ (ઋ) ए (ऐ) ओ (औ)

અનુસ્વાર, અનુનાસિક, વિસર્ગ

વ્યંજનો —

ક	ख	ग	घ
च	छ	ज	झ
ट	ठ	ड	ढ ण
त	थ	द	ध न

પ ફ વ મ મ
ય ર લ વ
શ (પ) સ હ

નટ્ટાસ્થાનની હાથપ્રતમાં નૈપથ-મૈમી જેવા તત્સમ શબ્દોમાં એ નોંધાયેલો મળે છે; ઔ કૌરવ જેવા તત્સમ શબ્દોમાં મળે છે.

પ્રાકૃતકાઠ્યર્થાં વે સ્વર એકવીજાની ઘાજુમાં આવી શક્તા હતા અને એમાંથી જ અર્વાચીન ભૂમિકા મુખી આવતાં સંધિસ્વરોનો વિકાસ થયો. આ હાથપ્રતની ભૂમિકામાં અડ્ઢ અડ્ઢ જેવી સંનિધિ દૂર થઈ છે. અને એને સ્થાને અનુક્રમે ઇ ઊ અને આગલ ઘી એ અને ઓ પળ લેખનમાં પ્રચારમાં આવી ગયા છે. કર્મણિ રૂપોમાં, આમ છતાં, ઇડ્, ઈડ્ અને મૂ. ક્ર.માં ઇડ્ (લેખનમાં સાથોસાથ ઈડ્-ઈડ્ઁ પળ) જોવા મળે છે. પરંતુ મોટા—ભાગે આવાં પ્રાયઃ ઘઘા સ્થાંઓમાં ઘઘે લઘુપ્રયત્ન ય્ ડમેરી લેવામાં આવ્યો છે: પામિડ-પામિયુ (લેખનમાં ઈ તરફના આદરે પામીડ-પામીયુ પળ). વર્ત. કર્મણિરૂપોમાં કરીઈ, જઈઈ, જોઈઈ સાથોસાથ ‘ય્’ ડમેરેલાં રૂપ કરીયિ ઘમેરે પળ જોવા મળે છે. વિમક્તિરૂપોમાં પળ રાઈ સાથેસાથ રાય અને ‘ય્’ ના ડમળે રાયિ જેવાં રૂપ પળ ત્રી. વિ.માં મળે છે. એટલે આમ વે સ્વરો ઘઘે ય્ નું ડમેરણ—યથ્રુતિ—લઘુપ્રયત્ન ય્ નું ડમેરણ આવશ્યક મનાતું જણાય છે. અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં આવા ઘઘાં સ્થાંઓએ યથ્રુતિ આવી ચૂકી છે. છતાં ત્રી. પુ. ઇ. ઘ. કર્તરિનાં કચિન્ કરિઈ (= કરિ, કરે), લ્યાવિઈ (= લ્યાવિ, લ્યાવે) જેમ પળ લખાયેલાં રૂપ જોવા મળે છે.

ઋ માત્ર તત્સમ પૂરતો મર્યાદિત છે: ઋપિ; પળ રણિ; સાથે હૃદિ અને રિદિ પળ. પૂર્ણ અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ સં. તત્સમ શબ્દોમાં જ મર્યાદિત છે, ય્યારે તદ્ભવ શબ્દો અને ઘઘા જ પ્રત્યયોમાં ય્યાં એ ઉચ્ચારણ છે તે અનુનાસિક (પોતું) ઉચ્ચારણ જ છે; સરસ્વાતો :

“ભેમી જે ગ્રહિવા ગઈ તે હંસ વાળી વિસ્તરિ.

ઓઢવાનું અંચર નાંચી શાલવાની પિરિ કરિ.” [૭૦, ૧૦]

મૂઝમાંના અનુસ્વાર ઉચ્ચારણનો જ આ વિચાર છે. આમ છતાં અહીં કहीं તहीं વગેરેમાંનું ઉચ્ચારણ પ્રાકૃતકાલીન હદ્ભવ છે—જેમાં અનુસ્વારની શક્યતા નથી.

વિસર્ગ તો દુઃસ્વ કે અન્તઃકરણ જેવામાં જ છે. ગુજગતી શબ્દોમાં એની કોઈ શક્યતા નથી રહી.

વ્યંજનોના વિષયમાં તો મુખ્યત્વે ઘઘા જ સં. વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણ આ ભૂમિકામાં જઙ્ઘાયેલાં છે. યેશ્વક, રુ જ યા વે અનુનાસિક વ્યંજનો તત્સમ શબ્દોમાં જ જોયા મળે છે. ણ ન મ તો વ્યાપક છે. લેખનમાં મળતો પ વહુ જ ઓછા અપવાદે પ છે, વાકી તો પ સ્વ જ છે. મોસ્વ (લેખનમાં મોપ) ના પ્રાસમાં દોપ લખાયેલ મળે ત્યારે પ દોપ નહિ, પણ દોસ્વ છે—પ તરત સમજાશે. તેથી જ રપિ, વિપિ, દુઃપ જેવાં લેખનસ્વરૂપ રહિ, વિહિ, દુઃસ્વ જ છે. માનુપ જેવામાં ‘પ’ કે ‘સ્વ’ પ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ હોઈ મુદ્રણમાં પણ ‘પ’ જ સ્વીકાર્યો છે.

લૂવ મૂંઝવનારો તો લેખનમાંનો ય છે. યમ-યિમ, યેહયુ, યેટલિ, યમું જેવા સંખ્યાબંધ શબ્દોમાં ઉચ્ચારણ જ જ છે. કરયે-કરયો જેવા શબ્દોનું લેખન આપણને કરજે-કરજો જ સ્પષ્ટ કરે છે. ઉચ્ચારણ શુદ્ધ સં. જ જેવું હોઈ મુદ્રણમાં કરજ્યે--કરજ્યો ના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યું છે; પરંતુ યમ-યિમ વગેરેમાં મુદ્રણમાં પણ ‘ય’ સાચવ્યો છે. આવા શબ્દોની સંખ્યા વિપુલ હોઈ ફેરફાર દ્રષ્ટ માન્યો નથી. છતાં લેખનમાં જો જ મળ્યો જ. હોય તો પ જાઝવી રાખ્યો છે. લેખનમાં પણ પ મૂલતી નહિ ઘણ સ્વાભાવિક હોઈ લખાયો છે.

પ ફ વ મ મ
ય ર લ વ
શ (પ) સ હ

નઝાલ્યાનની હાથપ્રતમાં નૈપધ-ભૈમી જેવા તત્સમ શબ્દોમાં એ નોંધાયેલો મળે છે; ઔ કૌરવ જેવા તત્સમ શબ્દોમાં મળે છે.

પ્રાકૃતકાઝર્યાં જે સ્વર ણકર્ણજાની વાજુમાં આવી શક્તા હતા અને ણમાંથી જ અર્વાંચીન ભૂમિકા સુધી આવતાં સંધિસ્વરોનો વિકાસ થયો. આ હાથપ્રતની ભૂમિકામાં અહ અહ જેવી સંનિધિ દૂર થઈ છે અને એ સ્થાને અનુક્રમે ઙ ઙ અને આગઠ વધી એ અને ઔ પણ લેખનમાં પ્રચારમાં આવી ગયા છે. કર્મણિ રૂપોમાં, આમ છતાં, ઙ, ઙ અને મૂ. ક્ર.માં ઙ (લેખનમાં સાથોસાથ ઙ-ઙં ણ) જોગા મળે છે. પરંતુ મોટા—ભાગે આવાં પ્રાયઃ વધાં સ્થાનોમાં વધે લઘુપ્રયત્ન ય્ ડમેરી લેવામાં આવ્યો છે : પામિડ-પામિયુ (લેખનમાં ઙ તરફના આદરે પામિડ-પામિયુ ણ). વર્ત. કર્મણિરૂપોમાં કરીઙ, ઙીઙ, જોઈઙ સાથોસાથ ‘ય્’ ડમેરેલાં રૂપ કરીયિ વગેરે ણ જોગા મળે છે. વિભક્તિરૂપોમાં ણ રાઙ સાથેસાથ રાય અને ‘ય્’ ના ડમરણે રાયિ જેવાં રૂપ ણ ત્રી. વિ.માં મળે છે. એટલે આમ જે સ્વરો વધે ય્ નું ડમેરણ—યશ્રુતિ—લઘુપ્રયત્ન ય્ નું ડમેરણ આવશ્યક મનાતું જણાય છે. અર્વાંચીન ઉચ્ચારણમાં આવાં વધાં સ્થાનોએ યશ્રુતિ આવી ચૂકી છે. છતાં ત્રી. પુ. એ. વ. કર્તરિનાં કચિત્ કરિઙ (= કરિ, કરે), લ્યાવિઙ (= લ્યાવિ, લ્યાવે) જેમ ણ લખાયેલા રૂપ જોગા મળે છે.

ઋ માત્ર તત્સમ પૂરતો મર્યાદિત છે : ઋપિ; ણ રણિ; સાથે હૃદિ અને રિદિ ણ. પૂર્ણ અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ સં. તત્સમ શબ્દોમાં જ મર્યાદિત છે, જ્યારે તદ્દમવ શબ્દો અને વધા જ પ્રત્યયોમાં જ્યાં એ ઉચ્ચારણ છે તે અનુનાસિક (પોતું) ઉચ્ચારણ જ છે; સરસ્વાતો :

“ મેમી જે ગદિયા ગદી તે હંસ યાળી વિસ્તરિ.

ઝોઢવાનું અંચર નાંચી શાલવાની પિરિ કરિ.” [૭૦. ૧૦]

મૂઝમાંના અનુસ્વાર ઉચારણનો જ આ વિચાર છે. આમ છતાં અહીં કહીં તહીં ઘગેરેમાંનું ઉચારણ પ્રાકૃતકાલીન ઉદ્ભવ છે—જેમાં અનુસ્વારની શક્યતા નથી.

વિસર્ગ તો દુઃસ્વ કે અન્તઃકરણ જેવામાં જ છે. ગુજરાતી શબ્દોમાં એની કોઈ શક્યતા નથી રહી.

વ્યંજનોના વિષયમાં તો મુસ્યત્વે યથા જ સં. વ્યંજનોનાં ઉચારણ આ મૂમિકામાં જઝવાયેલાં છે. યેશક, રુ અ આ ષે અનુનાસિક વ્યંજનો તત્સમ શબ્દોમાં જ જોયા મળે છે. ણ ન મ તો વ્યાપક છે. લેખનમાં મળતો પ વહુ જ ઝોઢા અપવાદે પ છે, યાકી તો ણ સ્વ જ છે. મોણ (લેખનમાં મોપ) ના પ્રાસમાં દોપ લગાયેલ મળે ત્યારે ણ દોપ નહિ, પણ દોણ છે—એ તરત સમજાશે. તેથી જ રપિ, ત્રિપિ, દુઃપ જેવાં લેખનસ્વરૂપ રહિ, વિહિ, દુઃહ જ છે. માનુષ જેવામાં ‘પ’ કે ‘હ’ એ નિશ્ચિત ફરવું મુશ્કેલ હોઈ મુદ્રણમાં પણ ‘પ’ જ સ્વીકાર્યો છે.

સ્વૂય મૂંઝવનારો તો લેખનમાંનો ય છે. યમ-પિમ, યેહયુ, યેટલિ, યમું જેવા સંસ્થાબંધ શબ્દોમાં ઉચારણ જ જ છે. કર્યે-કર્યો જેવા શબ્દોનું લેખન આપણને કરજે-કરજો જ સ્પષ્ટ કરે છે. ઉચારણ શુદ્ધ સં. જ જેવું હોઈ મુદ્રણમાં કરજ્યે-કરજ્યો ના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યું છે; પરંતુ યમ-પિમ ઘગેરેમાં મુદ્રણમાં પણ ‘ય’ સાચવ્યો છે. આવા શબ્દોની સંખ્યા વિપુલ હોઈ ફેરફાર ઇષ્ટ માન્યો નથી. છતાં લેખનમાં જો જ મળ્યો જ. હોય તો એ જાઠવી રાસ્યો છે. લેખનમાં પણ એ મૂલથી નહિ ઘણ સ્વાભાવિક હોઈ લેવાયો છે.

તાલત્ર્ય શકાર મ. ગુ. ની મૂમિકાઓમાં તાલત્ર્ય સ્વરોની પૂર્વે સ્થાન પામતો જતો હતો, તેથી દાસી ને વદલે દાશી, ઇવાં માશી, અને હસિ-હશિ વગેરે જોવા મળે છે. ઇવા જ તદ્ભવ શબ્દોમાં અતિશિ-અતિસિ વેડ જોવા મળે છે. ઇવા જ વિકલ્પ મું-ગું વગેરે પણ છે, તો મુણુ-ગુણુ પણ.

અનાદિ સ્થિતિમાં હ-હ નું મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ આપણે ત્યાં જે ઉત્તરી આવ્યું છે તે કોઈ વિશિષ્ટ રીતે નોંધાતું નહોતું; ઇવી જ રીતે મધ્ય-વર્તી સ્થિતિમાં વેવડો છૂ હોય ઇ સિશયની સ્થિતિના લ ને સ્થાને વ્યાપક થયેલા ળ—ઇ જિહ્વામૂલીય ઉચ્ચારણનો પણ કોઈ સ્થાલ લેખનમાં જોવામાં આવતો નથી.

સ્વરારોહ—સ્વરનાં ગુણવૃદ્ધિનાં રૂપ સ્થાપિત રીતે આપણને આ મૂમિકામાં જોવા મળે છે. કરિ-કરે, ધોડુ-ધોડો, પડિ-પાડિ, તો ઝલટી પ્રક્રિયાળ જાઈ-જવાઈ જેવાં રૂપ પણ મળે છે. આમાંનો પડિ-પાડિ ઇ ફેરફાર તો પતતિ-પાતયતિ જેટલો જૂનો છે. ઇવાં જ મૂકિ-મોકલિ, જૂતિ-જોડિ ઇ રૂપો પણ ઇ પ્રકારનાં જૂનાં છે. છુટિ-છોડિ ઇ પ્રાકૃતકાલીન છે. મ.ગુ.ની ૧લી મૂમિકાનાં કરઈ-ધોડડ રૂપોમાંથી કરિ-ધોડુ આ ક્રમ સંધિસ્વરાત્મક સ્થિતિ પછીના હ્રસ્વ ઇ—ઔનાં ઉચ્ચારણનો સ્રોતક છે, જેના પરિણામે ઉત્તર ગુજરાતમાં આજે પણ મવિપ્યકાઢનાં રૂપોમાં કરશિ-આવશિ-જાશિ-સ્વાશિ મળે છે.

આ અઈ=ઈ, અડ=ડ, અડં=ઠં અને સ્વરારોહ કહેવો કે પર-સવર્ણતા કહેવી ઇ પ્રશ્ન જરા મૂંઝવનારો છે. આમાંના અડં નો ઠં થવાની પ્રક્રિયાને પરસવર્ણ દીર્ઘ થવાની પ્રક્રિયા કહી શકાય; પરંતુ અઈ=ઈ અને અડ=ડ થવાની પ્રક્રિયાને પરસવર્ણતા ઇ માટે ન કહી શકાય કે ઇ શુદ્ધ ઈ-ડ ઉચ્ચારણ હોવાને વદલે હ્રસ્વ ઇ—ઔ ઉચ્ચારણોના પ્રતિનિધિ છે. આ જ વસ્તુ આપણને અર્વા. ગુજ.માં હ્રસ્વ વિવૃત ઔ—ઔ આપી જાય છે ઇ સ્થાલમાં રાસવા જેવું છે.

સ્વરભાર—મધ્ય. ગુજ. ભૂમિકાઓમાં લોહોનાં ઉચ્ચારણ સ્વર-ભારની દૃષ્ટિ કેવાં હશે એ આપણે જાણતા નથી. સાંગીતિક (pitch) સ્વરભારનો તો સ્થાલ સુધ્ધાં આવી ગયે નહિ; પરંતુ બલાત્મક કે આઘાતાત્મક (stress) સ્વરભારનાં ચિહ્ન આપણને જોવા મળે. અહ, અંડ, અંડને સ્થાને ઇ-અ, ડ-ઓ, ઊં થવામાં પૂર્વના અકારના ચલિષ્ઠ સ્વરભારની જ પ્રક્રિયા કામ કરતી પકડાયેલ છે. બાકી પદાત્મક માપાસ્યરૂપમાં ઘીઝી રીતે સ્વરભારનાં સ્થાન નક્કી કરવાં મુશ્કેલ પડે.

શબ્દવિચાર : રૂપરચના—શબ્દોનો વિચાર કરતાં નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ અને અવ્યય એ સં. વ્યાકરણનાં પાંચે શબ્દ-સ્વરૂપ ગુજરાતીની ક્રમિક ભૂમિકાઓમાં ઉત્તરી આવ્યાં છે. આવશ્યકતા પ્રમાણે વિભક્તિના વિકસિત પ્રત્યયો અને અનુગો, ક્રિયાપદમાં કાઢનાં રૂપોમાં પ્રત્યયોનો વિકાસ થયે સધાયેલાં શબ્દસ્વરૂપો—કુદંત સહિત, અને અવ્યયોનાં પણ પ્રત્યયોના ઘસારા સાથે થયેલાં રૂપ આ ભૂમિકાઓમાં ઉત્તરી આવેલાં મઝી આવે છે.

નામ : જાતિ : ઘચન : વિભક્તિ—અંત્ય સ્વરની દૃષ્ટિ સંસ્કૃતમાં હતો તેવો વિચાર ગુજરાતી ભાષાની ક્રમિક ભૂમિકાઓને માટે આવશ્યક રહ્યો નથી. અપભ્રંશ મુઘી એ મેદ હતો તે પણ હવે ઘસાઈ ચૂક્યો હતો.

જાતિ—જાતિની દૃષ્ટિ વિચાર કરતાં ગુજ. ભૂમિકાઓમાં સંસ્કૃત-પાલિ-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ જેમ ત્રણ જાતિ ઉત્તરી આવેલી છે. અંતે સ્વરભાર સાચવતાં શબ્દસ્વરૂપો સિવાયનાં રૂપોમાં જાતિચાક ફોર્ડ વિશિષ્ટતા આપણને જોવા મળતી નથી. અંતે સ્વરભારવાળાં શબ્દ-સ્વરૂપોમાં

નરજાતિમાં ડ-ઓ

નારીજાતિમાં ઈ

નાન્યતરજાતિમાં ઊં

मध्य. गुज.नी आ चौथी मिश्र मृमिकामां मळे छे. वस्तुस्थिति ए आ पहेली विभक्तिनां एकवचननां रूप छे; जेमके घोडु, पण पहेली सिवायनां रूप घोडा-थी; आमां घोडा-अंग अप. घोडअ-(< सं. घोटक; स्वरभार निमित्ते ज कनुं उमेरण; जेमके सं. हस्तः > प्रा. हत्थो > अप. हत्थु > गु. हाथ, परंतु सं. हस्तकः > प्रा. हत्थओ > अप. हत्थउ > म. गु. हाथु-हाथो. नान्यतर जातिमां पण एवो ज क्रम-)मांथी आवेल्लें स्पष्ट छे.

नान्यतरजातिमां सं. पर्णकम् > प्रा. पण्णअं > अप. पण्णउं > म. गु. पानउं > पानूं, पण स्वरभार अंते न होय तो सं. पर्णम् > प्रा. पण्णं > अप. पण्णु > पान. नारीजातिमां ईनो विकास पण सं. घोटिका > प्रा. घोडिआ > अप. घोडिअ > म. गु. घोडी स्वर-भारने कारणे छे. स्वरभार अंते न होय त्यां सं. ग्रन्थिः > प्रा. गंठी > अप. गंठि > म. गु. गांठि > गांठ्य > गांठ आम लघुप्रयत्न यश्चुतिवाळुं रूप आवी रहे.

आम स्वरभाखाळां नर-नारी अंग पहेलीचीजी विभक्ति सिवायनां प्रत्ययो-अनुगो-नामयोगीओ लेनारा अंगमां आ आवी रहे, जे नान्यतर बहुवचनमां आं होय; ज्यारे अंते स्वरभाखाळां पण जेमां उ-ओ उ-ऊं नथी ते सिवायना स्वर दीर्घ ईवाळा, जेवा के सं. धनिकः > प्रा. धणिओ > अप. धणिउ > म. गु. घणी (नरजाति), सं. अश्रू-कम् > प्रा. अंसुअं > अप. *अंसुउ द्वारा म. गु. आंमू, अने अंते स्वरभार विनानां यश्चुतिवाळां के यश्चुति विनानां शब्दस्वरूपोनो अन्य अ प्रत्ययो-अनुगो-नामयोगीओ पूर्वे फरतो नथी; एउले के पहेली एक-वचनमां जे रूप धारे ते ज वधे चाले.

तद्भव घळोनी जाति मोटे भागे संस्कृत प्रमाणे ज उतरी आवी छे; एतां गांठि (< सं. ग्रन्थिः > प्रा. गंठी > अप. गंठि)--ए.

મૂળ સંસ્કૃતમાં નરજાતિનો શબ્દ નારીજાતિમાં આવી રહ્યો છે. આગિ (< સં. અગ્નિઃ નર.), વાટ (< સં. વર્ત્મન્ નર.), વાંહ (< સં. વાહુ નર.) એ નારીજાતિમાં, તો મીંદું (< સં. મિન્દુઃ નર.) એ નાન્ય-તરજાતિમાં છે.

વાર તત્સમ શબ્દ છતાં આપણે ત્યાં ‘વારો’ એ અર્થમાં નારી જાતિમાં, તો પિરિ સં. પ્રકારેણ (નર. ત્રી. એ. વ.)માંથી *પયારહ > *પયારિ > *પડરિ > પિરિ એ રીતે નારીજાતિમાં મળ્યો છે.

—ની તીરિ (નઠા. ૫-૧૪) જેવા પ્રયોગમાં ‘નહ > ની પર-સર્વળં દીર્ઘ થઈ આવી મળ્યો છે ત્યાં આપણને તીર જેવા શબ્દોને નારી-જાતિમાં સ્વેચ્છા દિલ થાય છે. આ પ્રયોગ વિહિલહ સવારહમાંથી વિહિલી સવારિ > વહેલી સવારે જેવો છે.

વચન—માલગના આ કાવ્યમાં વચનભેદ નરજાતિમાં માત્ર પહેલી વિભક્તિમાં જોવા મળે છે; જ્યાં ઘોડુ એ. વ., ઘોડા બ. વ. મળે છે. નારીજાતિમાં વેડ વચનનો ભેદ નથી. વિશેષ સ્પષ્ટ ભેદ માત્ર નાન્યતર-જાતિમાં મળે છે, જ્યાં પહેલી વિભક્તિ એ. વ. પાનું, પળ બ. વ. પાનાં (< અપ. પળાઈ—પળાઈ); પછી પ્રત્યય કે અનુગો લગતાં બ. વ. પાનાંનું વગેરે રૂપો.

બ. વ.માં પછીથી વ્યાપક થયેલો ‘ઓ’ હજુ આ ભૂમિકામાં વ્યાપક થયો નથી. માર્ડો એવો પ્રયોગ સંવોધનમાં માત્ર નાકરે કરેલો જૂના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે.

વિભક્તિ—સં.મા ૭ વિભક્તિ અને સંવોધન એમ ૮ વિભક્તિ હતી. પ્રાકૃત મુખીમાં આવતા ચોથી વિભક્તિ ગઈ; અપભ્રંશમાં આવતાં પહેલી-ત્રીજી એકરૂપ થઈ, ચોથી તો નહોતી જ ને પાંચમીમાં સ્વરૂપ અપ-વાદે હોન્તઅ અનુગ ઊગરાયો; ત્રીજી-માતમીનાં રૂપ સરસ્તા જેવાં રહ્યાં.

સંવોધનની સ્વતંત્રતા પણ ગઈ. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં આવતાં પહેલી-વીજી એકરૂપ થઈ, ત્રીજી-સાતમી એકરૂપ થઈ, ચોથીમાં નડ્ અનુગ ઉપરાંત માટડ્ જેવાં નામયોગી શરૂ થયાં; પાંચમીમાં થ-- થક-- એ વેડ વિકારક અંગ (સં. સ્થિત-માંથી વિકસી) આવ્યાં; છટ્ટીમાં અપ. તળેણ અને જરા મોઢા વિકસેલા કેરડના નામયોગી તરીકેના તળડ-કેરડ શબ્દો ઉપરાંત નુ અનુગ શરૂ થયો. આ નુ અનુગ ક્યાંથી પૂટ્યો એ કહેવું જરા મુશ્કેલ વન્યું છે. અપ. તળેણ સાથે આને જોડવાનો પ્રયત્ન છે, પણ તળ-અંગમાંના ણનો ન થવો મુશ્કેલ છે. સામે મ. ગુ.માં કહ્લહ-કહ્લિ રૂપ વપરાતું હોઈ. સં. કર્ણ-(‘નર્જીક’નો ભાવ) > પ્રા. કણ્ણ- > અપ. કણ- દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે નુનો વિકાસ થયો. આ નુ-ને ત્રીજી-સાતમીનો ઇ લામ્યા પછી નડ્-નિ > ને ચોથી વિભક્તિમાં મળ્યો. સાતમી વિભક્તિમાં કંઠિ (કંઠમાં), ઉપરાંત નવો અનુગ માંહિ-માંહાં શરૂ થયો. એનો વિકાસ સં. મધ્યે > પ્રા. મજ્ઞે > અપ. મજ્ઞિ > મ. ગુ. *માઙ્ગિ > *માહિ > માંહિ અને પછી માં-વચતાં સ્વરિત હ જાઝબ્યા માંહાં (જેમાં શ્રુતિ એક જ છે: માં: કે મ્હાં)

‘એળી પિરિ’ જેવાં રૂપ અત્યયાત્મક બનતાં લાગે છે. આમાં પિરિ-માંનો અંત્ય ઇ ત્રીજીનો પ્રત્યય જ છે; ‘પ્ર. પ્રકારે’ એવો અર્થ છે. એવું સાતમીનું રૂપ ધિરિ છે. સં. ગૃહકે > પ્રા. ઘરહ > મધ્ય. ગુ. ઘરહ > ઘરિ > ધિરિ અને એણે અર્વા. ગુજ.માં યશ્રુતિવાલું ઘેરઘ ઉચ્ચારણ આપ્યું છે.

સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય તો ઇ જ વ્યાપક છે, છતાં સંભવતઃ સં. નારીજાતિના આમ્ પ્રત્યયનો અવશેષ આપણને પુરી અયોધ્યાં પિટ્ટ (૨૭-૧૨) જેવામાં અને પડી વેલાં (૧૩-૨૧) જેવામાં મળે છે. કરતાં વગેરેમાં ણ આં ઉત્તરી આવ્યો છે ને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સતી-સપ્તમીના સં. પ્રયોગને જાઝબી રાખે છે.

છઠ્ઠીમાં કંચિત જ હ (< સં. સ્ય > પ્રા. સ્સ > અપ. સ્સુ-સુ, પળ વ્રહુવચનમાં હૈં) મળે છે, પણ એ પળ આરંભની ભૂમિકામાં, પછી લુપ્ત થયો છે. આ નઝાહ્યાનમાં એ નથી પ્રયોજાયો.

નામોના અંત એટલે અંગ ક્રમિક ભૂમિકા દ્વારા ઊત્તરી આવેલાં હોઈ દીર્ઘ ઈકારાંત રૂપો, દીર્ઘ ઊકારાંત રૂપો અને ઓકારાંત રૂપો પણ મળી આવે છે. રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ કોઈ વિશિષ્ટતા માત્ર મળેલી નથી.

વિશેષણ—વિશેષણોમાં વિકારક અંગ અને અવિકારક અંગ નામોની જેમ જ મળે છે. આમાંનાં અવિકારક અંગ વિશેષ્યની પૂર્વે કોઈ જાતના ફેરફાર વિના જ પ્રયોજાય છે; વિકારક અંગ એટલે વસ્તુસ્થિતિએ ઉપર નામમાં વતાવ્યા પ્રમાણેનાં અંતે સ્વરભાર સાચવી રાખતાં—પ્રકૃતિમાં ક્-વાઝાં શબ્દસ્વરૂપ. રાતુ ઘોડુ, રાતી ઘોડી, રાતું ઘોડું—આ પહેલી વિભક્તિના એકવચનનાં રૂપ થાય. વ. વ.માં રાતા ઘોડા, રાતી ઘોડી, રાતાં ઘોડાં. વિશેષણ એકલું કે વિશેષ્યની પછી પ્રયોજાય તો અંગ આકારાંત આવો રહે; જેમ કે થોડામાંહિ (૧-૯). પરંતુ ત્રીજી અને સાતમીનો ઇ પ્રત્યય લાગે છે ત્યારે વિશેષ્યને લાગે તેમ વિશેષણને પણ લાગે; જેમકે સમય એહવે (૯-૬), માહારિ વન (૧૦-૧૯).

વિશેષણોનાં તુલનાત્મક રૂપ આ ભૂમિકામાં કોઈ કોઈ મળી આવે છે. આયેરું એ આયું રૂપ છે. આળાં એરું પ્રત્યય સં.ંતર- > પ્રા.ંયર- > મ. ગુ. ઇર-દ્વારા આ વિકાસ છે. અનેરું એ આ જ જાતનું સં. અન્યતર- > પ્રા. અપ. અણાયર - > મ. ગુ. અનેર-કર્મ મળ્યું છે. કાદંચરીમાં સ્વતંત્ર શબ્દ પાંદિથી તુલનાત્મક અર્થ વતાવવાનો આરંભ થયેલો; પણ નઝાહ્યાનમાં એવો કોઈ પ્રયોગ જોશમાં આવ્યો નથી.

શ્રેષ્ઠતાદર્શક ગુજ. રૂપ કરતા 'એરું' જેમ પ્રત્યય રૂપ મળ્યું નથી.

સંખ્યાવાચક—એક, ત્રિ-ત્રિહ-ત્રેહ, ત્રણ્ય, ચ્યારિ, પાંચ, ચઠ્ઠ, સાત, આઠ, નવ, અઠાર, આ રૂપો મળે છે. આવૃત્તિવાચક પિહિલું,

ઘીજું, ઝીજું, ઘુથું પણ મળે છે.

સર્વનામ—હું, તું, આપણ, તેહ, જેહ, એહ, કિહિ, શું, કોઈ, કુણ, પોતિ, આપ, આપણું, વગેરે. આ સર્વનામો એનાં વિવિધ વિભક્તિ-જન્ય અને સાધિત રૂપોમાં પ્રયોજાયેલાં મળે છે. ક્રમવાર અહીં જોડ્યે :

	હું	તું
૧	હું	તું
૨	મુહિ, મૂહિ, મુંહિ	તુહિ, તૂહિ, તુંહિ
૩	મિ-મિ	તિ-તિ
૪	—	—
૫	—	—
૬	માહારું-માઠું	તહારું-તાઠું
૭	—	—

વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિ આ ક્રમોનો વિકામ :—

મં. અહકમ્ > પ્રા. હઞ્ > અપ. હઞ્ > મ. ગુ. હું

સં. *અસ્મે > પ્રા. અઘ્મઙ્ > અપ. અઘ્મઙ્, પણ મ. ગુ.માં અઘ્મો

સં ત્વમ્ > પ્રા. તુવં > અપ. તુઘ્મં > મ. ગુ. તું

સં. *તુમ્મે > પ્રા. તુઘ્મઙ્ > અપ. તુઘ્મઙ્, પણ મ. ગુ.માં તઘ્મો

આ બંને સર્વનામોનાં ઘીજાં ઝીજાં રૂપોમાં અનુક્રમે મુદ્દુ- અને તુદ્દુ-વિકૃત્તિયાં છે જેને મ. ગુ.માં મુદ્દુનદ્-તુદ્દુનદ્ ઢાગ મુહિ વગેરે ને તુહિ વગેરે રૂપ આપ્યાં છે. અપ.માં મદ્દુ અંગ છે, પણ તદ્દુ કે તુદ્દુ અંગ નથી, ણ મદ્દુના આમામમામ્યે વિકૃત્તિયાં છે. મા-તા- અને અઘ્મા-તઘ્મા-અંગ સં.માંથી પ્રા. અઘ. દ્વારા છે.

અનુગો અને નામયોગીઓની પૂર્વે માહારા-માહા, તાહારા-તાહા
 ૫. વ.માં અને અહ્ય, તહ્ય વ. વ.માં વપરાયાં છે; સ્વતંત્ર રીતે મુદ્ધ-તુદ્ધ
 રૂપ દેખાતાં નથી.

સામાન્ય રીતે સ્વવાચક તરીકે પોતિ-તે (જુઓ શબ્દકોશ.) અને
 આપઆપણું ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. આ ત્રણે શબ્દોનો વિકાસ
 આત્મન્માંથી છે; જેમકે—

સં. આત્મા > પ્રા. અપ્પા > અપ. અપ્પ > મ. ગુ. આપ

સં. *આત્મનકમ્ > પ્રા. અપ્પણં > અપ. અપ્પણં > મ. ગુ.
 આપણં > આપણું

સં. આત્માત્મા > પ્રા. *અપ્પત્તા > અપ. *અપ્પત્ત- >
 *અપ્પોત્ત- > *પોત્ત- > મ. ગુ. પોત- અને પ્રત્યય ઇ
 લાગ્યે પોતહ-પોતિ-પોતે. આ શક્ય વિકાસ છે; બાકી પ્રાકૃત-
 અપભ્રંશમાં કોઈ રૂપ જોવામાં આવ્યું નથી.

સ્વવાચક આપણું ૫ એક અતિ મહત્ત્વના પહેલા-બીજા પુરુષના
 સર્વનામ તરીકે વ. વ.માં આપણિઆપણ રૂપ આપે છે. આ અર્થ ભાલળ-
 ના આ 'નચ્ચાલ્લાન'માં (૧-૨૦, ૨૨-૨, વગેરેમાં) વ્યાપક થતો
 જોવા મળે છે. કાર્દવરી-પૂર્વભાગમાં આ પ્રયોગ જાણવામાં આવ્યો નથી.
 ૫ રીતે 'નચ્ચાલ્લાન' 'આપણે'ના સ્વવાચક અર્થમાંથી આગલ વધી
 પહેલા-બીજા પુરુષ તરીકેના પ્રયોગનો સીમાસ્તંભ બની રહે છે.

તેહ જેહ ૫હ ૫ દર્શક સર્વનામોના રૂપાલ્લાન ૫કસરલાં થાય છે.

વિ.	૫. વ.	વ. વ.
૧	તિ-તે-તેહ, જે-જેહ, ૫હ	તે, જે, ૫
૨	” ” ” ”	”
૩	તેણિ, જેણિ, ૫ણિ	—

- ૪ — —
 ૫ — —
 ૬ તેહનું, જેહનું, एहનું ए. व. प्रमाणे
 ૭ તેહમાંહાં, જેહમાંહાં, एहમાંहं (માંહિ પળ) ,,
 તેણિ-જેણિ-एणि (વિશેષ્ય પૂર્વે)

નારીજાતિમાં વિશેષણ દશામાં તેણી, જેણી, एणी જોવા મળે છે અને નારીજાતિના દાબ્દ પૂર્વે પ્રયોજાય છે. આ ઉપરાંત નારીજાતિનો માસ કરે તેવો તેણી તીરિ જેવો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે, જ્યાં તેણદ-માંથી તેણિ-તેણે થવાને બદલે પરસવર્ણ દર્શ થયે તેણી વગેરે રૂપ વપરાયેલાં જોવા મળે છે.

તેહ અને જેહમા ‘હ’ ક્યાર્થી આવ્યો? स्पष्ट છે કે સં. एषः > પ્રા. एहो > અપ. एहु દ્વારા જે एह મળે છે તેના આમાસસામ્યે આ મઠી રહે છે.

કિહ (કિમ્નું પરિણામ) રૂપ एहની પદ્યે પ્રચારમાં આવ્યા પછી કિહિ અંગ થઈને પ્રયોગમાં આવ્યું છે; સ્વતંત્ર કોડપિ > પ્રા. कौयि > અપ. कोइ > મ. गु, कोई મળ્યા પછી કો અને કુહુ અંગ પણ વપરાયાં મળ્યાં છે. ‘કુહુ’ નાં તેહની જેમ રૂપ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સં. कः पुनः ઉપરથી અપ. कवण > कउण દ્વારા कुण (= फोण) રૂપ પ. वि.માં વપરાયેલું મળે છે.

માધિત રૂપોમાં તેહવું, જેહવું, एहवું, केहवું—तेहट्ठं, जेहट्ठं, एट्ठं, केट्ठं આ વિશેષણાત્મક રૂપો પણ વપરાયાં છે.

પ્રશ્નાર્થ શૂનાં રૂપાણ્યાન વિકારક વિશેષણ જેમ થાય છે. આનો વિકાસ કીદશ-માંથી *किस्म દ્વારા છે. कीस्-થઈ કીનો લોપ આમાં થાય છે. આ વૈકલ્પિક પ્રક્રિયા છે અને તેથી અર્વાં ગુજ.માં શું સાથોસાથ कशु ઉત્તરી આવ્યું છે, જ્યાં છેલ્લામાં અર્થ અનિશ્ચિતતાનો વિકસ્યો છે.

ત્રી. વિ. એ. વ.માં શિ—સિ (‘શૂ’માં પણ ‘સૂ’ દંત્ય ઉચ્ચારણ લેખનમાં પણ ચતાવાયું છે) મળે છે. એહના આભાસસામ્યે શાહા અંગ નઝારુવાનની ભૂમિકામાં પણ શાહાનિમાં વપરાયું છે.

ક્રિયાપદ—આ ભૂમિકામાં ત્રણે કાઝનાં રૂપ મળે છે. આમાં વર્તમાન અને મધિપ્યકાઝનાં રૂપ પરંપરાથી ઉતરી આવેલાં છે. વાકીના સં. કાઝ, આજ્ઞાર્થના સ્વર અપવાદે, છેક પ્રાકૃત કાઝથી તુલ્ય થયા છે. સં.ના ત્રણે ભૂતકાઝ નદ્ય થયે પ્રાકૃત સમયથી પ્રચારમાં વધેલાં કર્મણિ ભૂતકૃદંત ભૂતકાઝનો અર્થ વતાયવા પ્રયોજાય છે. ક્રિયાતિપત્યર્થનો અર્થ પણ અધિકારી વર્તમાનકૃદંત વતાવે છે. આ અહીં સંક્ષેપમાં જોઈ લઈએ.

વર્તમાનકાઝ—કર્તરિ રૂપ

પુ.	એ. વ.	વ. વ.
૧ કરું (< અપ. કરમિ)	કરું (< અપ. કરમુ)	
૨ કરિ (< અપ. કરહિ)	કરુ (< અપ. કરહુ)	
૩ કરિ-કરે (< અપ. કરઈ)	કરે (< મ. ગુ. કરઈ)	

નઝારુવાનની ભૂમિકામાં સં. અસ્તિ—આસ્તે સાથે સંબંધ ધરાવતા પા. અચ્છતિમાંથી વિકસેલ પ્રા. અપ. દ્વારા મળેલ અચ્છડમાંથી મ. ગુ. અછડ > છડ > છિ એ પ્રકારનાં રૂપ કરું છું, કરિ છિ, એમ વર્તમાન-કાઝના ક્રિયાપદ સાથે જ વપસાયેલાં થોકબંધ મળે છે; વ. વ.માં છું (૧૫-૪)

કર્મણિ રૂપ

કર્મણિ રૂપ મુખ્યત્વે ત્રી. પુ. એ. વ.માં મળે છે. કરીઈ, જાણીઈ, જઈઈ વગેરેમાં ઈઈ પ્રત્યયાંગ દેખાય છે: સં. ક્રિયતે > પ્રા. કરિ-જ્જડ > અપ. *કરીજ્જ > કરીયડ > *કરીઝ્ઝ > કરીઈ., ને વીજા સ્વાભાવિક વિકાસ પ્રા. કરિજ્જડ > મ. ગુ. કરીજડ > કરીજિ >

કરીજે- આવાં વીજાં રૂપ લીજિ-દીજિ વગેરે પળ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં. આ જ ભૂમિકામાં દીજિ લીજિ જેવાં રૂપ પ્રયોજાયાં છે. આ કરીજે-ના રૂપના લાઘવથી કરચજિ-કરજે, એકવચને અને જાણે કે આનું વહુ-વચન હોય તેમ કરજ્યો (કરયો એવી જોડણી, પણ ત્યાં ઉચ્ચારણ કરજો—ક્યાંક લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિવાલું) રૂપ પ્રચારમાં આવ્યું છે. આ ભૂમિકામાં આ કાઠ્યમાં એ થોડકવંચ પ્રયોજાય છે, અને કરજે-કરજો-નો અર્થ પણ કર્તરિ થઈ ચૂક્યો છે.

અર્વા. ગુ.માં વર્તમાન પ. પુ. વ.માં લેવાતું કરીએ—જે ઉચ્ચારણથી કરિયે છે તેનો કર્તરિ અર્થ હજી આ ભૂમિકામાં શરૂ થયો મળતો નથી. જોડણીની દૃષ્ટિએ કરીઈ-કરીયિ પણ મળે છે. અંતે સ્વરમાર દ્વિતીયિક આવી રીતે આજે ઉચ્ચારણમાં એ કરિયેમાં સ્પષ્ટ છે. કર્મણિનું નવું રૂપ કરાય, જવાય, જડાઈ (૯-૧૫), અવાઈ (૧૧-૭) વગેરે મુઘાવબોધ ઔક્તિકમાં બોલાય વગેરે છે એ પ્રકારના જેવાં આ ભૂમિકામાં પણ મળે છે. ભાવે થવાય (૧૧-૩૨) આનો વિકાસ મારા તરફથી અન્યત્ર વતાવવામાં આવ્યો છે (ગુજરાતી રૂપ-રચના, માપણ ૫મું) તેમ સં. કૃષ્ણાયતે જેવાં નામધાતુ-રૂપો ઉપરથી ઉતરી આવવાની શક્યતા છે. એ સ્વરં કે આકારાંત સં. ધાતુઓનાં જાયતે જેવાં સં. રૂપો તરફ સંચાળ જાય; પણ આકારાંત ધાતુઓમાં પીયતે મીયતે જેમ રૂં થવાનું ચલણ હોઈ એની સંભાવના ઘણી જ ઓછી છે. આ જાતનો રૂપવિકાસ મધ્યકાલીન યુગનો છે. હિંદીમાં પણ કરાતા રૂં જેવાંમાં આ ‘આ’ ઉતરી આવ્યો છે. ગુજ. સ્વરાંત અંગોમાં ‘યું’ પ્રત્યયાંગ સહિત રૂપ થાય : જવાય વગેરે, એ આ ભૂમિકામાં-ના પ્રયોગોથી સ્પષ્ટ છે.

ભવિષ્યકાલ-કર્તરિ

પુ.	પ. વ.	વ. ધ.
૧	પામિજ-(૧૧-૨૩) કરીજ	કરિજું-કરજું(૯-૪)
૨	કરિજિ, કરેજ (૧૧-૩૮)	કરજી
૩	કરજિ	કરજિ

શ્રાવાં રૂપ પ્રચારમાં છે. વચ્ચે દીર્ઘ ઈકાર હ્રસ્વત્વ પામેલો મળે છે, અને આજે પણ જોડણીમાં દીર્ઘ છતાં ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ જ છે. વ. વ.માં કરશૂં જેવાં રૂપોમાં યશ્રુતિ સ્પષ્ટ છે. મવિપ્યકાઝનાં સં. કરિપ્યતિ > પ્રા. કરિસ્સઙ > મ. ગુ કરીસઙ > કરીસિ અને તાલ્લવ્ય સ્વર ઇના યોગે કરીશિ > કરિશિ > કરશિ રૂપ પૂર્ણ પ્રચારમાં છતાં તાલ્લવ્ય-વાઙ્માં કરસિ, ઘરસિ વગેરે જેવાં રૂપ પણ પ્રચારમાં હતાં. ઉચ્ચારણની તાલ્લવ્યતા આજે પણ પ્રાંતીય લેખે છે એ ધ્યાનમાં રાખિયે તો દંત્ય સ્ત્રી શા માટે આજે પણ વ્યાપકતા ઉચ્ચારણમાં છે એ સમજાય.

કર્મણિમાં ‘મરાશિ’ એમ વર્તે. જેમ નવ્ય રૂપ ‘આ’વાઙ્માં મળે છે.

આજ્ઞાર્થ

આજ્ઞાર્થમાં ઘી. પુ. એ. ઘ. અને ઘ. ઘ.ના રૂપ સં. *કરહિમાંથી અપ. કરિ-કરે દ્વારા એ. વ.નું અને સં. *કરતમાંથી અપ. કરડ દ્વારા ઘ. વ.નું રૂપ મળે છે. ઘી. પુ. એ. ઘ.માં અપભ્રંશકાલીન કરે રૂપ આ ભૂમિકામાં પણ ચાલુ રહ્યું છે. કરિ રૂપે તો અર્વા. ગુ.માં યશ્રુતિવાઙ્માં કર(=કરઘ) રૂપ અચતારી આપ્યું છે.

કરજે-કરજોનો વિકાસ ઉપર વર્તમાન કર્મણિ રૂપોમાં બતાવ્યો છે. મવિપ્યદર્ધના આજ્ઞાર્થમાં આનો પ્રયોગ ‘નઝાહ્યાન’ની ભૂમિકામાં પ્રચાર-માં આવી ચૂક્યો છે.

પ્રેરકનો પ્રયોગ

ક્રિયાપદોમાં પ્રેરકરૂપ ષડાવિયુ (૧૩-૨૦), શેઢાવિ (૨૮-૪૫) વગેરે સં.માં અતિ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં આકારાંત ધાત્વંગને સ્થગતા ‘આપ પ્રત્યયનો વિકાસ છે. પાલિ.માં જ સં. કારિતને વદલે કારાપિત જેવો પ્રયોગ શરૂ થઈ ચૂકેલો અને એણે વ્યાપક રીતે ગુજ. ‘આવ’ પ્રત્યય આપ્યો.

કૃદંત

વર્તમાન, ભૂત અને વિધ્યર્થ આ વિશેષણાત્મક કૃદંતો અને સંવંધક ભૂતકૃદંત આટલાં મુખ્યત્વે પ્રચારમાં હતાં. વર્તમાન કૃદંતના સં. 'અત્-માંથી પ્રા.માં વિકસેલ 'અંત અંગથી કરંતુ વગેરે રૂપ પ્રચારમાં હતાં; સાથોસાથ અનુસ્વારહીન કરતુ પળ ઘપરાતું હતું. આ વર્તમાનકૃદંતનાં સાતમીના અર્થનાં અઙ્યયાત્મક આં પ્રત્યયવાઙ્ગ્ય કરતાં જેવાં રૂપ પળ વ્યાપક હતાં; તેો ક્રિયાતિપત્યર્થે હત (૧૬-૯) જેવું ક્રિયાપદ પળ આ જ કૃદંતના અવિકારક રૂપ તરીકે જા 'નઙ્ગાસ્વાન' માં જોવા મળે છે.

ભૂતકૃદંત મૂળ તો કર્મણિ અર્થનું જેમ વિશેષણ તરીકે વિશેષ્ય પહેલાં ઘપરાયેલું મળે છે તેમ ભૂતકાળે ક્રિયાપદ તરીકે પણ મળે છે. સં. *કરિતઃ > પ્રા. ફરિઓ > અપ. કરિડ > મધ્ય. ગુ. કરીડ > કરિડ વગેરે પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. આમાંથી કરીયુ > કરિયુ, હસિયુ જેવાં યથુતિવાઙ્ગ્ય રૂપ પળ પ્રચારમાં હતાં. લેક્ષનમાં કરીડ-કરીયુ ૫ રૂપો કરીઈ > કરીયિ જેવાં રૂપોની ગ્રમણાધી મળે છે; પણ આ મધ્યવર્તી ફકારની લીધેના સમર્થિત કરે તેવા પુરાવા મઝી શકતા નથી.

આ ઉપરાંત સં. મૂળ રૂપોમાંથી જ કીધું, લીધું, લીધું, નાહું, વિદું, પિદું જેવાં રૂપ પ્રા. કિદ્ધ-, લિદ્ધ-, દિદ્ધ-, નદ્ધ- (< સં. નદ્ધ-), વિદ્ધ- (< સં. ઉપવિદ્ધ- > પ્રા. વદ્ધ-), પિદ્ધ- (< સં. પ્રવિદ્ધ- > પ્રા. પદ્ધ-) દ્વારા મઝ્યાં છે.

ભૂ ધાતુનાં વિકસિત હૂતું, હૂઝં-હૌઝં વગેરે રૂપોમાંનું હૂતું મૂળ વર્તમાનકૃદંત ભવત્ ઉપરથી હોન્ત દ્વારા, અને હૂઝં-હૌઝં રૂપ મૂ.ક. ભૂત- > પ્રા. હૂઝ- દ્વારા મળે છે.

ધયું-ધ્યું, ગયું-ગ્યું ૫ રૂપો સં. સ્થિત- > પ્રા. ધિઝ અને સં. ગત- > પ્રા. ગઝ દ્વારા યથુનિર્ધી મઝ્યાં છે. અકાર-સ્થેપ ઉચ્ચારણ-સહપનું પરિણામ છે, જે આજે પણ સંસ્કૃતમાં વ્યાપક છે.

‘ફ્રહ’વાઝાં દ્વિ. મૂ.કૂ.નાં રૂપ ‘નઝાસ્થાન’માં સ્વાસ જોવા મળતાં નથી.

વિધ્યર્થ-હેત્વર્થ કે સામાન્ય કૃદંત કરિવું-કરેવું વગેરેના રૂપમાં મળે છે. સં. તંવ્ય-પ્રત્યયમાંથી અપ. એવ્ય-અંગ મળ્યું છે તેણે આ રૂપ આપ્યું છે. અપ.માં પણ સોએવા જગોવા જેવાં રૂપ હતાં. એના લાઘવે આ વ્યા પછી કરિવું થયું. એણે અર્વા. ગુ.માં પ્રાંતીય ભેદે કરચવું જેવાં રૂપ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આપ્યાં છે.

વીજા કૃતપ્રત્યય ક્રમિક રીતે શબ્દોમાં મળ્યા છે અને સ્વતંત્રતા ધારણ કરી શક્યા નથી.

અવ્યયો

અવ્યયોમાં ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી અને ઉભયાન્વયીનો વિકાસ આ ભૂમિકામાં ઠીક પ્રમાણમાં છે.

ક્રિયાવિશેષણ

સાર્વનામિક રૂપ સ્થળવાચક-જિહાં-જાંહાં, તિહાં-તાંહાં, કિહાં-કાંહાં, અહીં આ રૂપોમાં આં અવ્યયાત્મક સાતમીનો પ્રત્યય, તો અહીંમાંનો હિં અપભ્રંશ-અવશેષ છે. મૂઝના સં. યવ્ તદ્ કિમ્ અને હદમ્નો આ વિકાસ છે.

આ મૂઝ સર્વનામોળ જિહારહ-યાહારિ-યાહિ, તિહારહ-ત્યાહારિ-ત્યાહિ, કિહારહ-ક્યાહારિ-ક્યાહિ, આ રૂપ આપ્યાં છે, જેમાં જિહ + યારહ વગેરે વિકાસ છે. આ રૂપોમાં આજે પણ તેથી જ મહાપ્રાણતત્ત્વ ટક્યું છે. સં. અથવા ઉપરથી મ. ગુ. હવહ-હાવહ, હવિ-હાવિ (હવે), સં. પશ્યાત્ ઉપરથી અપ. પચ્છહ દ્વારા મ. ગુ. પાછહ-પછહ-પાછિ-પછિ, સં. અધુના > પ્રા. અપ. હડળા > મ. ગુ. હડળાં-હવળાં-હવડાં (હમળાં), સં. અથ > અપ. અજ્જુ > મ. ગુ. આજિ

(સાતમીનો પ્રત્યય ઝમેરાયે), एवो ज सं. કલ્યકે > અપ. કલ્હ > મ. ગુ. કાલહ-કાલિ (ગર્હ કાલ) આ પ્રયોગમાં છે.

વારિ (સં. વારનો નારી.માં પ્રયોગ), સં. તત્ક્ષણ ઉપરથી તતક્ષણિ-તત્ક્ષણિ, સં. તત્ક્ષિપ્ર ઉપરથી તત + સ્વેવ, સં. નિશ્ચિતમ્ ઉપરથી નિશિ, સં. અહર્નિશમ્ દ્વારા અહોનિશિ, અહિનશે (૧૫-૬૦) પળ જોવા મળે છે.

સાર્વનામિક તિમ-જિમ-ઝમ-કિમ અને તેમ-જેમ-એમ-કેમ અપ. કાઠથી રીતવાચક કિ. વિ. સો ચાલુજ રહ્યાં છે.

સં. વારંવારમ્માંથી વારિ વારિ થયું છે તે પળ પ્રચારમાં છે.

વિકારક ઝંગનાં સં. સંમુલ્લકમ્ > પ્રા. સંમુહઅં > અપ. સંમુહઅં > મ. ગુ. સાહામઅં-સાહામૂં એ ધ્યાન સેંચે છે. અર્વા. ગુ.માં ' સામે ' થઈ એ જઝવાઈ રહ્યું છે.

સં. અવશ્યમેવમાંથી અવિશ્યમેવ.

નામયોગી

જેમ જેમ વિભક્તિપ્રત્યયો ઘસાતા ગયા તેમ તેમ વિભક્તિઓના અર્થ બનાવવા શબ્દો વપરાવા લાગ્યા. આપણે અપભ્રંશ યુગમાં આવિયે છિયે ત્યારે પાંચમી વિભક્તિનો અર્થ પૂરવા હોન્તઅનો પ્રયોગ, છટ્ટીનો અર્થ પૂરો કરવા તણેણ અને કેરઅનો વધારાનો પ્રયોગ, ને મ. ગુ.માં એનાથી આગર વધી ચોથી વિભક્તિનો અર્થ પૂરવા માટહ-માટિ, પાંચમીમાં થી સાથોસાથ થકી (થકઅ નર., થકી નારી. થકઅં-થકૂં નાન્ય.), છટ્ટીમાં નઅ અનુગ ઉપરાંત અપ.થી મળેલા તણઅ (અપ. તણેણનો વિકાસ) અને કેરઅ, માતમીમાં માંહિ-માંહાં અનુગ ઉપરાંત મુજારિ આ નામ-યોગીઓ પ્રચારમાં આવી ગયા હતાં. ચોથીના અર્થમાં માટહ-માટિ ઉપરાંત કાઝિ પણ શરૂ થયેલું. આ બંને નામયોગીઓની પૂર્વે છટ્ટીના અનુગ નઅ

ને સાતમી-ત્રીજીનો ઇ લગેલો રૂપ આવતાં : દેવનિ, કાજિ. ઉપરિ (< સં. ઉપરિ > પ્રા. ઉપ્પરિ > અપ. ઉપ્પરિ-ઉપ્પરિ) ‘ઉપર’ના અર્થમાં ગ્રહ થઈ ચૂક્યો હતો.

ત્રીજીના અર્થમાં ‘સાથે’નો આશય આપવા સં. સહિતકમ્ > પ્રા. સહિઅઞ્ > અપ. સહિયઞ્ > મ. ગુ. સિઝં-ઝ્યું-ઝું (સં. પળ સ્વરં) એ વ્યાપક થતી ચૂક્યું હતું. આ ઉપરાંત સં. સાર્થન > પ્રા. સત્થઈ > અપ. સત્થઈ > મ. ગુ. સાથઈ-સાથિ મળે છે.

ત્રીજીના અર્થમાં-ચોથીના અને સાતમીના અર્થમાં (પ્રતિ-તરફના અર્થમાં પણ) સં. ક્રિયાપદ ભળતી ઉપરથી મ. ગુ. ભણઈ-ભણી, સં. પ્રતિ ઉપરથી મ. ગુ. પરતિ (પ્રતિ, પ્રત્યે).

ઘીજાં નામયોગીઓમાં સં. ષ્ઠકે > પ્રા. અપ. પુઠ્ઠઈ > મ. ગુ. પૂંઠઈ-પૂંઠિ (પૂંઠે), સં. પાર્શ્વકે > પ્રા. અપ. પસ્સઈ > મ. ગુ. પાસઈ-પાસિ-પાશિ-પાસ-પાશ (પાસે), સં. કર્ણકે > પ્રા. અપ. કણ્ણહિં-કન્નહિં > મ. ગુ. કહ્ણઈ-કહ્ણિ (કને, સ્વરિત ‘હ’નો અત્યય થયે)—કણિ, સં. અગ્રકે > પ્રા. અપ. અગ્ગઈ > મ. ગુ. આગઈ-આગિ, એનો જ વિકાસ ‘લ’ ના ઉમેરણે અગ્ગલિ દ્વારા આગલિ (આગલ), સં. બહિસ્ ઉપરથી મ. ગુ. બાહિરિ (બહાર), સં. પથ્થાત્ > અપ. પચ્છઈ > મ. ગુ. પાછઈ-પાછિ-પછિ (પછી), પાસિ (સં. પક્ષકે > પ્રા. અપ. પક્ષઈ દ્વારા) એ ‘વિના’ના અર્થમાં તો ટાલિ (ટાલ ક્રિયાનો વિકાસ) પણ એ જ અર્થમાં છે. પાસલિ (ફરતે) એ પણ મઝી આવે છે.

નટ્ટાસ્થાનમાં આ રૂપ પ્રયોજાયેલાં જોવા મળે છે.

ઉભયાન્વયી

શુદ્ધ ઉભયાન્વયીઓમાં સં. અન્યત્ > અપ. અન્નઈ ઈં > મ. ગુ. અનઈ-નઈ-નિ (ને-અને), સં. પુનઃ > અપ. પુણ્ણ > મ. ગુ.

પણિ (પણ), સં. કિમ્ દ્વારા મળેલ કિ (‘ કે ’ અથવા),
યદ્ દ્વારા મ.ગુ. જિ (જે)

સં. તતઃ > પ્રા. તઓ > અપ. તઠ દ્વારા મ.ગુ. તુ (તો), સં.
તાવત્ > અપ. તામ-તાવં દ્વારા મ. ગુ. તાં (તો), સં. ચ > પ્રા.
અપ. ય દ્વારા અપ.માં જ ‘ ઇ ’ થયે મ. ગુ. ઇ (પણ), સં. એવ > પ્રા.
યેવ > અપ. *જેઝ-જિ દ્વારા મ. ગુ. જિ (જ)—આ ઉભયાન્વયીઓ
શબ્દની પછી જ પ્રયોજાય છે. ‘ નચ્ચાસ્થાન ’ માં આમાંના ‘ ઇ ’નું પ્રાચલ્ય
જોવા મળે છે. એ ‘ પણ ’નો ભાવ આપે છે. તુ અને તાં એક જ અર્થમાં
લગભગ સરખી રીતે પ્રયોજાયા છે.

વાક્યરચના

ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતની પરંપરાની હોઈ એની પાસે વાક્યરચના
પણ એ પ્રકારે ઝતરી આવી છે. કારક સંબંધમાં કોઈ કોઈ ફેરફાર થયા છે,
અને એ મુખ્યત્વે સરલતા તરફ લઈ જાય છે. મુખ્યત્વે આમાં ધ્યાન સેંચે
છે તે સત્તિસપ્તમીનો પ્રયોગ છે. નીચેનું ઉદાહરણ એ પ્રયોગ કેવી
સ્વાભાવિક રીતે થતો એનો જ્વાલ આપશે :

ઈદ્ર કેહિઃ ઠાલા પહિ (= પડ્યે) અપ્સરા કરશિ હાશ. (૯-૧૮)

કેટલાંક ક્રિયાપદોના પ્રયોગ અર્વા. ગુ.ની દૃષ્ટિએ જુદા પડતા હોઈ
એ જરા ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે :

રાય રમતાં સરવિ હારચું (૧૩-૧૪) અહીં કર્મ પ્રમાણે સં.રીતે
પ્રયોગ છે; અર્વા. ગુ.માં ‘ રાય રમતાં સર્વે હાર્યો ’ થાય.

શાહાનિ કાજિ હું જ્ઞાલ્યુ છું (૬-૧૧). અર્વા. ગુ.માં ‘ મને જ્ઞાલ્યો
છે. ’ દૂત મોકલ્યુ હું (૧૧-૧૫)- મને મોકલ્યો. રિદ્ધિ જાતિ (૧૩-
૨૨)- રિદ્ધિ જતાં.

અવ્યયાત્મક સાતમીનો પ્રયોગ પણ સતિસપ્તમીનો જ વિકાસ છે. પડી વેલાં (૧૩-૨૧) જેમ વેલાંનો પ્રયોગ અને કરતાં વગેરેનો પ્રયોગ આ છે.

કર્મણિને વદલે જાણું નથી જાતું (૧૫-૯), કલ્યાં ન જાય (૧૫-૨૯), આલો શક્યતાનો અર્થ આ ભૂમિકાની સ્થાસિયત જણાય છે.

નઝાર્યાનનો કર્તા માલણ

‘નઝાર્યાન’ના આરંભમાં જ જાણવા મળે છે કે—

‘નૈપથ ચંપૂ માહામારતમાં કવિ કીરતિ અતિ લખી,
કાલને પ્રીછવા માલણે માલાપ્ એ કીધી.

૨

આ ઉપરાંત ‘નઝાર્યાન’માં આવતા સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખોથી આ સં. ૧૭૩૩ જેટલી જૂની હાથપ્રત દ્વારા આ કાવ્યની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ હોઈ આ કાવ્યનો કર્તા કાદંબરી વગેરે અનેક કાવ્યગ્રંથોનો રચયિતા માલણ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. માલણના સંખ્યાબંધ ગ્રંથો મળતા હોવા છતાં એના નામના ઉલ્લેખ સિવાય એના વિશે થીજી કોઈ પ્રકારની માહિતી ક્યાંય પણ મળતી નથી; એટલે એનાં જ્ઞાતિ વતન સમય આદિના વિષયમાં એની પાસેથી કોઈ પણ મેઝવી શકવાની સ્થિતિ નથી. જ્ઞાતિ એ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો અને સંભવતઃ પાટણનો હતો એવું એના દશમસ્કંધની એક હાથપ્રતની પુષ્પિકામાંના નિર્દેશથી જાણી શકાય છે; જેમકે

इति श्रीभागवतमहापुराणे दशमस्कंधे बाललीला पदबंध पाटण नगर
मो... ब्राह्मण मालणकृत संपूर्ण । (ગુજ. વિ.સ. હ. લિ. પુ.નં. ૧૫૬)

આ પુષ્પિકા મૂઝ લાલ શાહીની છે તે શાંસી પડી જવાથી એના ઉપર કાર્ડી શાહી પૂંટી લેવામાં આવી છે; છતાં ઉપરના શબ્દ સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. આ પ્રત સં. ૧૭૭૫ જેટલી જૂની હોઈ કાદંબરી અને નઝા-

ख्याननी प्रतोनी जेम ज थद्वेय प्रकारनी छे, एटले आपणे एटलुं स्वीकारिये के भाल्ण ज्ञातिए पाटणनो मोठ ब्राह्मण हतो तो एनी सामे कशुं कहेवापणुं नथी रहेतुं.

पण आ भाल्णनो समय कयो?

एने नामे चडेल 'वीजा नञ्जाल्खान'नी प्राचीन काव्यमाळाना ग्रं. ११ (ई. स. १८८९)मां छपायेली वाचनामां ए वीजा नञ्जाल्खाननी रच्यो-साल मञ्जी आवे छे; जेवी के

‘पंदरसें पीसतालीसमांहि गाया नलगुणग्राम जी;

पद्य खटशत ने सात कर्मा छे हरिजनना विश्राम जी. ७’

(कडवुं २८ मुं)

आमां माम पक्ष के तिथि विनानुं सं. १५४५नुं वर्ष मळ्ळे छे. आ वीजुं नञ्जाल्खान जो भाल्णनी ज कृति होय तो आ वर्ष एनो समय नक्की करवामां उपयोगी थाय खरुं.

परंतु, आ ‘वीजा नञ्जाल्खान’नी रचना केवा संयोगमां थई छे ए जरा जोई जइये :

‘नागर काजे थम दुवेञ्ज कविने कमें लाग्यो जी;

ध्रुवाख्यान ने नञ्जाल्खान वे पुनरपि करी अनुराम्यो जी. ७

गांधीने कहेवुं मरी माटे, मूर्ख न जाणे मरीनी खोट जी;

गुरुकृष्ण कवितासागरमां आवे भरती ओट जी. ८

कूडा करमीने कूडूं होशे, सुखीआने होए सुख जी;

नञ्जनी कथा गाइ मनोहर; जाए दु.स्वीआचा दु.स्व जी. ९’

(कडवुं २८ मुं)

कर्ताए एक बार ध्रुवाख्यान ने नञ्जाल्खाननी रचना करेली; पण ए नष्ट थयां होय के वीजुं गमे ते कारण ऊभुं थयुं होय, कविने कोई

નાગર મિત્રને માટે ધ્રુવાસ્થાન અને નઝાસ્થાનની ફરી રચના કરેલી પડી !

મુશ્કેલી એ છે કે ધ્રુવાસ્થાન પહેલાની કે વીજાની કોઈ હાથપ્રત અद्यापि જાણવામાં આવી નથી; વીજું નઝાસ્થાન પ્રાચીન કાવ્યમાત્રામાં છપાયું ને વૃહત્કાવ્યદોહનમાં છપાયું—બંનેની કોઈ હાથપ્રત મળેલી જાણવામાં નથી. સ્વ. રામલાલ મોદીએ નોંધ્યું છે તેમ ‘વીજા નઝાસ્થાન’ની એક હાથપ્રત મુંબઈ-ગુજરાતી પ્રેસની-જેના ઉપર એ કાવ્ય છપાઈ ગયું છે એવી નોંધવાળી સ્વ. મોદીને મળેલી, જે ‘વીજા નઝાસ્થાન’ની નહિ પણ જોવાથી ‘પહેલા નઝાસ્થાન’ની નીકળી પડી, અને સ્વ. મોદીએ એનું સંપાદન કર્યું ને એક જ ગ્રંથમાં બંને નઝાસ્થાન છપાવ્યા.*

આ ‘વીજા નઝાસ્થાન’ના વિષયમાં સ્વ. મોદીનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે :

“પ્રથમ તો આમાં ભાળણની શૈલીની છાયા સરસીએ નથી. ભાળણનાં નિઠુદ્ધમાં નિઠુદ્ધ કાવ્યો સપ્તશતી, શિવમીલડીસંવાદ વગેરેમાં પણ તેની કલમ છાની રહી શકી નથી. વીજું, એમાં એની નથી જણાતી રસિકતા કે નથી જણાતી વિદ્વત્તા. ઊલટું રસિકતાનો ઘણી જગાએ હોપ થયો છે અને સુરુચિને સસ્ત આઘાત થાય એવા વિચારો દર્શાવ્યા છે, તે ભાળણના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. એની શબ્દોની પસંદગી પણ એની વિદ્વત્તાને અનુરૂપ નથી. તેણે કેટલાક શબ્દો સ્થોટા અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે, કેટલાકના અર્થ મચડીને બેસાડ્યા છે અને કેટલાક તો માત્ર પ્રાસ મેળવવા સ્વાત્તર નિર્રથક જ ઉમેર્યા છે. તેણે મહાભારતનું માપાંતર જ કર્યું છે, જાણે કે નૈષધકાવ્ય કદી જોયું જ ન હોય....માપાંતર કરવામાં....જાણે કે એને સંસ્કૃતનું પુરું જ્ઞાન જ ન હોય....કાદંબરીના રાગ સાથે પ્રથમ નઝાસ્થાનના રાગ મળે છે, જ્યારે આ નઝાસ્થાનનો કોઈક જ ભાગ (! રાગ)

મઝ્તો આવે છે. માલ્ળના સમયના પ્રાચીન શબ્દો, શબ્દસમૂહો કે સ્ફુટિપ્રયોગો આમાં નજરે પડતા નથી. કેટલાંક પ્રાચીન જૈવો રૂપો છે સ્ત્રાં, પળ ઘણાંસ્ત્રાં સ્ત્રોટાં અને પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વ્યાકરણ-વિરુદ્ધ લાગે છે.....આથી આ નઝ્ઝાસ્ત્યાન પ્રત્યે હું શંકાની નજરે જોઉં છું.....’*

મૃદુ પ્રકૃતિના સ્વ. મોદી આમ શંકાની નજરે જુદાં એ જ આ કૃતિનું માલ્ળ-કર્તૃત્વ નથી એ પુરવાર કરવા પૂરતું છે. વસ્તુસ્થિતિએ પની ફોર્મ હાથપ્રત મઝ્તી જ નથી; અને મજા તો એ છે કે સાલ્વાઝી કઢી માત્ર પ્રા. કા.માઝ્ઝાની વાચનામાં છે, જ્યારે ગુજ. પ્રેસની વૃહત્કાવ્યદોહનની વાચનામાં નથી. એવું વન્યું છે કે કેટલાંક કાવ્યોની નકલ પ્રાચીન કાવ્યમાઝ્ઝા(વઢોદરા)માઝ્ઝાઓની પાસેથી મુંવઈ ગુજરાતી પ્રેસને મઢેલી અને એને આધારે કાવ્યો સંપાદિત થઈ છપાયેલાં. માર્કઢેય પુરાણ—હરિશ્ચંદ્રાસ્ત્યાન—દેવીચરિત્ર, લક્ષ્મણાહરણ, દ્રૌપદીસ્વયંવર વગેરે એ પ્રકારે જ છપાયાંનો સ્વ. ઇ. સ. દેસાઈએ એકરાર કર્યો છે અને પોતે છેતરાયાનું પણ કબૂલ કર્યું છે.† આ પરિસ્થિતિમાં નરસિંહ મહેતાને નામે ચઢાવેલાં મુરતસંપ્રામ અને ગોવિંદગમનની ભાષામાં તો મઝ્ઝતાં અને કેટલીક વાર સ્ત્રોટાં મધ્યકાલીન-ગુજરાતી શબ્દસ્વરૂપ ઢાલ્લ કરી એ વેડ કાવ્યોને જુનવાળી હોવાનું કરવામાં આવ્યું છે તેવું જ આ ‘વીજા નઝ્ઝાસ્ત્યાન’ ના વિષયમાં પણ વન્યું હોવા વિશે મને તો શંકા હવે રહી જ નથી.

આમ આ વનાવટી ‘વીજા નઝ્ઝાસ્ત્યાન’ની પ્રા. કા.માઝ્ઝાની વાચનામાં મઝ્ઝતું વર્ષ માલ્ળનો સમય નહીં કરવામાં જરા પણ ઉપયોગી નીવડતું નથી.

ત્યારે પરી એ પ્રશ્ન ઝમો થાય છે કે માલ્ળ થયો ક્યારે.

* એજન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૨

† જુઓ ‘ગુજરાતી’ પત્ર—તા. ૧૮-૮-૧૯૧૨; ગુજ. સા. સમાચાર્યવહી—(૧૯૪૨-૪૩)—વિભાગ ૨, પૃ. ૯૯-૧૦૦.

- (૧) શ્રી. ક. મા. મુનશી એનો સમય ઈ. સ. ૧૪૨૬-૧૫૦૦ (સં. ૧૪૮૨-૧૫૫૬) માને છે, પણ એને અચોક્કસ કહે છે. (જુઓ Guj. Lang., & Lit. પૃ. ૧૧૯-જૂની આવૃત્તિ.)
- (૨) દી. વ. કુ. મો. શ્વેરી ઈ. સ. ૧૪૩૯-૧૫૩૯ (સં. ૧૪૯૫-૧૫૯૫) કહે છે. (જુઓ ગુજ. સા. માર્ગસૂચક સ્તંભો, પૃ. ૪૧.)
- (૩) સ્વ. રામલાલ મોદી ઈ. સ. ૧૪૦૫-૧૪૮૯ (સં. ૧૪૬૧-૧૫૪૫) માને છે; જેમાં 'શ્રીજા ગદ્યાલ્યાન'ના વર્ણનો એમને સહારો હોય. (જુઓ માલગ્ન : પૃ. ૫૨-૫૭.)
- (૪) સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળા માલગ્નનો જન્મ સં. ૧૪૬૧ (ઈ. સ. ૧૪૦૫)માં માનવા તરફ રુચિ થતાવે છે. (જુઓ દક્ષમસ્કંધ : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨.)

આ વધી માન્યતાઓ પાછળ—મૂઠામાં તો સ્વ. નારાયણ ભારતીય માલગ્નની 'સત્તશતી'ના કવિચરિતમાં આપેલાં વિધાનોનો જ ભાગ મહત્તર ધરાવે છે. સ્વ. ભારતીની શોધમાં જણાયેલું કે—

- (૧) માલગ્નનું ઘર પાટણ-મધ્યે ધીવટા જિલ્લામાં ચોવદારી સહકીમાં છે.
- (૨) એ માલગ્નનું શીનું નામ પુણ્યોત્તમજી મહારાજ હતું.
- (૩) આ પુણ્યોત્તમ મહારાજનું રચેલું 'વ્રહ્મતત્ત્વ' નામનું એક સં. અષ્ટક જાણવામાં આવ્યું છે.
- (૪) માલગ્ન ઔરંગાબાદ ગયેલો ત્યારે ત્યાંના કોઈ રત્નાદિત્ય નામના રાજાના દીવાને માલગ્નને ચામુંદાની ઘડક મૂર્તિ પૂજન માટે આપેલી—જેના ઉપર 'સવત ૧૫૨૦ વર્ષ ઠાકુર

રત્નાદિત્ય માઝહી ચામંડા પૂજનાર્થ ઠ રત્નાદિત્ય પૃઢી દિવાન યાળીઆ' એવા શબ્દ કોતરાયેલ છે. આ મૂર્તિ માલ્યના એ ઘરમાંથી સ્વ. ભારતીને મઝી આવેલી.

- (૫) આ ઘરમાંથી એક જન્માશ્વરનું પાનું પણ મઝી આવેલું સ્વ. ભારતી વતાવે છે—તેમાં બે વર્ષોનો નિર્દેશ છે તેમાંના વીંજા વર્ષ વિશે એવું વિધાન છે કે 'સંવત ૧૪૮૨ વર્ષે આસો સુદી ૪ સુધી ઉમર વર્ષ ૨૧ માસ ૨ દિન ૧૨' ઇસ્ટે કે સં. ૧૪૮૨માં માલ્ય ૨૧ વર્ષનો હોય.
- (૬) માલ્યની મૂર્તિવાહું એક પતરું પણ મળેલું છે, જેના ઉપર શ્રીપુરુષોત્ત માહારાજ જ પાટળના એવું મથાલે કોતરેલું છે.

આવી આવી ઘોષો ઉપરથી સ્વ. ભારતીએ માલ્યના ઘાપ વગેરેનાં નામ અને વીંજી કેટલીક માહિતીઓ આપી છે.

આ વધા પુરાવાઓમાંથી એમ કહેવું મુશ્કેલ છે કે એ પુરુષોત્તમ મહાગજ તે જ માલ્ય હતો; અને આ વધું આમ વ્યવસ્થિત રીતે માલ્યનો પ્રશ્ન ઉકેલવાને માટે માલ્યના એ ઘરમાંથી મઝી આવ્યું, એ પણ પ્રતીતિ-કર થતું નથી.

અહીં માલ્ય અને હરિલીલાપોડશકલ્યાકાર મીમ વચ્ચે કોઈ સંબંધ હતો કે નહિ એ પણ વિચારણીય છે. આ મીમ પોતાના 'પ્રવોધપ્રકાશ' માં 'પુરુષોત્તમમાનમ્ય' (૧-૧) અને 'શ્રીપુરુષોત્તમ ત્થા પ્રસાદ કીધુ એહ કથા-અનુવાદ' (૬-૮૦) એમ કોઈ પુરુષોત્તમનું ઋણ સ્વી-કારે છે. પંચ માલ્યનું નામ પુરુષોત્તમ મહાગજ અને મીમનો એ પ્રેરણા-દારી પણ પુરુષોત્તમ—આમ આ એક જ વ્યક્તિ હોવાની શક્યતા ઉપર મીમનો માલ્ય ગુરુ એમ આપણે ત્યાં માનવા-નનાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. મીમનો મનય સં. ૧૫૪૧-૧૫૪૬ (હરિલીલાપોડશકલ્યા અને પ્રવોધ-

પ્રેક્ષણની અનુક્રમે રચનાનાં વર્ષ) નિશ્ચિત હોઈ एनो ए गुरु एनार्थी
ઁમરે ટીક ટીક મોઢે હોય અને તેર્થી एनो समय ए पूर्वનો આવી રહે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ તુલના કરિયે તો પ્રવંધપ્રકારે રચના કરનારા
મીને માલગની કઢવાવદ્ધ આસ્વાનપદ્ધતિનો લેશ માત્ર ણ પરિચય કર્યો
જણાતો નથી, एટલું જ નહિ, માલગે દશમસ્કંધમાં જે રીતે પદપ્રકાર
અપનાવ્યો છે તેનો સગડ સુધ્યાં ણ મીમમાં નથી. કાવ્યબંધના વિકાસની
દૃષ્ટિએ તો માલગ નાકરના સમય તરફ વધુ ઢલે છે; एટલે કે માલગના
કાવ્યબંધમાંથી નાકરના કાવ્યબંધનો વિકાસ થયો હોય તો ए વધુ સુક્તિ-
સુક્ત થઈ રહે છે. દા. ત. માલગે કઢવાવંધ સ્વીકાર્યો છે : આરંભમાં
સામાન્ય રીતે ए ધ્રુવા-પંક્તિઓ આપી 'ઢાલ'થી પછી કઢવાનો વિકાસ
સાધે છે. કઢવું પૂરું થવા આવે ત્યાં માલગ હજી કોઈ વિશિષ્ટતા બતાવ-
તો નથી. નાકરના આસ્વાન જોતાં ધ્રુવા અને ઢાલ ઉપરાંત કઢવાને અંતે
'ઝથલો' જોવા મળે છે. કઢવાવંધનો આ સ્વાભાવિક વિકાસ માલગ
પહેલો અને નાકર પછી एટલું સ્પષ્ટ કરી આપે છે. નાકરનો કવનકાલ
સં. ૧૫૭૨-૧૬૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૬-૧૫૫૮) નિશ્ચિત છે. ए જોતાં
આ સમયની પૂર્વે આવી રહે. ણ કેટલો પૂર્વે!

અહીં આપણને માલગનો દશમસ્કંધ ઉપયોગી થઈ પડે છે. માલગના
દશમસ્કંધમાં નીચેનાં ૫ પદ શુદ્ધ વ્રજભાષાનાં મળી આવે છે :

૪૪૧નો ક્રમ ૪૯૭નો ક્રમ

(૧) ' મૈયા મોહે માવે દધિમાત '	૨૧૨	૨૫૧
(૨) ' વ્રજકો સુલ સમસ્ત હો શ્યામ '	૨૧૪	૨૫૩
(૩) ' કહો મૈયા કૈસે સુલ પાઙ્ક '	૨૧૫	૨૫૪
(૪) ' અવ પઢવેકો આયો દિન '	૨૧૬	૨૫૫
(૫) ' સુત મેં સુની લોકમે વાત '	૨૧૯	૨૬૫

૪૯૭નો ક્રમ એ સ્વ. કાંટાવાડ્યાએ છપાવેલી વાચનાનો છે, જ્યારે ૪૪૧નો ક્રમ ગુજ. વિદ્યાસભાની સં. ૧૭૭૫ની હાથપ્રતનો છે.* આ પાંચે પદમાં 'માલળ'ની છાપ છે. વ્રજભાષાના અદ્દાપ કવિઓની કૃતિઓમાં આ પાંચ પદ વ્યાપ્ત મળતાં નથી. આપણા ગુજરાતી કવિઓમાં જૂના કોઈ કોઈ કવિને વ્રજભાષામાં પદરચના કરવાનો યોગ મળ્યો છે. સં. ૧૫૯૨ (ઈ. સ. ૧૫૩૬)માં પ્રમાસ પાટણમાં વસ્ત્રીક કવિ કેશોદાસ એના 'કૃષ્ણકીડાકાવ્ય'માં (સર્ગ ૧૪, કડી ૫૨-૫૫) વ્રજભાષાની રચના આપે છે, જેને અંતે 'કેશવદાસચો સ્વામી'ની છાપ છે. એનો આશય તો એ કે ગુજરાતી કવિઓ વ્રજભાષામાં પણ પ્રસંગોપાત્ત રચના કરતા; અને અદ્દાપમાંનો સુપ્રસિદ્ધ 'કૃષ્ણદાસ' તો ચરોતરનો પાટીદાર હતો, જેણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું સેરક-પદ સ્વીકારી મથુરાપ્રદેશમાં ગોવર્ધન પર્વત ઉપરના શ્રીનાથજીના મંદિરમાં અધિકાર-પદ પણ ભોગવ્યું હતું. વિક્રમની ૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સૂરદાસ વગેરે અદ્દાપના કવિઓએ 'વ્રજભાષા'ને માપાવલ આપ્યું ને એ માપામાં સેકઢો પદ રચાયાં. માલળ પણ વ્રજભાષાની થયેલી વ્યાપ્તતાને ગુજરાતમાં અપનાવી 'દશમસ્કંધ'માં પાંચ પદ પોતે જ રચી યથાસ્થાને મૂકી શોભા આપે છે.

ઉપરનાં પાંચ પદોમાં ઘીઝા કવિઓનું અનુકરણ નથી, જ્યારે 'દશમસ્કંધ'નાં ગુજરાતી પદોમાં વ્રજભાષાની તત્કાલીન કવિતાની અસર જોવા મળી છે. આ વિશે મારા તરફથી અન્યત્ર ચતાવવામાં આવ્યું પણ છે.†

માલળ શાસ્ત્રીય સંગીત ઉપર કાઠૂ ધરાવતો હતો એ 'દશમસ્કંધ'નાં પાછલાં પદોની જટિલ પદરચનાથી પણ સમજાવ્ય છે. ત્યાં નટનારાયણ રાગનાં (પદ ૪૫, ૩૭૨, ૩૮૬, ૪૪૯, ૪૬૫, ૪૭૧) પદોનો પ્રકાર માલળની પૂર્વે વ્યાપ્ત જોવામાં આવ્યો નથી. માલળે યાત્રાઓ કરી છે

* પ્રત નં. ૧૫૬

† જુઓ મારું 'ગુજરાતી સાહિત્યનું વેગદર્શન'—અંક ૧, પૃ. ૮૧ વગેરે.

અને વ્રજમાંની અદ્વૈતાપના પ્રધાન સૂરદાસ કુંભનદાસ પરમાનંદદાસ અને કૃષ્ણદાસની કવિતા પણ સાંભળી છે—જેની અસર એના ‘દશમસ્કંધ’માં થઈ છે.

અને આ રીતે એ સૂરદાસાદિ કવિઓનો સમકાલીન થઈ રહે છે. સૂરદાસનો જન્મ સં. ૧૫૩૫ (ઈ. સ. ૧૪૭૯)માં નિશ્ચિત હોઈ માલગણનો સમય—એનો મુખ્યત્વે કવન-કાલ—સં. ૧૫૫૦ (ઈ. સ. ૧૪૯૪) આસપાસથી શરૂ થવાની શક્યતા વધુ છે; અને તેથી જ આ પૂર્વેના એના જુદા જુદા સંદિગ્ધ સમયો હાથતાળી દર્દને છટકી જાય છે.

આમ માલગણની સમયમર્યાદા સં ૧૫૫૦-૧૬૦૦ (ઈ. સ. ૧૪૯૪-૧૫૪૪) વચ્ચે વ્યાપ્ત આવી રહેતી હોઈ એ નાકરનો પૂર્વ-સમકાલીન ધની રહે છે.

માલગણના પુત્રો

માલગણને ઉદ્ભવ અને વિષ્ણુદાસ નામના બે પુત્ર હોવાનું ઉદ્ભવકૃત રામાયણની સ્વ. કાંઠાવાલ્લખ છપાવેલી વાચના અપરથી જાણવામાં આવ્યું છે. અને સ્વ. નારાયણ ભારતીય વૈતાલ્યા પ્રમાણે ‘મોડપુરાણ’નો ગુજરાતી પદ્યાત્મક અનુવાદ રચનારો ચત્રમુજ એનો ત્રીજો પુત્ર હતો.* ઉદ્ભવને નામે છપાયેલું યુદ્ધકાંઠ સુધીનું રામાયણ વાલ્મીકીય રામાયણને આધારે મુખ્યત્વે ૫૦.૫૦ કહીઓનાં કહવાં પાઠી કરવામાં આવેલો એક સુશ્લિષ્ટ પ્રયત્ન છે. આરંભમાં નીચેની વિગત જાણવા મળે છે :

‘પ્રથમે પ્રણમું સીતાપતિને, જોડીને બે પાળ;

શ્રીગુરુપદપંકજને સેવું, આપો અવિચલ વાળ. ૧

મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી, સમરી તેનું નામ;

પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને, ગાવા હરિગુણગ્રામ. ૨’

* માલગણના દશમસ્કંધની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬

આ રામાયણનાં કર્તાનાં ગુરુનું નામ મધુસૂદનાશ્રમ છે; ૫. ઉપરાંત
 એ એનાં પિતાને પર્ણ પ્રણામ કરે છે. આ વે વ્યક્તિ જુદી હોવા વિશે શંકા
 નથી રહેતી. આ રામાયણનો એકસરસો પ્રવાહ સુંદરકાંડના અંત સુધી
 જઝવાઈ રહે છે. એનું અનુસંધાન યુદ્ધકાંડમાં પણ જણાય છે. પરંતુ
 સં. ૧૬૮૭માં કોઈ મધુસૂદન વ્યાસે પૂર્તિ કરી યુદ્ધકાંડનો અંતભાગ
 સાંધી લીધો હોય એમ લાગે છે. આ મધુસૂદન આધાર મટ જેવો કોઈ
 માણમટ છે અને એણે આ કૃતિમાં પાછલ્લથી પોતાની સ્થાતિ ઉમેરી લીધી
 હોવાની સંભાવના થઈ શકે. પરંતુ આ રામાયણની કોઈ હાથપ્રત પ્રાપ્ત
 થઈ નથી અને ૫૦-૫૦ કડીનાં એકસરસાં માપનાં કડવાં જોતાં આ
 કૃતિ પાછલ્લ કોઈ અર્વાચીન સચ્ચ હાથ કદાચ હોય તો એ અસંમવિત
 નહિ હોય. આ વિષયમાં નિશ્ચિત કાંઈ અત્યારે કહી શકાતું નથી.
 શાકી માલગણસુત ઉદ્ભવદાસનું એક ચમ્રુવાહન-આસ્થાન મળે છે જ :

“ કર જોડીને કેહે આનંદે માલગણસૂત ઓદ્ભવદાસ. ”*

ચમ્રુની આ છેલ્લી લીટી છે. એ એક સચ્ચ પુરાવાથી ઉદ્ભવ
 માલગણનો પુત્ર હોવા વિશે શંકા નથી. વીંજો પુત્ર વિષ્ણુદાસ જાણવામાં
 આવ્યો છે. ઉદ્ભવના મધુસૂદનના ઉમેરાવાચ્છ છપાયેલા યુદ્ધકાંડ સુધીના
 રામાયણ પછી ઉત્તરકાંડ છપાયેલો છે. છેલ્લે ત્યાં મળે છે કે—

‘ સ્વંત પનર ૧૫૭૫ પંચોતેર શુક્લ પક્ષ કાર્તિક માસ ॥

પંચમી તિથિ બુધવાસરે પુર્ણ ગ્રંથ અતીદાસ ॥ ૨૧ ॥

ઉત્તરકાંડ સંપુર્ણ શુણતાં ઉપજે મન ડહુલસ ॥

કર જોડી માલગણસુત વીનચે નીજ સેવક વીષ્ણુદાસ’ ॥ ૨૨ ॥ +

આ વર્ષે ચાર છોટી છે તેથી સ્વ. મોદીએ આ કૃતિની પ્રામાણિકતા
 વિશે શંકા યતાવી છે. વૈશક, આ ઉત્તરકાંડ સંભાતના નાગર દ્રાહ્મણ

રામજનકુંવરની કૃતિ છે. રામજનકુંવરના ઉત્તરકાંડનાં ૨ કઢવાં દૂર ફરી વિષ્ણુદાસના ઉત્તરકાંડનાં બે કઢવાં સ્વ. કાંટાવાલાની ઘાઘનામાં આપવામાં આવ્યાં છે.* એટલે એટલું જ આમાંથી સમજાય કે ભાલણમુત એક વિષ્ણુદાસ હતો. સં. ૧૫૭૫માં તિથિ વાર મળતાં નથી, છતાં એમ માની શકાય કે એ વિષ્ણુદાસનો સમય હોય; તો એમાંથી ભાલણના સમયને પણ વઠ મળે એટલું જ.

ભાલણને ચત્રમુજ કરી પુત્ર હોવાનું સ્વ. નારાયણ ભારતીય જણાવ્યું છે એ સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ છે.

આમ વન્નશાહન-આસ્થાન અને રામાયણ-ઉત્તરકાંડની હાથપ્રતોની મદદથી ભાલણને બે પુત્ર હોવાનું સમજાય છે. આ સિવાયની જે વિગતો સ્વ. નારાયણ ભારતીય મેળવી છે એ આપી છે તે કોઈ પણ લિખિત પુરાવાથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સવા ચારસં, સાઢા ચારસં વર્ષ ઉપર થયેલી વ્યક્તિના વિષયમાં દંતકથાઓના વઠ ઉપર કોઈ પણ રીતે નિશ્ચયાત્મક કંઈ કહી શકાય નહિ.

ભાલણની રામભક્તિ

ભાલણની કૃતિઓ જોતાં એની કેટલીક કૃતિઓમાં ‘ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ’ની છાપ જોવા મળે છે. ભાલણે સપ્તશતીની રચના કરેલી હોઈ અને દશમસ્કંધના આરંભમાં ‘આથ માતા’ (૧-૨)ની સ્તુતિ કરી હોઈ એ શાક્ત હતો, તો એણે મૃગી-આસ્થાનામાં શિવમહિમા ગાયો હોઈ એ શિવ-ભક્ત હતો એમ એક વક્ષ છે.† વસ્તુસ્થિતિએ એ સામાન્ય રીતે ગણપતિ શક્તિ આદિનું મંગલાચરણ કરે છે, પણ આત્યંતિક રીતે તો એ રામભક્ત છે. દશમસ્કંધના ૧૧૨મા પદમાં

“ભાલણ જન ગુણગાન કરે તે સીતાપતિ જાણી”

* પા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૦૨ થ

† આ વિષયની ચર્ચા માટે જુઓ સ્વ. રા. જુ. : મીઠી : ભાલણ પૃ. ૫૦-૫૨.

એમ કૃષ્ણને પણ એ સીતાપતિથી અનન્ય માને છે. એ રામાનંદી સંપ્રદાયનો અનુયાયી હતો એવું આનાથી સિદ્ધ થતું નથી. કારણ તો એ સમજાય છે કે મોટા જ્ઞાતિના શ્રીરામચંદ્રજી રૂપદેવ છે અને તેથી એ રામ તરફ અનન્યતાથી નિહાળે છે.

માલળની સારસ્વતોપાસના

સંસ્થાવંધ આસ્થાનકાવ્યોના લેખક માલળની અત્યારે ત્રણ પ્રકારની કૃતિઓ મળે છે : ૧. સામાન્ય, ૨. મધ્યમ, અને ૩. ઉત્તમ. જે એની ૧૪ કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે નીચે મુજબ જુદા જુદા વર્ગમાં આવી જાય છે :

- (૧) સામાન્ય : ૧. મીઠડીસંવાદ, ૨. સપ્તશતી, ૩. જાલંધર આસ્થાન, ૪. દુર્વાસા આસ્થાન(!), ૫. મામકી આસ્થાન;
 (૨) મધ્યમ : ૬. રામવિગ્રહ, ૭. ધ્રુગાસ્થાન(!), ૮. મૃગી આસ્થાન;
 (૩) ઉત્તમ : ૯. કૃષ્ણવિદિ, ૧૦. (પહેલું) નટ્ટાસ્થાન, ૧૧. કાદંબરી, ૧૨. દશમસ્કંધ, ૧૩. રામચાલચરિત, ૧૪. રામાયણ (ચોથાં પદ)

‘વીજા નટ્ટાસ્થાન’નો આમાં મેં સમાવેશ કર્યો નથી. ‘દુર્વાસા આસ્થાન’ તૂટક મળે છે તેમાં માલળની ક્યાંય છાપ નથી. ‘ધ્રુગાસ્થાન’નો આમાં સમાવેશ કર્યો છે, જોકે એની કોઈ હાથપ્રત મળતી નથી. મારી સંકલિત યાદીમાં વીજી પણ પ્રકીર્ણ કૃતિઓ નોંધાયેલી છે, પણ એ સામાન્ય પદપ્રકાર જ હોઈ વિશિષ્ટતા અર્પનારી કૃતિઓ નથી.

આ વધી જ કૃતિઓમાં નટ્ટાસ્થાન કાદંબરી અને દશમસ્કંધ માલળની શક્તિનો સવચ્છ સ્વાલ આપનારી કૃતિઓ છે. કાદંબરી લૈકિક કથા હોઈ પૌરાણિક આસ્થાનોનાં સ્થાન ન પામી શકે, છતાં માલળે તો એને પણ આસ્થાન-પદ્ધતિમાં જ ગુજરાતીમાં ઉતારી છે. સંસ્કૃત

સાહિત્યની સર્વસમર્થ ગદ્યકથાનો સામાન્ય સર્વમોગ્ય ગુજરાતી ભાષામાં કડવાચદ્ધ આશ્વાનના રૂપમાં ભાવાનુવાદ આપી આપેલો શક્તિનો પરિચય અસામાન્ય કોટિનો છે. આવો સમર્થ પ્રયત્ન ભારતની અન્ય ભગિનીભાષાઓમાં પણ જાણવામાં નથી આવ્યો. એને મૂઝવું સૈદર્ય જાણવાનો, શ્લેષોને અપનાવવાનો, નવા શ્લેષો પણ પ્રસંગોપાત્ત યોજવાનો, અને એને લોક-પરિચિત કથાવસ્તુના રૂપમાં મૂકવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે એનો સંસ્કૃત અને માતૃભાષા ઉપરનો અસામાન્ય કાવૂં બતાવે છે. (આ વિષયમાં હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનારા ‘માલગે : એક અધ્યયન’ નામના નારા ગ્રંથમાં મેં વિસ્તાર કર્યો છે.)

દશમસ્કંધ કાદંબરીથી વ્યાંધ ઉત્તરતી કોટિનો છતાં એ યુગનો એક સચ્છ પ્રયત્ન છે. સૂરદાસે સૂરસાગરમાં સમગ્ર ભાગવતને પદોમાં ફકડી વિસ્તારવાનો સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે, ગુજરાતના મીમે ‘હરિલીલાપોદશકલા’-માં ભાગવતને પ્રબંધપદ્ધતિએ ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો, તો માલગે સૂરદાસની પદ્ધતિએ દશમસ્કંધ ગુજરાતી પદોમાં ઉતારવાનો એક પ્રયત્ન કર્યો. આમાં શ્રીજી ભાગનાં તો સ્વતંત્ર પદ જ છે; બાકીનાં કથાને આપનારાં તો સવિશેષ ધ્રુવ-શાસ્ત્રાચ્છાં કડવાં જ છે. કવિએ મૂઝ દશમસ્કંધના શબ્દોને ન વઘી રહેતાં પદોમાં કેટલુંક વિશેષ પણ આપ્યું છે. ‘રાધા’ના પ્રસંગ એ પ્રકારના છે. માલગે દશમસ્કંધમાં ‘રાસપંચાધ્યાયી’ની રચના કરી ન પણ હોય, કેમકે પ્રતોમાં ત્યાં લક્ષ્મીદાસની કૃતિ મળે છે.

શ્રીજી સમર્થ કૃતિ તે એનું નઝાશ્યાન છે. એને નામે વે નઝાશ્યાન ચટેલું છે તેમાંનું પહેલું નઝાશ્યાન, એની હાથપ્રતો મળતી હોઈ, એનું જ છે અને એ એને યશ્ન અપાવે એવી કૃતિ છે. માલગે આ ‘નઝાશ્યાન’માં ‘નઝનું આશ્યાન’ એવો પ્રયોગ કર્યો છે. મહાભારતમાં આવતી વધી આડ-કથાઓને ઉપાશ્યાન કહ્યાં છે. એ ઉપાશ્યાન શબ્દને સ્થાને માલગે આશ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. સંસ્કૃતમાં આ + શ્યા (વર્ણન કરી

વતાવયું) એ ધાતુનું આ ક્રિયાવાચક રૂપ ‘આસ્થાન’ છે અને ‘વર્ણનાત્મક કથા’ ના અર્થમાં ઉદ્દિષ્ટ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રામાયણ-મહાભારત અને અન્ય પુરાણોની કથાઓમાંથી પ્રસંગો લઈ ગુજ. કવિઓએ પ્રબંધસ્વરૂપે કવિતા લખ્યા મહિલી. વીરાસિંહનું ઉપાદ્રવ વગેરે એ કોટિનાં છે. ભાલણ વંધની દૃષ્ટિએ નરાસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓમાંના ઢાઢની જોમ એક રૂપ સ્વીકારે છે. જયદેવના ગીતગોવિંદની અષ્ટપદીઓમાં જ્ઞાનાં મૂઠ છે, કેમકે ત્યાં દરેક અષ્ટપદીમાં ધ્રુવપંક્તિ છે. ભાલણ એ પરંપરાએ ધ્રુવપંક્તિવાળાં ‘કડવાં’ સ્વીકારે છે. આમાંથી ‘આસ્થાન એટલે કડવાવદ્ધ કાવ્ય’ એવી રૂઢિ પડે છે. વેશક, ભાલણ પછી પણ સત્તંગ વંધની આસ્થાનકથાઓ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર વેડ પ્રાંતોમાં વૈકુંઠ વગેરેએ રચી છે.

નલની કથા

નલની કથાનું અત્યારે તો જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ સં. મહાભારતના વન-પર્વમાં નલોપાસ્થાનમાં મળે છે. નલની આ કથાને આધારે સંસ્કૃતમાં પણ અનેક ગ્રંથોની રચના થઈ છે. આમાં નૈપધીયચરિત, નલોદય, સહુદયાનન્દ અને નલાભ્યુદય એ ચાર કાવ્ય અને સુપ્રસિદ્ધ નલચમ્પૂ એ ચંપૂકાવ્ય છે. આ ચારે મુદ્રિત થયેલાં મળે છે. જૈનોએ પણ નલની કથા નિરૂપી છે. સંસ્કૃત કાવ્ય નલાયન કોઈ માણિક્યચંદ્રે સો સર્ગનું રચેલું છે. એની પૂર્વે આ. હેમચંદ્રના શિષ્ય રામચંદ્રનું નલવિલાસ નાટક પણ છે. વંને મુદ્રિત છે. પ્રાકૃતમાં કુમારપાલપ્રતિવોધ ગદ્યાત્મક ગ્રંથમાં અંદર નલની કથા નિરૂપાયેલી છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી માપામાં પણ ઘણા પ્રયત્ન થયા છે. આમાં સૌથી જૂનો પ્રયત્ન તે આપણા આ ભાલણનો છે. એના પછી તરતમાં જ નાકરે નટ્ટાસ્થાન એ જ આસ્થાન-પદ્ધતિએ આપ્યું છે. નાકરનાં અને સ્વંભાતના વિષ્ણુદાસનાં તથા અવિચલદાસનાં વનપર્વોમાં પણ નલકથા

નિરૂપાઈ છે જ; માત્ર એ સ્વતંત્ર પ્રયત્ન ન ગણાય. સ્વૂં જ ધ્યાન સેંચે તેવા પ્રયત્નોમાં જૈન કવિઓ વાચક મેઘરાજનો નલ્લદમયંતીરાસ (વિ. સં. ૧૬૬૪), નયસુંદરની સુંદર કૃતિ નલ્લદમયંતીરાસ (વિ. સં. ૧૬૬૫), સમયસુંદરનો નલ્લદવદંતીરાસ (વિ. સં. ૧૬૭૩), મહીરાજનો નલ્લદવદંતીરાસ (વિ. સં. ૧૬૧૨), અને પ્રેમાનંદનું સુપ્રસિદ્ધ નઝાસ્થાન (વિ. સં. ૧૭૪૨) એ સુદ્રિત કૃતિઓ છે. અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાં વઢોદરા સેન્દૂલ લાહરેરીમાંની ‘દમયંતી ચડપદ,’ કુતિયાણાના ધ્રુવાસ્થાનનાર તુલસીસુત વૈકુંઠની ‘નલ્લકથા’ આ વે કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે. વૈકુંઠનો પ્રયત્ન પણ સમૃદ્ધ છે.

સ્વ. મોહનલાલ ડ. દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે એક ઋપિવર્ધનનો ‘નલ્લદવદંતીરાસ’ (વિ. સ. ૧૫૧૨) માલળ પહેલંની રચના છે, પણ સ્વ. દેસાઈને એ કૃતિ જોવા મઝી શકી નથી. એ મઝે તો નઝની ગુજરાતી કથાઓમાં એ સૌથી જૂની ગણાય. ગુજરાતી ભાષામાં નઝની કથાનો વિસ્તાર એ એક અભ્યાસનો વિષય છે અને પી.એચ.ડી.નો સંપૂર્ણ વિષય થની રહે એમ છે. ભારતની મગિનીભાષાઓમાં પણ નઝની કથાઓ નિરૂપાયેલી છે એ વધાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આ કથાના વિકાસનો સાચો જ્વાલ આપી શકે. ગુજરાતી પ્રયત્નોમાં તો, ઉપર કહ્યું તેમ અત્યારે, પ્રાપ્ય જૂનામાં જૂનો પ્રયત્ન માલળનો છે અને પઢીના કવિઓએ માલળના કથાનકનો લાભ લીધો હોય એમ જણાય છે.

માલળે પોતાના નઝાસ્થાનની રચનામાં એ આરંભમાં જ જણાવે છે તે પ્રમાણે —

‘નૈપથ ચંપૂ માહામારતમાં કવિ કીરતિ અતિ લીધી,
કાલાંને પ્રીટવા માલળે માસાએ એ કીધી. ૨’

—એમ શ્રીહર્ષનું નૈપથીયચરિત મહાકાવ્ય, ત્રિવિક્રમનું નલચંપૂ, અને મહામારત-વનપર્વાર્ગત નલોપાસ્થાન એ ત્રણ ગ્રંથોમાંના કથાનકને

આધારે પોતે નટ્ટાસ્યાનની રચના કરી છે. વેશક, એની નજરમાં તો મુસ્યત્યે—એ નટ્ટાસ્યાનને અંતે જણાવે છે તેમ—

‘આર્ણિક પર્વ તર્ણી કથા ચે સાંભલિ નરનારિ,
પામિ સુખ સંસારનાં; પુનરપિ નહીં અવતાર. ૫૧’

—એમ આર્ણિકપર્વ—વનપર્વની કથા કહે છે. ૨૨

આરણ્યકપર્વ પ્રમાણે નરની કથાના સંશ્લેષમાં મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે;
અ. ૪૯ થી ૭૭ માં મુષીનાં એ કથા નિહાઈ છે :

‘મહાભારત’ની નલકથા સાથે ભાલણ, નાકર અને પ્રેમાનન્દનાં

‘નલાલ્યાન’ની તુલના

[પૃ. ૪૨-૪૩ થી શરૂ. એકી પૃષ્ઠાંક ઉપરની અ० સંજ્ઞા ‘મહાભારત’ના અધ્યાય અને એકી પૃષ્ઠાંક ઉપરની ખા०, ના० અને પ્રે० સંજ્ઞા અનુક્રમે ભાલણ, નાકર અને પ્રેમાનન્દનાં ‘નલાલ્યાન’ સૂચયે છે.]

અ૦ ૪૯—અર્જુનના વિરહે શોકગ્રસ્ત પાંડવો બેઠા છે ને भीम યુધિષ્ઠિર જ દુઃખનું કારણ કહે છે ત્યાં વૃહદશ્વ ઋષિનું આગમન અને યુધિષ્ઠિરાદિથી વધુ દુઃખિયા રાજા નલની કથાનો સપ્તક્રમ.

અ૦ ૫૦—નલ નિપથમાં રાજા હતો. भीम વિદર્ભમાં. भीमे દમન ઋષિના ઘરદાનથી દમયંતી પુત્રી અને દમ, દાંત અને દમન નામના ત્રણ પુત્રોની પ્રાપ્તિ કરી. નલ અને દમયંતી સમક્ષ એકેકનાં રૂપગુણનાં વાતો આવવાથી બંને પરસ્પર અનુરક્ત થયાં. એક વાર નલ કામને દ્વારથી ન શક્યો ત્યારે અંતઃપુર નજીકના બનમાં ગયો. ત્યાં આવેલા ઘણા હંસોમાંથી એક હંસને એણે પકડ્યો. આકાશવાણી થઈ કે મને ન મારીશ; દમયંતી પાસે હું તારી યાત્રા કરીશ. હંસો ઝડી વિદર્ભમાં આવ્યા ને દમયંતીની નજીક આવ્યા. કન્યાઓ એકેક ને પકડવા દોડી. દમયંતી જે હંસની પાછળ દોડી તે હંસ માનુષવાણીથી કહેવા લાગ્યો : “તું નલને ઘર. એવો અમે દેવ-ગંધર્વાદિમાં ક્યાંય નથી જોયો.” ત્યારે દમયંતીએ પોતા વિશે નલને કહેવા હંસને વિનંતિ કરી. હંસે નલ પાસે આવી વધી યાત્રા કરી.

ભાલુ કડવું-૧. માત્ર ઉપક્રમ. ૨. મહાભારત પ્રમાણે भीमનો પ્રસંગ ને યુધિષ્ઠિર તરફથી સાંત્વન-પ્રમુ કૃષ્ણની પળ હાજરી. ૩. વૃહદશ દુલિયાંની યાદી આપે છે તે મહામારતમાં નથી.

નાકર-૧. भीमનો પ્રસંગ નથી; વાકી મહા૦ જેવું.

પ્રેમાનંદ-૧: भीमનો પ્રસંગ નથી; વાકી મહા૦ જેવું.

ખા૦-૪. નૈપધીય ચરિત ને સં૦ મહા૦ને આધારે. મહા૦માં દૂંકું વર્ણન છે. નલ્લના માથા ઉપર કાલ્લા વે મસ છે તે મહા૦માં નથી; 'નૈપધીય' ને આધારે. ૫. આલંકારિક વર્ણન 'નૈપધીય' તું; મહા૦માં નથી. ભાલુ અગ્નિશર્મા નામના બ્રાહ્મણે આથી દમયંતીને વાત કરવાનું કહે છે. નલ્લ ઉપવનમાં આનંદભેર આવ્યો. ૬. આલંકારિક વર્ણન મહા૦માં નથી. નલ્લ સમક્ષ હંસ જૂ મનુષ્યવાચાદ્ય બોલ્યો. છૂટો કર્યો પછી હંસ બદલાની વાત કરે છે. ૭. ભાલુ સ્વતંત્ર પદ્ધતિ પ્રસંગ રજૂ કરે છે. દમયંતીએ હંસ ઉપર ઓટળી નાખી. ત્યારે હંસ બોલ્યો.

ના૦- કડવું ૧. (ચાલુ) 'દમંતી' = દયાશતી એમ ના૦ કહે છે. નૈપધના માટોએ भीमને વાત કરી. વિદર્ભ દેશના માટોએ નલ્લને વાત કરી. ૨. નલ્લ-દમયંતીને પળ એકબીજાના માટોએ વાત કરી. ઉપવનમાં જવાનું વગેરે સં૦ પ્રમાણે. હંદસદન વગેરેની વિસ્તારથી વાત કરે છે. દમયંતીનું વર્ણન સ્વતંત્ર ને હંસ ગયો કે નહિ એ વિના જ સ્વયંવરની સજાઈ પાય છે.

પ્રે૦-૨. નલ્લ વીરસેનનો પુત્ર, પુષ્કર નાના માઈ સુરસેનનો પુત્ર. પુષ્કરને નલ્લે સેનાપતી કરેલો. નલ્લની પુષ્કરને અંદેસાઈ થઈ. વનમાં એળે માનસી રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૩. નારદે આવી નલ્લને દમયંતી વિશે મોહ કરાવ્યો. ૪. વર્ણન ચાલુ. પ્રેમાનંદના અલંકાર સ્વતંત્ર. ૫. વર્ણન ચાલુ ને નલ્લને વિરહ-જાગૃતિ. ૬. નલ્લના વિરહનું વર્ણન—વનવર્ણન ને હંસોનું આગમન ને નલ્લે એક હંસને પકડ્યો. ૭. હંસનો વિલાપ : પ્રેમાનંદની આગવી શક્તિ. ૮. હસવચનો ને હંસે નલ્લને દમયંતીની માલ વિશે આપેલું વચન. ૯. હંમને લાવી પિંજરમાં સ્થાન અને સત્કાર. પછી છૂટયા માટે વિનંતિ અને હંસે નલ્લની ઇચ્છા પાર પાડવા માટેનું વચન. નલ્લની 'દમયંતી' વિશે માગણી. ૧૦. હંસનું ગમન. ૧૧-૧૨. દમયંતી

અં ૫૧—દમયંતીની વિરહદશાની વાત સહીઓએ પિતાને કહી. એણે સ્વયંવર કર્યો. રાજાઓ આવ્યા લાગ્યા. એ દરમ્યાન નારદ અને પર્વત ઋષિનું ઇંદ્રસદનમાં જવું ને દમયંતીના સ્વરૂપ વિશે આપેલો રહ્યાલ; એ અગ્નિ વરુણ ને યમનું આવવું. આ વાત સાંભળી સ્વયંવરમાં પોતાના સાજન-મહાજન સાથે એ ચારે દેવનું જવું. નહ પણ સ્વયંવરની વાત સાંભળી ગયો. માર્ગમાં દેવોએ નહને જોયો ને એના રૂપથી ચકિત થયા. વિમાનમાંથી ઉતરી નહ પાસે દૂત થવાની માગણી કરી. (નારદને સ્વર નહોતી કે દમયંતી નહને વરવા માગે છે.)

અં ૫૨—નહે દેવોને દૂત થઈ જવા વચન આપ્યું ને દેવોનો પરિચય માગ્યો. પરિચય મળ્યા પછી દમયંતીના સુરક્ષિત ભવનમાં પ્રવેશવા માટેની દેવો પાસેથી શક્તિ મેળવી. દમયંતીના ભવનમાં જતાં થઈ સહીઓ નહને જોઈ આસન ઉપરથી ઉઠી ગઈ. નહે આત્માને પૂરા કાવૂમાં રાહ્યો. દમયંતી હસીને નહને કહેવા લાગી: “સુરક્ષિત સદનમાં ક્યાંથી આવી શક્યા?” નહે દેવોના દૂત તરીકે એઓની કૃપાથી આવ્યાનું કહ્યું. અને એ ચાર દેવોમાંથી એકને વરવા જણાવ્યું.

સમક્ષ નલનાં વલાણ ને અનુરાગોદ્વોધ. ૧૩. હંસનું દમયંતિને વચન. ૧૪. નલની પાસે હંસનું આગમન. ૧૫. દમયંતીના સ્વરૂપનું આલંકારિક વર્ણન.—પ્રેમાનંદનું સ્વતંત્ર.

ખા૦-૮. (ચાલુ) નિરુપણપ્રકાર સ્વતંત્ર. વિરહવર્ણન પ્રમાણમાં 'નૈપધીય'ને આધારે. ૯. મહા૦ ને અનુરૂપ. નારદ-પર્વત ઇંદ્રસદન ગયા. ૧૦ થી ૧૫ સુધીની કહીઓ ભાલણની સ્વતંત્ર. ૧૦. દીનતા વર્ણવી છે તે ભાલણનું ઉમેરણ.

ના૦- ૩. મીમકર્તા વંકોતરીથી નલ સૌંઘ્યો. લોકપાલોને માત્ર જાણ પડે, અંદર અંદર વિચાર કરી નલને દૂત થવા માટે યાચના કરવા આવ્યા.

પ્રે૦-૧૫. દમયંતીની વિરહવેદના—પ્રેમાનંદનું સ્વતંત્ર; ને મીમને રાજમાતાએ દમયંતીની જાણ કરતાં સ્વયંવરની સજાઈ ને સુદેવને નલ પાસે વંકોતરી લઈ મોકલવાનું. ૧૬. સુદેવે નલને ૧૩ આપ્યો ને નલે જાન સોંઘાડી. ત્યાં હંસનાં છુકન ને નલને આપેલી છૂત ન રમવા વગેરેની શિલામણ ને હંસે પોતાના પૂર્વભવની કપાનું કરેલું વર્ણન. નલનું વિદર્ભમાં ગમન ને ત્યાં રહેલા નારદનું સ્વર્ગના દેવોને તોફાન કરાવવા સ્વર્ગમાં જવું. ૧૮. નારદની ચારે દેવોને ચઢામણી. ચારે દેવનું વિદર્ભ સહગમન. માર્ગમાં નલ મળ્યો. ૧૯. દેવોએ સમજાવટથી નલને દૂત કર્યો.

ખા૦- ૧૦. (ચાલુ). મહા૦ અનુરૂપ, પળ કહી ૧૨-૨૧ નૈપધીયાનુરૂપ. નલને કોઈ જોઈ શક્યું નહિ એમ ભાલણ કહે છે. ૧૧. ભાલણ 'નૈપધીય' ને અનુસરી ટીલ્લક કરે છે. પછી નલ પ્રગટ થાય છે. કહી ૬-૧૪ સ્વતંત્ર. નલ પોતાનું નામ નથી કહેતો. પછી ૪૩-૪૪ નૈપધીય પ્રમાણે, ત્યાં ૩૮માં પોતાનું નામ કહે છે. દમયંતી 'પોતે દીકરી છે' એવી દેવોને સ્તુતિ કરે છે.

ના૦- ૩. (ચાલુ). નલને દેવોએ દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં. નલે પોતાની નિંદા દમયંતી સમક્ષ આલંકારિક રીતે કરી તે સ્વતંત્ર. દમયંતી-વાક્ય પળ સ્વતંત્ર. દેવના અનુચર પરીક્ષ રીતે હાજર હતા.

अ० ५३—दमयंतीए तो नलनी ज प्राणि याचा। इसोना वचनना दाहनो ह्याल. नलने कहे छे, जो तुं मने नहि धर तो हुं जल विप अग्निमां प्रवेश करीश यां गळे फांसो दईश. नळे कह्युं के हुं तो मानुष छुं. देवोतुं विप्रिय करतां मृत्यु मळे. आमांयां मने वचाव. त्यारे रडतां रडतां दमयंतीए उपाय बताव्यो के तमे पांचे जण स्वयंशरमां आवजो, तेओमांयां हुं तने वरीश. नळे आवी दमयंतीना सदननी बधी घात देवो पासे आर्थां कही.

अ० ५४—स्वयंशरमां गजाओ आल्या. दमयंती रंगमंडपमां आया. राजाना परिचय बखने सुखी आकृतिना पांच पुरुषोने जोया. पांचेने ए नळ मानी रहीं. देवोने मोरे केम ओळखी लेवा! स्थविरोए कहेलां देव-चिह्न याद कर्यां पण ए पण आमां जोत्रामां न आव्यां. देवोने शरणे जई नमस्कार करी नलनी ओळख मागी. तरत ज देवोयां नळ, देवचिहोना भेदे अलग देखायो. नळने दमयंती धरी. देवोए वरदान आप्यां: इंद्र-यज्ञमां प्रत्यक्ष दर्शन ने अनुत्तम गति; अग्निर—धारे त्यारे अग्नि प्रगट यवानुं अने आत्मप्रम लोकनी प्राप्ति; यमे—अनरस ने धर्म पर परम

પ્રે०-૧૯. (ચાલુ) દેવોએ જોગીનો વેશ લેવઢાવી નઠને મોકલ્યો. પાછલ્લ એક અનુચર પગ દેવોએ મોકલ્યો. નઠ એ દૂરને નથી જોઈ શકતો. નઠે રાજમથનમાં દમયંતીને જોઈ. એના સૌન્દર્યથી એ મુગ્ધ થયો. ‘ ચાર દેવોમાંથી કોના માગ્યમાં આ રત્ન જશે ’ એનો વિચાર કરે છે. ૨૦. દાસી સાથે વાલ ઓલવા થેઠેલી દમયંતી અરીસામાં જુએ છે ત્યાં નઠનું સુંદર રૂપ જુએ છે. તે છતાં વહાર જોતાં મજરે નથી દેસાતો. દમયંતીની સ્તુતિથી નઠ પ્રગટ થાય છે ને એનો ચેરાગીનો વેશ જોઈ પ્રશ્ન કરે છે. પ્રેમાનંદનું અહીં સ્વતંત્ર નિરૂપણ. ૨૧. પોતે દેવદૂત થઈને આવ્યાનું નઠ કહે છે. નઠ કેટલીયે પ્રલોભનમય વાત કરે છે; પોતાની પુષ્કલ નિંદા કરે છે. પોતે જ નઠ છે એ વાત નઠ કહેતો જ નથી.

મા० ઉપર ૧૨મો અધ્યાય સામેની નોંધ જુઓ :

ના०-૩. (ચાલુ) દમયંતીએ નઠને ‘ તું નહિ વરતો ’ જલ-અગ્નિ-ધિવાદિક કરવાનું કહ્યું છે. દમયંતીએ ‘ સ્વયંવરમાં તને વરીશ ’ એમ સંભાવના કહ્યું છે ને નાકો-આલો પ્રસંગ જ ઉઢાવી દીધો છે.

પ્રે०-૨૨. દમયંતીની નઠ વિશે જ લગની ને એનું જ વરવાનો આપ્રહ. ૨૩. દેવો પરણ્યા વિના નહિ જ છોડે એવું નઠનું કથન—ને દમયંતીનું વેમાન થયું. નઠે આવીને દેવોને દમયંતીનો હયાલ આપ્યો. ચારેયે નઠનું રૂપ ધરી જવાનો નઠ સાથે સંકેત. નૈષઢ આવ્યાનું માતા દમયંતીને કહે છે. ને સ્વયંવરમાં સાંતરી થઈ જવાની શિલામળ ને તૈયારી.

મા०- જુઓ ઉપર ૧૨મા અધ્યાય સામે નોંધ. ઘાઠ વરદાનની પ્રાપ્તિ. નઠના કંઠમાં ધરમાલ પહેરાવીને વિદાય. યજ્ઞયાગાદિ ને સંતતિપ્રાપ્તિ ઇંદ્ર-સેન ને ઇંદ્રોના.

ના०-૩. (ચાલુ). સ્વયંવરમાં દેવ આવ્યા. નઠ પણ કાળગાર સજી આવ્યો. વેળા થતાં સૌ રાજવી આવ્યા. પાંચે નઠ જોતાં મીમને દમ-યંતીએ જાણ કરી. દમયંતી સીધી સ્તુતિ જ કરવા લાગી. દેવોને કટણ વાક્ય કહ્યાં ત્યારે એક જ નઠ દીઠો. ૪. દેવોએ વરદાન આપ્યાં.

રિયતિ; અને વરુણે—પાળાં ન હોય ત્યાં પાણી અને ઉત્તમ ગંધવાઝી માઢા;—આ આપ્યાં. પરણી આવી નલ્લે નિપથમાં યજ્ઞયાગાદિક કર્યાં.

અ૦ ૫૫—ચરદાન આપી લોકપાલો જતા હતા ત્યાં કલિ અને દ્વાપર માર્ગમાં મલ્લયા. શકને ણે પોતે વરવાનું કહયું. શકે સ્વયંવર યઈ જવાનું કહયું. કલિ કહે: દેવોને મૂકી ઇ નલ્લને યરી, માટે મારે ઇને મોટો દંડ દેવો જોઈએ. દેવોએ નલ્લનાં ચત્ત્રાણ કર્યાં ને કહયું: આવા નલ્લનો દ્વેષ કરે તે નરકમાં પડે. કલિએ દેવોના ગયા પછી દ્વાપરને કહયું કે કોપ સંકેલ્લાનો નથી. હું નલ્લને રાગ્રશ્રષ્ટ અને ભૈમી-ત્રિયોગી કરીશ. તું પાસામાં આવી રહેજે. (ક્ષેપક ભાગમાં ઇંદ્રસેન—ઇંદ્રસેનાની ઉત્પત્તિ)

અ૦ ૫૬—કલિ દ્વાપરને ઘાત કરી નિપથ દેશમાં આવી નલ્લનું છિદ્ર જોવા લાગ્યો. ઇક વાર મૂત્ર કરી નલ્લ સંખ્યા કરવા ઘેઠો ને પાદશીચ ફરતું રહી ગયું—ઇ તકે કલિએ નલ્લના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. કલિએ પુષ્કરને જુગાર રમવા કહ્યું ને કહ્યું કે પાસાના ચૂતમાં નલ્લને તું જીતીશ. કલિ વૃષ યઈ પુષ્કર પાસે ગયો. પુષ્કર નલ્લ પાસે ગયો. નલ્લ વચન ઠેલી ન શક્યો. કોઈ એને વારીયે ન શક્યું. વધાં દમયંત્રાને મઝ્યાં; કાંઈ ન થયું. સૌ ચાલ્યાં ગયાં. નલ્લનો પરાજય.

પ્રે૦-૨૪. સ્વયંવરનું પ્રેમાનંદનું આગવું વર્ણન. નામોની વાચના. વૂઢા રાજાઓનું વર્ણન અને હાસ્યરસની જમાવટ પ્રેમાનંદનાં આગવાં. ૨૫. સ્વયંવરમાં દમયંતીનું આવવું. ૨૬. નલ્લના આગમનનું કહવું પ્રસંગને સ્વૂં દીપાવે એવું. ૨૭. દમયંતીનું રોચક વર્ણન. ૨૮. નલ્લ નર્જીક દમયંતીનું જવું ને પાંચેનાં સરસાં રૂપ જોતાં ક્ષોભ. દેવોમાં પરસ્પરની ર્વીર્પાથી શાપ-દાન ને ચારેનું ચરવાપણું ને પછી શાપને ફોક કરવાનું. નારદના કપટની જાણ ને દેવોની સ્તુતિ—સ્વતંત્ર રૂપમાં, ને પ્રગટ થયે નલ્લની પ્રાપ્તિ.

ખા૦-૧૧. (ચાલુ) સં૦ મહા૦ને અનુરૂપ. કલિને નૈપધના પધિત્રા-ચારી લોકોમાં સ્થાન નથી એ વર્ણન માલ્યે રોચક રીતે જરા વિસ્તારથી આપ્યું છે.

ના૦-૪. (ચાલુ) કલિ-દ્વાપર અને દેવો વચ્ચે વાર્તાલાપ—ડ્યાં દેવો કહે છે કે અમે સ્વૂં ઉપાય કર્યા, પણ કંઈ ફાળ્યા નહિ.

પ્રે૦-૨૮. (ચાલુ) નલ્લની જાન બોલાવ્યા પછી માર્ગમાં જ નારદે પ્રેરેલો કલિયુગ મળ્યો—કલિનું રોચક વર્ણન—દમયંતીને ચરવાની મનસા નદ્ર થતાં નલ્લ-દમયંતીને કદ્ર આપવાની કલિની પ્રતિજ્ઞા. નલ્લનું સ્વનગરમાં આવવું—સંતતિપ્રાપ્તિ. ૧૦૦૦ વર્ષ પસાર થયાં, પણ કલિનો એ સ્થાનમાં અપ્રવેશ.

ખા૦-૧૧. (ચાલુ) લઘુશંકાના શૌચની રામીએ કલિ પ્રવેશ. પછી પુષ્કર પાસે જવાનું અને નલ્લ સાથે ચૂત રમવા જવાનું સૂચન. જુગાર શરૂ થતાં દ્વાપર પાસામાં પેટો ને કલિ ગોધલો થઈ આવ્યો. પુષ્કર ગોધલા પર વેસી આવ્યો તે ગોધલો હારી આવ્યો છે એમ નલ્લે માન્યું. ૧૨. ચૂતલેલનું વર્ણન રોચક.

ના૦-૪. કલિદ્વાપર નિપધ દેશમાં આવ્યા ને ચાર વર્ષ રહ્યા પછી લઘુશંકા વરી ઘૂંટી ધોળી રહી જતા કલિનો સ્થાંથી પ્રવેશ. પુષ્કરને ચઢામળી. અંકિચન પુષ્કરને કલિ ગોધલો આપે છે. પુષ્કર ગોધલો લઈ નલ્લના દરવારમાં જાય છે. રમતમાં કલિ પાસામાં ને દ્વાપર સોગઠામાં.

अ० ५७—दमयंतीअे नळने हारेलो जोई वृहत्सेनाने कह्युं के अमात्योने बोलावी द्रव्य एकठुं करी लाववानुं कहे. दमयंतीए समझाव्यो पण समझो नहि. पडी घेर आवां गयेली दमयंतीए वृहत्सेना द्वारा सारथिने बोलाव्यो ने कह्युं के सर्वनाश यवा आभ्यो छे. माटे आ वे बाळकोने कुंडिनपुर मूकरी आयो. ए गयो ने अयोध्या जई रह्यो; ऋतु-पर्णनो सारथि थयो.

अ० ५८—दमयंती सिवाय काई न रह्युं ल्यारे पुष्करे दमयंतीने होडमां मूकवा कह्युं. दुखी अेने शोकयुक्त यई एक वंज सिवाय वधुं उतारी नळ चाली नाकळ्यो. दमयंती पण पाछळ एक वंज चाली नाकळ्यी. नैपधपुर बहार व्रण दिवस ने रात्रि रह्यो. पुष्करे पढो वजडाव्यो के नळने जे संघरशे तेनो वध यशे. दंपती चाली नाकळ्यो. जळ मात्र पी व्रण रात्रि नगर नृजाक रह्यो. व्रणा दिवसो बीत्या हिरण्यसुदश शकुनि पक्षी जाया. वंज एओ उपर नाक्युं ने ए लई पंखा ऊडी गयो ने कह्युं के अम पासा छिये. नळे दमयंतीने दक्षिणापथमां जवा कह्युं. दमयंतीए छोटी जवा ना कही. ने याक उतास्वामां सहायक यवा कह्युं. इच्छा होय तो वंने विदर्भ तरफ जईए एम दमयंतीए कह्युं. विदर्भराज मान आपसे एम पण कह्युं.

પ્રે૦-૨૮. (ચાલુ). સાયંસંધ્યા વલતે પગ ધોતાં પાદાની કોરી રહી ગઈ ને કલિષ્ નલ્લના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૯. કલિ વૃષભ થઈ રહ્યો ને વૃષભવાહન કરી પુષ્કર નલ્લના દરવામાં આવ્યો. ચૂતલેલ. ૩૦. ચૂતલેલ ચાલુ.

ખા૦-૧૨. (ચાલુ). દમયંતીની સમજાવણી, પળ નિરર્થકતા. ૧૩. પૂર્ણ પરાંજય ને દમયંતીનું વાંળેય દ્વારા કુંડિનપુર તરફ જે ચાલકોને વિદાય કરવાનું. વાંળેય ઋતુર્પર્ણને ત્યાં અયોધ્યા જઈ રહ્યો.

ના૦-૪. (ચાલુ). દમયંતીએ મહાજનને તેહામ્યા. નેવં દિવસ જુગાર ચોર્યો. પંછી પ્રધાનને ચોલાંચો છોકરા કુંડિનપુર મોકલી આપ્યા, ને વાપને સંદેશો કહી મોકલ્યો.

પ્રે૦-૩૦. નલ્લનો પરાજય. દમયંતીને પીયર જવા મહામળ. રાણીનો નકાર. ઘેઝ ઘાલકોને પીયર તરફ વિદાય કરવાનું. ૩૧. મોસાલ તરફની વિદાય ઘેઝાનું દમયંતીનું કરુણ ગાન : પ્રેમાનંદનું આગવું. હુદેશ સાથે ઘાલકોની વિદાય.

ખા૦-૧૩. (ચાલુ) સર્વ રીતે પરાજય ને એક વલ્લે નલ્લની વિદાય. દમયંતી પાછલ ગઈ. ત્રણ દિવસ પુર નર્જાક વાસ. વનમાં તકલીફ. ૧૪. માલળ અહીં દુઃખનું વર્ણન રોચક રીતે આપે છે. ૧૫. કનકની પાંચઘાઝાં પંચી જોયાં. એ પકડવા વલ્લ નાહ્યું ને એ ઉપાડી ઝડી ગયાં. પીયર જવા શિલામળ. તે મહા૦ પ્રમાણે.

ના૦-૪. (ચાલુ) દમયંતીને હોડમાં મૂકવાનું કહેલું. ૫ ત્યાંથી નાંકલો ત્રણ દિવસ પુર નર્જાક-સં૦ મહા૦ ને અનુરૂપ. ત્યાં હંસ કનકનો આંગ્યો એવું વર્ણન—દમયંતી રામ ચગેનાં દુઃખ વર્ણવે છે.

પ્રે૦-૩૨. પુષ્કરે પંડો વજડાવ્યો હોઈ કોઈ વનને મંદિરગાર વનનું નથી. એક એક વરે નાંકલો પડવું. કલ્પિયુગ તરફથી થય અને ત્રાસી ઉપજાવાની ક્રિયા : પ્રેમાનંદનું પીતાનું. એક ગાનસંસરોવર આંગલ જવું ને વાંકા વઝી પાળી પીવું. મચ્છ શોધવાનો પ્રયત્ન. ત્રણ મચ્છને પકડી દમ-યંતીતીને સોંપવાં. વીજાં પકડવા જાય છે. કલ્પિ સર્પ થઈ મત્સ્યોને વિધડાવે છે. નલ્લને મત્સ્ય ન મલ્લનાં પેલાં ૩ મત્સ્ય ઘેડ મલ્લા લાય એ ભાવના

અં ૫૯—ત્યાંથી ચાલતાં એક સમામાં આવ્યાં. ગાંધેનાં બને સૂઈ ગયાં, પણ નહીંને કંઈ ન આશો. બંને એક વસ્ત્ર લપેટી રહેલાં. નેહાં હાથે કાપવા વિચાર કર્યો ત્યાં એક છરી મળી. એનાંથી વસ્ત્ર કાપી નાંખો; પત્ની આવ્યાં : નહીંતી દમયંતી વિશે આદરયુક્ત શોચના. હૃદયે આશો આશો એકલી ત્યજી નાસી છૂટ્યો.

અં ૬૦—દમયંતી જાગીને એકલી થતાં બિલાપ કરવા લાગી. મશ્કરી કરી હશે, એમ માની એમ ન કરી પ્રગટ થવા વિનવણી કરે છે. દુઃખ આપનારાને દમયંતી શાપે છે. ત્યાં એને અજગર પ્રસે છે. એ એક વ્યાધિ આવે છે ને દમયંતીને વચાવી લે છે. વ્યાધિ કુતુહલ કરી ત્યારે પતિપ્રેમ પ્રતિજ્ઞાઓ શાપ આપ્યો ને વ્યાધિ વધી ગયો.

દમયંતીની પાસે આવે છે એ પહેલાં તો દમયંતીના અમૃતવૃષિયા હાથમાંથી મત્સ્ય જીવતાં થઈ કૂદી જાય છે. દમયંતીને પતિનો મૃત્યુ નહીં માની લીધું કે દમયંતી મત્સ્ય ખાઈ ગઈ. હંસની શિશ્વામળની નહીં યાદ. ૩૩. પાંચ જવાની નહીં સલાહ આપે છે: પક્ષીઓનો પ્રસંગ. નાખેલું વજ્ર લઈ વગ ઝડી જાય છે. એક જ વજ્ર સાથે લપેટી આગળ વધે છે.

ખા-૧૫. (ચાલુ) એક સભા નર્જીક આવ્યાં. ત્યાં આરામ લેવા સૂતાં. ૧૬. દમયંતી નિદ્રામાં હતી. નહીં જાગતો હતો. વજ્ર કાપવા વિચાર આવતાં નર્જીકમાં એક વજ્ર જોયું ને વજ્ર વધેરી વગેરે મહાને અનુરૂપ.

ખા-૧૬. વજ્ર એક તલાવ આવ્યું. ત્યાં મજા લેવાનો દમયંતીને માર્ગ પડ્યો. સુંદર રીતે ટૂંકમાં પ્રસંગ-નિરૂપણ. દમયંતીના હાથમાં મજા સરકી ગયાં, પણ કહે: ક્ષુધા લાગી ને હું ખાઈ ગઈ. ને નહીં ઠપકો. નાકમાં આ વધું નહીં. પછી ચોવડું (= સભા) જોયું. ત્યાં સૂતાં. વજ્ર વધેરી મેલી ગયો. ત્યાં આવજાનો પ્રસંગ મૂક્યો છે.

ખા-૩૩. (ચાલુ). મહાવ્રતની જાંઘ-જાંઘમાં સંધ્યાકાળે આવ્યાં, ને મૂક્યાં વેળા જણાં એક વૃક્ષની નીચે વેળા ને પાંદડાં પાપરી સૂતાં. દમયંતી ઝંધી ગઈ ને નહીં વજ્ર કાપી નાસી છૂટવા વિચાર કર્યો. ત્યાં કલિયુગ કાતું થઈ આવ્યો ને નહીં વજ્ર વધેરી કાપી નાહ્યું ને માર્યો. સાત વાર એણે આવગમન કર્યું અને નાસી નહીં. સવાર પડ્યું ત્યાં મુખી નાસતો જ રહ્યો. ૩૪. નહીં વિલાપ એ પ્રેમાનંદની આગવી કૃતિ છે. અહીં એ જુદા જ પ્રસંગોચિત છે. અહીં કઠોરક નાગનો પ્રસંગ શરૂ થઈ ૩૫માં લંબાય છે અને નહીં વાદ્યક સ્વરૂપે ઋતુર્ણને ત્યાં અયોધ્યા જઈ રહ્યો ત્યાં મુખીનું કથાનક આવી જાય છે.

ખા-૩૬. (ચાલુ) 'દેશાંધર'માં જાગેલી દમયંતીનો વિલાપ. માર્ગની સ્વતંત્રકૃતિ. વાદ્યીનું મહા પ્રમાણ. ૩૭. અજગર-મસન વચ્ચેનો વિલાપ પણ સ્વતંત્ર. ૩૮. સં. મહાને અનુરૂપ.

અ. ૬૧—નીહર યઈ ઘોર વનમાં મટકવા લાગી ને પછી વિલાપ કરવા લાગી. વિલાપમાં શારૂલને વિનંતિ કરે છે—પર્યંતને પૂછે છે અને પોતાના દુઃખની કહાણી કહી જાય છે. ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અહોરાત્ર જતાં એકે આશ્રમ જોયો. તાપસોએ ત્યાં સંકારી. પૂછતાં ત્યાં સ્વદુઃખવર્ણન કહયું. યોદા જ રોજમાં તું નઢને મઢીશ કહયું-ને તાપસો વગેરે વધું અદૃશ્ય થઈ ગયું. ત્યાંથી આગલ જતાં મહાસાર્થ (વળજારાઓનો સંઘ) મળ્યો. એ નદી કતરતો હતો. એમાં વચ્ચે એ મઢી ગઈ. એને જોઈ કેટલાક માણસો નાસી છૂટ્યા, કેટલાક ચિંતામાં પડ્યા, કેટલાક હસવા લાગ્યા. તું યક્ષા રાક્ષસી વનદેવી— શું છે એમ પૂછવા લાગ્યા. દમયંતીએ પોતે માનવી છે એમ ટૂંકમાં કહયું. શુચિં નામના સાર્થગ્રાહે રસ્તામાં નઢને નથી જોયો એમ કહયું. સાર્થ ચેદિરાજ સુત્રાહુના રાજ્યમાં જનો હતો એના સાથે નીકળી.

અ. ૬૨—આ પ્રમાણે વળજાર સાર્થે જતાં કેટલેક દિવસે એક રમ્ય સંગીર આંબું. પશ્ચિમ કઠિ વળજારે વાસો કર્યો. મંથરાને હાંપીઓનું ટાંકું આંબું; સૂર નાશમાગ થઈ; મારે નાશ થયો. સંવારે વચેલોને જોઈ શોક કરવા લાગી. ત્યાં જે પ્રાણીઓ વચેલો તેઓની સાથે એ સુત્રાહુના નગરમાં ગઈ. [વળજાર દમયંતીને છોડી ચાલી ગઈ એવું મહાભારતમાં નથી.] ગાંઠી જળાતી એને પુરવાસીઓએ જોઈ. રાત્રમાતાએ જોઈ ત્યારે એને ચોંટાથી મંગાવી. દમયંતીએ પોતે સેરંધ્રી હોવાનું કહયું ને નામે પાંદરો વિના ટૂંકમાં પોતાની વિનંતિઓની કહી. દમયંતીએ શંકા કરી રહ્યાં કહેલું. રાત્રમાતાએ દમયંતી સુનંદા નામની પોતાની પુત્રીને સોંપી.

ના૦-૭. દમયંતીનું રુદન ગીત. પછી અજગરનો પ્રસંગ. ત્યાં ઉદરમાંથી કલિયુગનું વચન-૯ નાકરની સ્વતંત્ર કલ્પના, સૂર્યની સ્તુતિ કીધી અને કામાસક્ત વ્યાથ મરાયો. 'વાર્લને કીધો મરમ.'

પ્રે૦-૩૬. વૈદર્ભી જાણે છે કે નલે મરકરી કરી હશે. એના કાલાવાલા. ૩૭-૩૮. વૈદર્ભીના દુઃખનું વર્ણન. ચંને પ્રેમાનંદની આગવી પ્રતિભાભર્યા ગીત છે. ત્યાં અજગરે અને મુસવા માંડી. દ્વ્યાથે અજગર મારી છોડાવી. ૩૯. વ્યાધતી દમયંતીમાં થયેલી આસુક્તિ. ૯ પ્રસંગ પણ પ્રેમાનંદનો રોચક. શાપથી મુક્ત થયો.

ખા૦-૧૮. (ચાલુ) નાનું વનવર્ણન. ૧૯. મહાંને અનુરૂપ. ૨૦. પણ મહાંને અનુરૂપ. તાપસના આશ્રમની ચાત. ગીત સુંદર રીતે રજૂ થાય છે. ૨૧. સંશ્વને જગ્યા મહાંને અનુરૂપ.

ના૦-૮. દમયંતીનો વિરહ-વિલાપ. ઋષિના આશ્રમનું દર્શન. મહાં અનુરૂપ. અને વનજારાની પોઠ મળી.

પ્રે૦-૩૯. (ચાલુ) દમયંતીનો આપવાત કરવાનો પ્રયત્ન. ત્યાં કલિ૯ માયાથી તાપસનો આશ્રમ સરગ્યો. ત્યાં નલનું ક્ષેમ સામઙ્યું. ત્યાં ફલ જલ્લ લીધાં, આરામ કર્યો ને નિદ્રા લીધી. ૪૦. જાગી જુ૯ છે ત્યાં તાપસનો આશ્રમ નથી મળ્યો. મુનિઓ દમયંતીને પાપે નાઠ-૯મ પોતે માન્યું. ત્યાં વનજાર જોઈ.

ખા૦-૨૧. (ચાલુ) મહાંને અનુરૂપ. ૨૨. આરંભમાંની વૃણજારની પીઠા મહાંમાં નથી. ત્યાં પછી વીજા પણ વ્રાહ્મણ મળ્યા. ૯મની સાથે દમયંતી સુથાહુના શહેરમાં ગઈ. વાકીનું સં. મહાંને અનુરૂપ. 'દેશાપેર'થી આવતું માર્ગનું શસ્ત્રો વિષયક વર્ણન રોચક છે.

ના૦-૮. (ચાલુ) વનજારાની પોઠ મળી. ૯. દમયંતી૯ પોતે તલ્લ-પત્ની હોવાનું કહ્યું ૯ નાકરનું સ્વતંત્ર. રાત્રિ શાંતિથી ગઈ. પછી કલિયુગે ગજરૂપે આવી હેરાન કર્યો ને આપોષે ગજ ચાલ્યો ગયો. માણસો કહે : આ રંડાનાં કામ ને દમયંતી ત્યાંથી નાઠી. ત્યાં ૯ક શ્વાસે નાસતાં અંતે

અં ૬૩—પેલી ઘાઝુ નલરાજાએ વનમાં જતાં આગ જોઈ એમાં 'પુણ્ય-શ્લોક નલ, વચાવ' ઈયો રાઢ સાંમઠાં નલે અગ્નિમાં પ્રવેશી ચલતા નાગને વચાવ્યો. મહાર્પિના પોતાને ચયેલા શાપની નામે વાત કરી. દશ પગલાં ગણ, હું તારું શ્રેય કરું, એમ કહી દસમે પગલે કર્કોટકે નલને દંશ દીધો. નલ ઘાહુક-રૂપે દૂવડો થઈ ગયો. હૂંચડાપણાના લામ ચતાથી કર્કોટકે નલને શાંતિ કર્યો. હવે કલિયુગ તારા દેહમાં કણથી રહી શકશે એમ કહ્યું. નાગે એને ઋતુપણ પાસે જવા અને અશ્વદ્વયના ચડલે અશ્વદ્વય મેલવવા કહ્યું. ને એક જોડી કપડાં આપ્યાં છે જે પહેરવાથી નલનું અસલ રૂપ ધવાનું કહ્યું. નાગ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

અં ૬૪—નલ ઋતુપણના નગરમાં દસમે દિવસે પહોંચ્યો ને રાજાને મઠી પેતે શું શું જાણે છે એ જણાવી સોના પગારે ઘોઢારમાં રહ્યો. વાર્ણેય અને જાવઢ એના હાથ નીચે સોંપાયા. હવે ત્યાં રહેતો નલ દરરોજ એક શ્લોક વચનું સાં વગેરે મળ્યા કરે. જાવઢે એને એક રાત્રે પૂછ્યું કે આ કોનો શોક કરે છે. ઘાહુક કહે. એનો એક એવા નરની વાત કહું છું કે જેને પોતાની પત્નીના વિરપાનું દુઃખ છે.

સુબાહુના રાજ્યમાં આવી. છોકરાંનાં તોફાન. રાજમાતાએ એમાંથી બચાવી.
૧૦. રાજમાતા સમક્ષ દમયંતી વિસ્તારથી વાત કરે છે.

પ્રે-૦-૪૧. વળજારા અને દમયંતીનો સંવાદ. ત્યાં ગજગૂચ પાણી પીવા આવ્યું ને 'વેપારી માર્યા મગદલી.' ૪૨. વેપારીઓને કાલિયુગે દમયંતી દેલાડી ને એમણે એને ત્રાસ આપ્યો. અબલ્લ ત્યાંથી નાસી છૂટી. એમ કરતાં સુબાહુના નગરમાં લજરદાપેલી દશામાં આવી પહોંચી. છોકરાં હેરાન કરતાં હતાં તેમાંથી રાજમાતાએ બચાવી લેવાડાવી. દમયંતી માસીને ઓલ્લછી ગઈ, પણ એ લોકો ન ઓલ્લછી શક્યા. ૪૩. દમયંતી પોતાની ચિતક-કહાણી કહે છે—માત્ર પોતાનો પરિચય નથી આપતી. ઇંદુમતી(માસીની છોકરીનું નામ)એ આપેલો હાર ટોડલો (કાલિયુગ એ રૂપે) ગळી ગયો ને આલ ચઢવું એ કથાનક પ્રેમાનંદનું આગવું છે. ૪૪. આલનો પ્રસંગ વિગતથી. ૪૫. દમયંતીનું પ્રભુ તરફનું આરજુ-ગીત—કરુણભાવથી ભરેલું હૃદયંગમ, પ્રેમાનંદનું આગવું.

ખા-૦-૨૩. ભાલળ કોઈ તાપસનું નામ નથી આપતો. ભાલળ પણ 'વલ્લજુગ' આપ્યાનું કહે છે.

ના-૦-૧૦. નાકર એ તાપસનું નામ નારદ આપે છે. વધું મહાંને અનુરૂપ. આલું કહવું કર્કોટક-નલ્લ સંવાદરૂપે.

પ્રે-૦-પ્રેમાનંદે પૂર્વે ૩૪-૩૬ કહવામાં કર્કોટકનો પ્રસંગ સાચવ્યો છે. પ્રેમાનંદ ત્યાં (૩૬નું કહવું) ત્રણ વસ્ત્ર આપ્યાનું કહે છે (૧૧મી કહી), જેની રાજાએ પહેરી પરીક્ષા પણ કરી લીધાનું સૂચવાયું છે.

ખા-૦-૨૧. (ચાલ) મહાંને અનુરૂપ. પરંતુ પગાર 'દશ સહજ' પરલ્યો એમ ભાલળ કહે છે.

ના-૦-૧૨. નલ્લ સાત દહાડે અયોધ્યા આવ્યો ને હયશાલાનું સ્થાન પામ્યો. રાતે નલ્લ સ્ત્રીશોક કરે છે. સમોવડિયા આવીને નલ્લને એ વિશે પૂછે છે. નલ્લ વીજા કોઈ રાજાની એ વાત છે એમ સમાધાન કરે છે.

પ્રે-૦-૩૫. (ચાલ) નલ્લ અયોધ્યામાં આવ્યો ને ઋતુર્ણને મળ્યો ઘોરે ટૂંકમાં. નલ્લ જે શ્લોક મળે છે તે આતપે ધૃતિયતા છે. મહાંમાં જુદો શ્લોક છે. જીવલે કે કોઈએ આવી આનો સુલાસો માગ્યો એવું પ્રેમાનંદ કહેતો નથી.

અ૦ ૬૧—નલ્લુ ગય્ય જનાં દમયંતી સાથે નાંકલી જવાની વાત સાંભળી મીમંકે બ્રાહ્મણોને દેશાવરમાં મોકલ્યા. સુદેવ ચેટીપુરીમાં ગયો. પુણ્યાહવાચનના પ્રયોગ વચ્ચે સુનંદા સાથે ઊભેલી દમયંતીને જોઈ નવ્કી કરી પછી સુદેવે છવર અંતર પૂછી. એકાંતમાં સુદેવ પાસે રહતી એ જોઈ સુનંદાએ માતાને સૈંધ્રાના રહવાની વાત કહેવટાવી. રાજમાતાએ સુદેવને બોલાવી પૂછતાં સુદેવે ફોડ પાટી ઓળખાણ આપી.

અ૦ ૬૨—સુદેવે ટૂંકમાં કહ્યું ને શ્રુતા મધ્યમાં રહેલા ‘પિપ્પુ’ (તલ)ની વાત કરી. વહેનની ટાંકરી જાણી વધાં રાજી થયાં. રાજમાતાની અનુમતિ લઈ મોટી રક્ષક-સેના સાથે સુદેવ દમયંતીને લઈ વિદર્ભ જવા નીકળ્યો. વિદર્ભમાં આહ્યાં; શાંતિ થઈ. બાલકો મળ્યાં.

અ૦ ૬૩—દમયંતી માતાને નલ્લની માલ મેલવી લાવવા પ્રેરે છે. માતા રાજા મીમંકને કહે છે ને રાજા બ્રાહ્મણોને દેશાવરમાં નલ્લની માલ મેલવવા મોકલે છે. દમયંતી ઘે શ્લોકો કહેવટાવે છે. આનો જે જવાબ

માઁ-૨૪. મહાઁને અનુરૂપ. કેટલાક ગ્રાહણો પાછા આવ્યા અને નહ-દમયંતીની ક્યાંય માલ મળી નહિ એમ કહ્યું—એ માલણ ઉમેરે છે. (મહાઁપ્રશ્નેષમાં આ વિગત છે સ્ત્રી.) ૨૫. મહાઁને અનુરૂપ.

નાઁ-૧૩. દૂકમાં પણ મહાઁને અનુરૂપ. સુદેવના આગમનનું માલસું કથિયું સુંદર વાંચ્યું છે. તલ હોવાનું સુદેવ જ મનમાં વિચારી છે છે. પાણી ભરનારી સ્ત્રીઓને જતાં આવતાં જુએ છે. પછી પાછલ જાય છે ને દમયંતીને નામ પાડી વોલાવે છે. દમયંતી વાત સાંભળી રાજી થાય છે.

પ્રેઁ-૪૬. સુદેવે નહ-દમયંતીના વાલકોને માધવી-કેશવી નામની દાસીઓ સાથે વિદર્ભ લાવી માંમકને સોંપ્યાં. અહીં વધાની સલાહથી રાજાએ સાંભળેલી વાતોને આધારે એકલા સુદેવને રવાના કર્યો. ૪૭. સુદેવની રથયાત્રાનું વર્ણન—સારું કર્યું છે. સુવાહુના નગરમાં એ આવ્યો ને ત્યાં એ ટહેલ નાલતો ફરતો તેવામાં એની નજર દમયંતી ઉપર પડી. વંનેએ એકલીજાને જોયાં: વંને વિચારમાં પડી ગયાં. ગુરુએ દમયંતીને ઓઢાવી. મામિનીના માલ ઉપર વિધિએ 'માનુ' (તલ) નિર્મ્યો હતો. એને દમયંતી કેશની લટમાં ગોપ્ય રાખતી વેળી શસી ને એ દેખાવો. નેવાં પહે એ વંને રહી પચ્યાં. દમયંતીને મૂર્છા થઈ. એ પછી ૪૮. વધાના મેઢાપનો કરુણભાવ હૃદયંગમ. ૪૯. રાજમાતાએ કરેલો શોક—ને ક્ષમાયાચના.

માઁ-૨૫. (ચાલુ) શ્રુ-મધ્યે તલ. સુનંદાએ ઘોડે જોયો. (પ્રેમાનંદે પણ ઘોડે જોવડાવ્યો છે.) ૨૬. દમયંતીનું આપત્તિવર્ણન દૂકમાં—માલણનું પોતાનું ઉમેરણ.

નાઁ-

પ્રેઁ-૫૦. માંમકની નગરીમાં દમયંતી ને સુદેવ આવી પહોંચ્યાં—એ વચ્ચેનો હૃદયંગમ સુદેવ-દમયંતી સંવાદ. ૫૧. વંને વાલકો પણ મળ્યાં. દમયંતીનું પતિ-વિરહમાં ક્તપાલન.

માઁ-૨૬. દમયંતી સુદેવને વરોવર સમજાવે છે. ૨૭. રાજા માંમક ગ્રાહણોને દેશાવરમાં નહની માલ મેલવવા રવાના કરે છે. માતાનું વચન માલણ નથી આપતો. નહ રાજાની માલ ન મળી તેવા વિષયો પાછા આવ્યા ત્રિશે મહાઁમાં નથી.

ઓપે તેની પોતાને તરત માહિતી પહોંચાડવા બ્રાહ્મણોને કહે છે. બ્રાહ્મણો
 એ શ્લોકો મળતા દેશાવરોમાં ફરવા લાગ્યા.

અં ૬૮—ઘણે લાંબે વચ્ચે પર્ણાદ વિદર્ભમાં આવી દમયંતીને
 અયોધ્યા નગરમાંના વાહુકે શ્લોકના જવાબ આપ્યાનું કહે છે. દમયંતીએ
 માતા પાસે જઈ પિતાને સ્વર ન પડે તેમ દમયંતીનો ફરી સ્વયંવર આવતી
 કાલે જ છે એવું અયોધ્યા કહેવડાવવા સુદેવને મોકલે છે. સુદેવ ઋતુપર્ણને
 જઈ કહે છે.

અં ૬૯—ઋતુપર્ણે વાત સાંભળી વાહુકને બોલાવી તાવડતોવ વિદર્ભ
 લઈ જવા કહ્યું. નહનું હૃદય ચિરાઈ ગયું—અથવા મને બોલાવવા આ
 યુક્તિ હોય એમ નહે માન્યુ. એણે રાજાને કહ્યું કે એક જ દિવસમાં
 પહોંચાડી દર્શા. પતલા ઘોડા પસંદ કરી, રથ જોતરી ચાલવા માંડ્યું.
 વાર્ણ્યને સૂત તરીકે સાથે લીધો. રથની ગતિ જોઈ વાર્ણ્યને શંકા થઈ
 કે રથે આ નહ હોય ! બંનેનાં જ્ઞાન તો સરખાં જ છે.

અં ૭૦—રસ્તામાં ઋતુપર્ણનું ઉત્તરીય પડી ગયું. એણે એ લઈ લેવા
 કહેતાં વાહુકે કહ્યું એ તો યોજન જેટલે દૂર પડ્યું છે. સ્ત્રી રસ્તામાં
 વહેડાનું ઘાડ આન્યું. ઋતુપર્ણે એની ગળતરી કહી એની જાતરી કરવા
 વાહુકને કહ્યું. વાહુકે રથ રોકી ગળતરી કરી તો એ સાચી નીકળી.
 મોડું થયાનું ઋતુપર્ણે કહેતાં વાહુકે કહ્યું કે વાર્ણ્યને લઈ ચાલતા
 ધાઓ; હું તો મર્ગીશ જ. સ્ત્રી બંને એ મર્ગમાં અશ્વહૃદય અને અશ્વહૃદયની
 આપ લે કરી. એ જ વચ્ચે દેહમાંથી કાલિ નીકળી ગયો. વિવચન
 કરતા કાલિને શાપ આપવા નહ તૈયાર થયો સ્વારે કાલિએ કૃપા માર્ગી ને
 નહે એને વહેડાના ઘાડમાં સ્થાન આપ્યું. કાલિયુગે વચન આપ્યું કે જે
 કોઈ તારી કાંઈ ગાશે તેને હું નહિ નહું. કાલિને ઋતુપર્ણે કે વાર્ણ્યે
 જાંવો નહોતો.

ના૦-

પ્રે૦-૧૧. (ચાલુ) સુદેવ ટહેલ નાસ્તો અયોધ્યામાં પહોંચે છે ત્યાં
એને કોઈ ઉત્તર નથી આપતું. એ હયશાલમાં જઈ ચઢે છે ત્યાં એને કૂવડા
ને કાઢ્યા વાઠુકને જોયો—પ્રેમાનંદ એ વર્ણન ઠીક ચલાવે છે. સુદેવને એ
વાઠુક જગાથ વાઠી ઘોડારમાં ચાલ્યો જાય છે. સુદેવ એ સાંમઠી વિદર્ભમાં
એની માલ આપવા આવે છે.

મા૦-૨૭. (ચાલુ) ૨૮. વંતે મહાંને અનુરૂપ.

ના૦-

પ્રે૦-૧૨. દમયંતી સીધું જ સુદેવને કહે છે કે આવતી છાલે જ
સ્વયંવરમાં દમયંતી વીજો વર વરે છે. એ સ્વયંવરનું ઋતુપર્ણને નોતરું આપી
આવ. ૧૩. સુદેવ ઋતુપર્ણને સ્વયંવરના નિમંત્રણનો પત્ર આપે છે.

મા૦-૨૮. (ચાલુ) મહાંને અનુરૂપ.

ના૦-

પ્રે૦-ઋતુપર્ણે વાત સાંમઠી વાઠુકને બોલાવ્યાં. વાઠુકે એક જ
દિવસમાં પહોંચાડવાનું કનૂલ કર્યું.

મા૦-૨૮. મહાંને અનુરૂપ

ના૦-

પ્રે૦-૧૩. (ચાલુ) પ્રાયઃ મહાંને અનુરૂપ. પરંતુ ઋતુપર્ણને વાઠુક
વચ્ચેનો સંવાદ પ્રેમાનંદનો કૃતિ. ને વિસ્તાર પણ એનો જ.

અ૦ ૬૧—એ જ દિવસે સાંજે ઋતુપર્ણ વિદર્ભ-કુંડિનપુર. પહોંચ્યો. મીમના આદેશથી એને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. સૌએ નળના ઘોડાઓનો અવાજ સાંભળ્યો, ને નળ આવ્યાનું કલ્પ્યું. દમયંતી સંકલ્પ-વિવલ્પ કરવા લાગી. મીમકે ઋતુપર્ણને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ઋતુપર્ણે સમય સમર્પા જઈ મળવા આવ્યાનું જ જણાવ્યું. મીમક સમજી ન શક્યો. રથ-ઘોડા સાથે વાહુકને હયશાલ્યમાં ઉતારો આપ્યો. દમયંતીએ, એની પાસે દૂતી મોકલી.

અ૦ ૬૨—કેશિર્નાને દમયંતીએ કહ્યું કે જઈ જો. આ ટૂંકડા હાથ-થાળો કોણ છે. કેશિર્ના—નળ સંવાદ. કેશિર્નીએ પહેલા શ્લોક કહ્યા. નળે એના પર્ણાદને કહેલા ઉત્તર આપ્યા ને છેવટે રોઈ પડ્યો.

અ૦ ૬૩—દમયંતીએ પરી કેશિર્નાને મોકલ્યાં અગ્નિ, પાળી થિના ઋતુપર્ણની રસોઈ સિદ્ધ કરાવડાવી. એ હકીકત કેશિર્નીએ કહી. ચોંટેલાં ફૂલો પણ પાછાં સુગંધિત થાય છે એ કહ્યું. માંસ મોકલ્યું તે પણ નળે સ્વીકારી આપ્યું. એ જોઈ નળ વિશે જાણી થતાં થને વાઝકો કેશિર્ની સાથે મોકલ્યાં. નળ બેઠને તેડી કહે : આમાં જ મારાં બે વાઝક હતાં માટે હું રાંધો છું. તું ચાલી જા; વહુ ન આવ.

અ૦ ૬૪—દમયંતીએ પિતા માતાનો સંમતિથી નળને મહેલમાં ઘોલાવ્યો ને એને નળને પૂર્વની વિનાની યાદ આપી એવા માગસને કથાય જોયો એમ પૂછ્યું. નળે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે એ મેં કર્યું.

અ૦ ૬૫—દમયંતી કહે : તમને ઘોળાવી લાવવા આ માત્ર યુક્તિ પરી છે. વાયુએ અંતરિક્ષથી એ જાનની સાર્થી આપી ને પુનઃસૃષ્ટિ થઈ—

ભા૦-૨૮. (ચાલુ) મહાંને અનુરૂપ. ૨૯. રથનો નાદ સાંભળી દમયંતી આનંદ પામીને ગોલ ઉપર ચઢી જુએ છે તો દરવાજે રથ જોયો. મીમ અને ઋતુપર્ણ સામસામા મળ્યા ને રથને હથેશાલામાં ઉતારો આપ્યો ઘોરે મહાંને અનુરૂપ. દમયંતીએ દાસી કેશિનીને માહિતી મેળવવા મોકલી.

ના૦-

પ્રે૦-૫૩. (ચાલુ) મહાંને અનુરૂપ. ૫૪. દાસીને દમયંતી સૂચના આપે છે, એ પ્રેમાનંદમાં વિશેષ. ૫૫. ઋતુપર્ણ સુદેવને કહે છે કે બનાવટ તો નથી કરીને? સુદેવે જ્ઞાનગીમાં વિવાહ કરવાનો છે એવું મન મનાવડાવી જાય છે. વૈદર્ભી સુદેવની રાહ જુએ છે ને સુદેવ આવી વાહુકના વિકૃત સ્વરૂપની વાત રજૂ કરે છે. રાજા મીમક ઋતુપર્ણની સાગા ગયા. ૫૬. ઔદરમાન દેવામાં આ વ્યક્તિ ઋતુપર્ણ તરફ વાહુકે યતાયેલો મચકોડાટ પ્રેમાનંદ ટીક વતાવે છે.

ભા૦-૨૯. (ચાલુ) મહાંને અનુરૂપ. પરીક્ષાનો ઘોડો વિચાર કર્યો છે. માંત ચોરી કેશિની લાવી એ હકીકત મહાંમાં નથી. ૩૦. ગીત સુંદર છે ને પ્રસંગને દીપાવે છે.

ના૦-

પ્રે૦-૫૭. દ્વંક્ષી પરીક્ષા પતાવી છે. રસોઈ મીમકની આજ્ઞાર્થી કરવાનું થયું ને એ નહે ઉપવનમાં સાધી આવી. ત્યાં નહના દેહનું વર્ણન જરા હાસ્ય પ્રસરાવે છે. પછી દમયંતી ઘેડ વાળકોને મોકલે છે. ૫૮. વાહુકે એને જોઈ સ્વૂત પ્રેમ કર્યો. ત્યાં ઘોડી મજાક પણ પ્રેમાનંદ ઉમેરે છે. દાસીને 'આશાં મારાં વાઝક હતાં' એમ નહ કહે છે.

ભા૦-૩૦. (ચાલુ) મહાંને અનુરૂપ પણ પેલા ગીતથી પ્રસંગ સુમધુર વન્યો છે. ચોથે વર્ષે મળ્યાં.

ના૦-

પ્રે૦-૫૮. (ચાલુ) મીમકની અનુમતિથી દમયંતીએ નહને પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યો, એ વ્યક્તિનો દાસી અને વાહુકનો સંવાદ પ્રેમાનંદે ઉમેર્યો

દેવદુંદુભિ વાગ્યાં. પછી નહે વર્કોટકનાં આપેલાં જે વસ ઓઢ્યાં ને પૂર્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું. ચોથે વર્ષે ઘેને આમ મઢ્યાં.

અ૦ ૭૬—ઘીજે સમય મીમ ઋતુપર્ણને મઢ્યો. ઋતુપર્ણ અને નહે પરસ્પર ક્ષમાપણ કર્યું. પરી વિધાની પરસ્પર આપણે કરી. નહ ઘોડા દિવસ કુંડિનપુરમાં રહ્યો.

અ૦ ૭૭—એક માસ રહ્યા બાદ નહ નિપધેદશ તરફ જાય છે ને પુષ્કરને આહ્વાન કરી ચૂત ન આપે તો નિયુદ્ધ કરવાનું માગે છે. દમયંતીને હું જીતી લઈશ એ આશાએ એ સૂચ્ય ચકેલા પનું શિર છેદવા નહને વિચાર થયો; પણ લામોશ પકડી રહ્યો. પછી ચૂત રમાયું ને નહ જીત્યો. પુષ્કરને કહે: એ તારો વાંક નથી; એ તો કલિષ્ કરાવ્યું હતું; માટે સુણે રહે.

અ૦ ૭૮—આ સમાચાર મળતાં મીમકે દમયંતીને સાસરે ઘોળાવી. સૌ સુખી થયાં. વૃહદશ્વે કહ્યું કે યુધિષ્ઠિર, તમે પણ સુખી થશો. ને છેવટે અશ્વદ્વય વૃદ્ધશ્વે યુધિષ્ઠિરને આપ્યું.

છે. ૫૯. દમયંતી-ચાહુકનો આ પ્રસંગ પ્રેમાનંદે વિશિષ્ટ રીતે સાધ્યો છે. ૬૦. આમાં પળ એ વિસ્તરે છે ને અંતે કર્કોટકે આપેલાં ત્રણ વચ્ચ પહેર્યાથી નલ મૂલ સ્વરૂપ પામે છે. ૬૧. પ્રેમાનંદે આ કહ્યું નગરજનો વગેરેના ઉત્સવનું નિરૂપ્યું છે.

ભા-૩૦. દમયંતીનું ગીત માલણનું આગવું, વંનેની ગોષ્ઠી પણ આગવી, ભીમ-ઋતુપર્ણ મેલ્યા વગેરે મહાંને અનુરૂપ. નલ એક વર્ષ ત્યાં રહે છે.

ના-૨૦. (ચાલુ) પ્રસંગ અત્યંત સંક્ષેપમાં મહાં પ્રમાણે.

પ્રે-૬૨. ઋતુપર્ણથી નલની થયેલી આશાતનાનું આ કહ્યું પ્રેમાનંદ-નું આગવું છે. ૬૩. નલ એની ક્ષમાપના કરે છે. ઋતુપર્ણ વૈદર્ભને ઘરવાની કરેલી ભાવનાનો શોક કરે છે. ૬૪. ઋતુપર્ણને દમયંતીની ભગ્નીજી પરણાવવાનું પ્રેમાનંદ વિશેષ આપે છે.

મા-૩૦. (ચાલુ) એક સંવત્સર રહ્યા બાદ નૈપથ એકલો નિપથ ગયો ને છાં પુષ્કરને બોલાવી દૂત રમ્યો ને જીતી ગયો. એ પત્યા પછી નલે દમયંતીને તેડાથી લીધી. બાકીનું મહાંને અનુરૂપ—વેડ અવ્યાપની કથા.

ના-૨૦. (ચાલુ) નલ નિપથમાં એકલો આવ્યો ને પિતરાઈને રમવા આહ્વાન આપ્યું. એને જીતી લીધો ને બનમાં કાઢ્યો.

પ્રે-૬૪. (ચાલુ) એ પછી નૈપથ સાજ સરંજામ ચતુરંગ સેના વગેરે સાથે નિપથ દેશમાં ગયો, છાં પુષ્કરને બોલાવી દૂત રમ્યો ને એને હરાવ્યો. પછી વંને ભાઈ વહાલથી મળ્યા. પુષ્કરે ક્ષમા માગી ને નલે એને સેનાપતિ બનાવ્યો. છાં-ચાલકને વિદર્ભમાં મૂકીને નલ સ્વદેશ ગયેલો. પણ દમયંતી ક્યારે નિપથમાં ગઈ એ જણાવ્યું નથી. બાકીનું મહાંને અનુરૂપ. પ્રેમાનંદે નલે પુત્રને રાજ આપ્યું ને પોતે તપ કરવા ગયો, ને અનશન વ્રત બાદ નલ દમયંતી અવિચલ પદ પામ્યાં એવું જણાવ્યું છે. વૃહદશ્વ યુધિષ્ઠિરને અક્ષ-હૃદય આપ્યાનું પ્રેમાનંદ કહેતો નથી.

આની પાછઠ શ્રીહર્ષે તેમજ ત્રિવિક્રમે કાવ્યની દૃષ્ટિ નલની કથાને આલંકારિક રીતે નિરૂપવામાં સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાળણે આનો સહારો મળ્યો છે જ. ભાળ્ય ૪થા કહવામાં નઠનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે :

‘ નલ શિરિ વિ અંબોડા બાંધ્યા, કરતાં તાં મલ સ્નાન,
શામ ફલંક રહ્યા ગિરિ વિ, એ જાણુ, રાય, નિદાન. ૭

વિહિચી મેરુ માહાગિરિ નાપ્યુ પાત્ર તણિ તાં પાણિ,
હુ શૂં દાન કરચું મિ મહીમાંહાં, મનિ મોટી એ કાણિ. ૮

બ્રાહ્મણનિ તાં વરુણ કરંતાં સિંધુ ન ધ્યુ મારુઆડિ,
હુ શૂં પુણ્ય કરચું મિ મનશૂં, ચિંતા પામિ હાડિ. ૯

ચંદ્ર સૂરય પાસલિ કુંઢાલું થાઈ છિ વરસાતિ,
તિહાં કલ્પના માહાકવિની મનિ યહવી આવી વાત : ૧૦

નલના તેજ-રૂપિયુ સૂરય, ચદરૂપિ શશિ દેહી
બ્રહ્મા સાચા જૂઠા જૂઠા અંતરગતિ ઝવેહી. ૧૧

જિમ નામું જૂઠું જાણિ તે વણિક લેહનિ વાલિ,
તિમ ધ્યાતાએ જૂઠા જાણી રવિશશિનિ કુંઢાલિ. ૧૨

અહીં મહાકવિ-શ્રીહર્ષના જે વે શ્લોકોનો સહારો છે તે આ છે :

વિભગ્ય મેરુર્ન યદર્થિસાત્કૃતો ન સિન્ધુરુત્સર્ગજલ્લબ્ધયૈર્મરુઃ ।

અમાનિ તત્તેન નિજાયશોયુગં દ્વિફાલવદ્વાશ્ચિકુરાઃ શિરઃ સ્થિતમ્ ॥૧૬॥

તદોજસસ્તચશસઃ સ્થિતાવિમૌ વૃથેતિ ચિત્તે કુરુતે યદા યદા ।

તનોતિ ભાનોઃ પરિવેષકંતવાક્ત્વા વિધિઃ કુણ્ડલતાં વિધોરપિ ॥૧૪॥

ભાળણે વાણિયાના નામાને આમાં લીધું છે. ઇટલું પોતાના તરફથી

ઝમેરણ છે અને એ શ્રીહર્ષની કલ્પનાને પણ વધુ દીપતું બનાવે છે.

દમયંતીના વર્ણનમાં—(કહવું ૫ મું)

‘ नारी सरवनि दमि कामिनी सुंदर तां अभिराम,
तेहेयूं जोई तेणि पाडयूं दमयंती ते नाम. ३

वेध्याइ याहि वदन न रचिऊं त्याहारि सार इंदुनूं हरिऊं;
तर लीघी ताहां साण थई छि, मुख मनोहर करिऊं. ४

मुष्टि उदर भरयूं वेध्याइ अंगुलिनूं एघाण,
त्रिवली प्रगट थई प्रेमदानि प्रत्यक्ष एह प्रमाण. ५

कवरी पिछि मार मयुरनु वन तां ग्या विधि पाश,
अर्द्धचंद्र देई शिखि काढ्यु पूजी पुष्पप्रकाश. ६

श्रीहर्पंतु वर्णन (२जा सर्गमां अने ७मा सर्गमां)

सुवनत्रयसुश्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।

उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां ददौ ॥ १८ ॥

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरसनीखनीलिमम् ॥ २५ ॥

उदरे नतमध्यपृष्ठतास्फुटदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।

चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजिकृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥

अस्याः कचानां शिखिनश्च किं नु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।

तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पैरभस्ति दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥७-२२॥

हंसना वर्णनमां—(६ह्वा कटवामां)—

‘ एक चरण पांखमाहि लीघो, बीजु अवनी मांडी,

रक्तपाद जाणे चमर धरूं छि, विद्रुम केरी टांडी ७

नैपधीयचस्तिमां—(१लो सर्ग)

स नालमात्मानमनर्जितप्रभं

ह्रिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ।

अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं

स पीतमम्भः प्रमुचामरं नु किम् ॥ १२२ ॥

આમાં ઉત્તરાર્ધની ઉત્પ્રેક્ષા લક્ષ્યમાં લેવી.

હંસનું નહ પ્રત્યે વચન : (૬ઠ્ઠું કડવું)—

‘ શાહાનિ કાજિ હું શાલ્યુ છું ? તું છિ અતિ દયાલ. ૧૧

પાંસ તણિ હેમિ શૂં તાહારા મરાશિ મંઢાર ?

સાગર-જલ કેરલું વાધિ પડતો શાહિ ઠાર ? ૧૨ ’

નૈપધીયચરિતમાં—

ધિગસ્તુ સૃષ્ણાતરલં મવન્મનઃ

સમીક્ષ્ય પક્ષાન્મમ હેમજન્મનઃ ।

તવાર્ણયસ્યેવ તુપારસીકરૈ—

ર્થવેદ્મીભિઃ કમલોદયઃ કિન્મ્ ॥ ૧૩૦ ॥

કમલના ઉદયવાટી કલ્પના માલણે છોડી દીધી છે.

હંસનું વાંજું વચન (ત્યાં જ) :

‘ સાથી સપલા હ ઘરિ જાશિ, માતા પાહાડી જોસિ;

વિરહિ પ્રાણ છાંડસિ ત્યાહારિ અવલા પાશિ રોસિ. ૧૬

કરુણાનિધિ, તે દયા કાંहां ગઈ જે ગજપતિ મૂકાવ્યુ ! ’

નૈપધીય૦નું—

મદેકપુત્રા જનની જરાતુરા

નવપ્રસૂતિર્વરતાૃતપસ્વિની ।

ગતિસ્તયોરેષ જનસ્તમર્દય-

જહો વિધે ત્વાં કરુણા રુણદ્વિ ન ॥ ૧૩૫ ॥

ગર્જદ્રમોશ્નની કલ્પના માલણે ડમેરી છે.

૭ મા કડવામાં—

‘ સત્પુરુષ થોઢું કહિનિ કરિ કારજ અતિ ઘણું. ૩ ’

નૈપધીય૦નું વાક્ય—

ब्रुवते हि फलेन साधवो

न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ २-४८ ॥

अने—

‘धीर विहिलु आवजे; कुशल मारग तुंहनि.

करे कारज मनवांछित, समइ संगारे मूहनि. ४’

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं

पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।

अयि साधय साधयेप्सितं

स्मरणीयाः समये ययं च यः ॥ २-६२ ॥

त्यां ज महाभारतनी एक करुपना मालणे ठीक रीते लीषी छे:

‘नारीमाहां यिम एक तूं छि, पुरुषमाहि तेह.

विध्याताइ अमूलक ए रत्न शरज्यां बेहि.

१२’

त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

विशिष्टाया विशिष्टेषु संगमो गुणवान्भवेत् ॥

(आरण्यकपर्व ५३-६०)

आगळ जतां ८ मा कडवामां—

‘राहुनूं शिर हरि छिदूं—पुराणिक मिथ्यां कहि.

विरहिणीनूं छेदिऊं ते मर्म मांहेछु नवि रुहि.

११

जठर रहि तूं राहुनूं चंद्र पचतु पापियु

विरहिणीनि पीडवा सि विधाताइ आपियु ?

१२’

अने

‘अगस्ति याहि उदधि पीषु ताहि शशी ए नवि जरगु;

मंदराचल पडगु नव ते चूर्ण कां, भइ, नवि करगु ?

१३

पूछि, सखि, तूं हंडुनि : ए विद्या तैं कांहीथी भंणी ?
 उदधिमांहां वडवानलथी के शिवगलना विष तणी ?
 जुओ नैपधीयचरितनां आ वचन : (४था सर्गमां) :

१४'

ऋजुदृगः कथयन्ति पुराविदो
 मधुभिधं खलु राहुशिरश्छिदम् ।
 विरहिणीमभिधं निगदन्ति न
 वय न दशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥
 वदनगर्भगतं न निजेच्छया
 शशिनमुज्झति राहुरसंजयम् ।
 अक्षित एव गलत्ययमत्ययं
 सखि बिना गलनालविलाध्वना ॥ ६५ ॥
 निपततापि च मन्दरभूभृता
 त्वमुदधौ शशलाञ्छनचूर्णितः ।
 अपि मुने जठरार्चिपि जीर्णतां
 वत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥
 अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः
 स्फुटमक्षिप्यत दाहवदान्यता ।
 ग्लपितशम्भुगालाद्गरलात्त्वया
 किमुदधौ जड वा वडवानलात् ॥ ४८ ॥

भालणे आ नीचे कल्पना 'अमरुशतक' मांथी लीधी छे; जेवी के
 'हार अहीनि कहि, कामिनि, गुणवंत छि तूं, नवि घटि.
 परनारिना वि पयोधरनि स्पर्श करि छि सा मटि ?
 'अमरुशतक' भा—

१५'

असद्वृत्तो नायं न च खलु गुणैरेप रहितः
 प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निपतितः ॥ ६४ ॥

दसमा कडवानुं एक साम्य अहीं जोवा जेवुं छे :

‘ सत्यवंत दातार छि नि ननु ति भणियु नथी.

अथवा शू ते वीशरगुं ? संदेह शू कहीइ कयी ?

३’

नैपघीय०नुं—

नाक्षराणि पठता किमपाठि

प्रसृतः किमथवा पठितोऽपि ।

इत्थमर्थिचयसंशयदोला-

खेलनं खलु चकार नकारः ॥ ५-१२१ ॥

आ नकार ते भालणनो ननु=नन्नो.

‘ कल्पतरुनि’ एणी घाति कामधेनुनि लाज. १२ ’

आ साथे नैपघीयचरितनां विधान सरस्वावो :

अब्रवीत्तमनलः क नलेखं

लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।

फल्पवृक्षपतिमर्थिनमित्थं

नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ ५-१२२ ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां

कामधेनुरपि या पशुरेव ।

नैनयोरपि वृथाभवदर्थी

हा विधत्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ ५-१२५ ॥

११ मा कडवामां नलनुं शील वर्णवतां भालण जणावे छे :

‘ राय रखु जई भवन गुझारि. देखि नल, नवि देखि नारि.

दासी कारजि आवी जाय, रली जालखि तिहां नल राय.

१

एक ऊघाडूं करीनि अंग चंदनलेप करि छि अंग.

परनारी जाणीनि मंनि नल राजा मंत्तियां लोचन-

२

तव नारी को आवी दडवडी, राइ नवि दीठी, आथडी.’

नैपधीय० मां—

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बाल्यं कांचित्समालब्धुमसंवृतोऽस्मि ।

‘निमीलिताक्षः परया अमन्त्या संघट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ ६१३ ॥

आगच्छ जतां :

‘ताहारा अधरपान-प्रताप अक्षो जीववा वांछूं आप. १९’

इंद्रवचन तरीफे नऊना मुसमां नैपधीय० नुं वाक्य :

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसायनानि ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ ८-१० ॥

देवोने परनारी परणवानुं अज्ञान केम थयुं ए बिशे दमयंती प्रश्न
करे छे :

‘देव सरवेने हुइ ज्ञान; जाणि मननी बात निदान.

तो शू ज्ञान तेहनूं गयूं? एहवूं अंधारूं शि थयूं? २५’

‘नैपधीय०’ मां—

अपि स्वमस्वममसूपुपत्रमी परस्य दाराननवैतु मेव माम् ।

स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि

तादृशीम् ॥ ९-४४ ॥

भारणे ‘अज्ञान’ ने माटे ‘अंधारूं’ शब्द प्रयोजी विचारने
बधु सुंदर बनाव्यो छे.

आगच्छ जतां देवनी प्रशंसामां—

‘देह दमी वांछि सर्व लोक, जिहां सरव सुख नि नहीं तां शोक.

ते छांछि को मानव भजि? देखी गुंजा, भणिनि त्यजि? २९’

‘नैपधीय०’ मां नऊनुं ए ज वाक्य :

तपोवले जुहति सूर्यस्तनूदिवे फलायान्यजनुर्मविष्णवे ।

करे पुनः कर्पति सैव विह्वल बलादिव त्वां बलसे न बालिशे

॥ ९-४५ ॥

માલળ 'સૂર્યઃ' ને સ્થાને 'સર્વે લોક' લક્ષી વધુ સ્પષ્ટતા કરે છે.
યમનાં વચ્ચાણ કરતાં નલ જણાવે છે કે

'દુર્મરણિ જાતૂં યમ-હાથિ; પુન્યિ સુરપતિ યાશિ નાથ.

દેવ છતાં નલ શી પરિ વરિ, ચેહનિ કોપિ તતક્ષણિ મરિ? ૩૬ '

નૈપધીયચરિતમાં 'કરિપ્યસે યદ્યત ઇય દૂપણાદુપાયમન્યં વિદુપિ
સ્વમૃત્યવે' (૧-૪૯)માંનો 'સ્વમૃત્યુ' શબ્દ ઉપરની કઢીમાં 'દુર્મરણ-'
નો જ્યાલ આપે છે. 'સુરપતિ' ઇટલે હંદ્ર અહીં નહિ, પણ 'યમ' અર્થ
સંગત થશે.

કલિના વર્ણનમાં—

'સુત્રામણિ દેક્ષીનિ સુરા હરલ્યુ જુગ અળજાળી પુરા. ૧૩

વેદવિહિત દીદુ ચેટલિ નાદુ તિહાં થકી તેટલિ.'

નૈપધીયચરિતના નીચેના શ્લોકનો આ સ્પષ્ટ અનુવાદ છે:

મુમુદે મદિરાદાનં વિદન્નેપ દ્વિબન્મન. ।

દૃષ્ટ્વા સૌત્રામણીમિષ્ટિં તં કુર્વન્તમદ્યત ॥ ૧૭-૧૮૨ ॥

'નાદુ' એ માલળનો ચમત્કાર છે. આવાં ઔચિત્ય એ સવિશેષ
નવાં પણ કરી લીધાં છે.

આથી પણ વિશેષ કેટલાક સામ્ય મ્વ. મોદીએ સૂચવ્યા છે. માલળે
પૂર્વની સંસ્કૃત કૃતિઓને પચાવી તો હતી જ, પણ એને પોતાની પ્રતિમા
પણ હતી. 'નટ્ટાલ્યાન'માં એણે પ્રસંગપ્રાપ્ત પદ્યાં સ્થાન વધાવી લીધાં
છે અને ત્યાં પોતાની શક્તિનો પરિચય આપ્યો પણ છે. પ્રસંગચિત્રણોમાં એ
સાવધ રહે છે અને કાવ્યચમત્કૃતિ આપ્યા વિના રહી ચક્રતો નથી.
દમયંતીના વિરહવર્ણનમાં નૈપધીયચરિતની ઉત્પ્રેક્ષાઓ ઉપરાંત એ પોતે
પણ મુંદરતા અર્પે છે :

'હંદુ આવી અધનનિ એ અદિ છિ નીલત્ર ચર્દે.

કલંકી ગૂં કરિ નહીં જે લાજ તુ તારી મર્દે ?

૧૬

- પુષ્પ-શર એ કામના તે, સહી, શાહાનિ પાથરિ ?
 વાળ-શેય્યા પુઢીદ તે શર્મ, કુહુ, કિહાંથી કરિ ? ૧૭
- અંગથીઆં ચંદન ધૂઓ દેહ માહારાનિ કસિ.
 પ્રત્યક્ષ જૂઓ પારખું વિપધર જેણિ વહુ વશિ. ૧૮
- ગાનવેણુ ગમિ નહીં જુ મનથી મોહો નવિ ટલિ.
 સઘલીદ એ સુખ કરિ જુ નલ રાજા આવી ગ્યલિ. ૧૯
- ઘિરિ ન રમિ, વન ન ગમિ, સૂની ચાલિ લડથડિ.
 વિરહિ પાઢી વામનયણી પુષ્પશેય્યાંદ પડિ. ૨૦
- (કડુ ૮ મું)

આમાં દમયંતીનો વિપ્રલંભ સ્ત્રીલે છે. ત્યાં જુદા જુદા સંચારી માવ
 પળ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે.

પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ રહેલી માલ્યની સમાનતા પણ ધ્યાન
 રાંચનારી છે. નલ દમયંતીને ચાહનારો છે, છતાં દેવોનો દૂત બનીને
 જાય છે ત્યારે દૂતના ધર્મમાંથી એ સર્વથા ચલિત થતો નથી એ નિરૂપવામાં
 માલ્યે પૂરું ગૌરવ સાચવ્યું છે :

- ‘ શામા, હું નલ પાલી સત્ય, અહીં આવિયું, દૂતનું કૃત્ય.
 દેવ છતાં મિદ્ કિમ વરાય ? તેનું દીસિ નહીં ઉપાય. ૨૮ ’
 (કડુ ૧૧ મું)

પ્રેમાનંદે સ્વયંવરમાં આવેલા દેવોની હાંસીપાત્રતા વતાવી છે એવું
 માલ્યે થવા દીધું નથી અને દેવપાત્રોનું ગૌરવ સાચવી રાસ્યું છે.

માલ્યે આવશ્યક સ્થળે ચાલુ કડવાવંધમાં ગીતો પણ નિરૂપ્યાં
 છે. નલ અને દમયંતી નગર છોડી વનમાંથી પસાર થાય છે એ પ્રસંગનું
 ગીત—

‘ માણસ કો વાટિ મ્યલિ તે જાડ ઝલેલી.

પંચી પળિ આકંદ કરિ તેહિ ઢુસિયાં દેસી.

શરજ્યું કો છૂટિ નહીં જે માગિમાં લલ્લિઁ.

કુળિ કો થાડ નહીં ઢુસિઁ ને સુલિઁ. શૃ ૧૦૧ (કડવું ૧૪૫)

પાછલી બે લીટીના ધ્રુવપદવાલું આ ગીત કર્મચંત્રણાની અનિવાર્યતા અર્થે કરુણ ભાવને પુષ્ટ કરનારું છે. એવું બીજું ગીત ૧૬ મા કડવામાં દેશીફેરથી આવતું વિરહગીત છે, ‘નલરા નલરા ડચ્ચરિ:’ એ ધ્રુવપંક્તિ-વાલું. એમાં વચનચંત્રીના હૃદયની ધાલવેલી નિરૂપી ભાલણે વિરહિણીનું સ્વરૂપ મૂર્ત કર્યું છે. આદર્શગૃહિણી હોઈ નલ પોતાને છોડી ન જાય એ ભાવ ભાલણે કેવો સરસ રીતે આલેખ્યો છે (કડવું ૧૬૬):

‘ ફિહિં કુંજમાંહિ નાસી રહ્યા રે, મુહિ વાહુ છુ, માહારાજ રે. ૨૦’

૧૭ મા કડવામાંનું રુદન-ગીત ‘દેશી’ થી શરૂ થતું ‘પ્રીડઢા, આવુ રે; મુહિ ભક્ષિ કરિ છિ બ્યાલ; નલ મૂંકાણું રે.’ એ પણ વિપ્રલંબની ડચ્ચ પ્રતીતિ કરાવનારું કરુણભાવનું ગીત છે.

પાછળના ગુજરાતી આલ્યાનકારો ડપર માલણની અસર છે અને પ્રેમાનંદ ‘નચ્ચાલ્યાન’માં કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ ડચ્ચ પ્રકારની પ્રતીતિ કરાવતો હોવા છતાં કેટલક પ્રસંગ જોવા કે સ્વચંડરના વર્ણનમાં આવેલા રાજાઓની હાંસી, દેવોના ંકબીજાને શાપ, વાહુકના હૃદયની વધુ પડતી નચ્ચાઈ એ વગેરે આછકડાપણું વતાવી જાય છે. નચ્ચસુંદરે તો સં. નલાયન કાવ્યનો જ આધાર લઈ કાવ્યસંક્ષેપ કર્યો હોઈ ંની સ્વતંત્રતા કેઢલી છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વૈકુંઢની નલકથા વિસ્તૃત છે, પરંતુ એ પણ સાદી કથાથી સ્વાસ વિદોષ વસ્તુ આપતી નથી.

માલ્યામાં થોડા દોષ હોવાનું સ્વ. મોદીએ જણાવ્યું છે, પણ સં. સાહિત્યના અભ્યાસીને આવા દોષ દોષરૂપ નથી; ંચિત્યને કારણે આવી છૂટ વરદાસ્ત થઈ શકે છે.

ઉપસંહાર

મારા તરફથી 'કાદંબરી'ની પ્રસ્તાવનામાં માલણનું કેટલુંક વિશેષ મૂલ્યાંકન કરવાનો મનોભાવ છે, 'માલણ : એક અધ્યયન' પણ હું સ્વતંત્ર રીતે વિચારી રહ્યો છું, એનો થોડોક અંગ 'કવિચરિત'માં પણ અપાયો છે, એટલે અહીં વધુ વિસ્તાર હવે માન્યો નથી.

આ કાવ્યની એક જ પ્રત પ્રો. ડૉ. મોગીલલ જ. સહિસરાની હોઈ અને એ કાવ્ય એમણે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી-વડોદરાની પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલામાં છાપવાનો નિર્ણય કરી લીધા પછી એ કામ મારે કરી આપવું એવી વ્યવસ્થા પણ થઈ જતાં એક ફરજ તરીકે એમની એક માત્ર પ્રતને આધારે 'કાદંબરી'ની પદ્ધતિએ જ આ સંપાદન પ્રસ્તાવના અને શબ્દસૂચિ સાથે કરવામાં આવ્યું છે. આના પ્રકાશનનો યશ ઉક્ત યુનિવર્સિટી અને ત્યાંના ગુજરાતીના અધ્યક્ષ ભાઈશ્રી ડૉ. સહિસરાને છે. 'શબ્દસૂચિ'માં કેટલીક ફીણવટ પણ થઈ છે, પણ માપાના વિકાસમાં એ જરૂરી હોઈ લેખકી યોગ્ય માની છે. ગુજરાતી માપાના શબ્દકોશની સંવાગસંપૂર્ણ રચનામાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીના ગ્રંથો ઉપયોગમાં આવી શકે એ ધ્યેયથી આ યુનિવર્સિટીનાં આ જાતનાં પ્રકાશન થાય છે એ માટે અભિનંદનના ઉદ્ગાર કાઢ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

અમદાવાદ, તા. ૪-૫-૫૬

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

અનુપૂર્તિ અને शुद्धिपत्रक

નાવરકૃત નલાહ્યાનની હસ્તપ્રત હાયવર્ગી નહિ હોવાથી પ્રસ્તાવનાના કેટલાક અંશોમાં (પૃ. ૫૯-૬૩) માલણ અને પ્રેમાનંદનાં નલાહ્યાન તથા મહાભારતની નલકથા સાથે નાવરના કૃતિની તુલના થઈ શકી નહોતી. પ્રસ્તાવનાનાં છેવટનાં પૃષ્ઠ છપાતાં હતાં તે અરસામાં એ પ્રત મળી આવતાં નાવરના નલાહ્યાનમાંથી પ્રસ્તુત તુલનાની ધિગતો અહીં આપવામાં આવે છે —

પૃ. ૫૯, પાંતિ ૨૧. ના૦- ૧૪. સંસ્કૃતને અનુરૂપ.

પૃ. ૬૧, પં. ૧. ના૦- ૧૫. વિપ્ર અયોધ્યામાં આવ્યો અને અનેક સ્થાન જોયાં. કશે માલ ન મળ્યાં. રાંધવા જાય છે ત્યાં વાહુક વિપ્રને જુએ છે ને પૂંઠે ધાપ છે. ને મહાભારતને અનુરૂપ.

પૃ. ૬૧, પં. ૮. ના૦- ૧૬. પિતાનો સંપત્તિથી દમયંતી સુદેવને બોલાવે છે. પછી એને જ પોતાના વિવાહની વાત અયોધ્યામાં જઈ કહેવાનું દમયંતી સૂચવે છે. ને મહાભારતને અનુરૂપ. ૧૭. સુદેવ ઋતુર્ણને વંકોતરી આપે છે.

પૃ. ૬૧, પં. ૧૩. ના૦- ૧૭. (ચાલુ) મહાભારતને અનુરૂપ.

પૃ. ૬૧, પં. ૧૭. ના૦- ૧૮-૧૯. મહાભારતને અનુરૂપ.

પૃ. ૬૩, પં. ૬. ના૦- ૧૯. (ચાલુ) ગ્રાયઃ મહાભારતને અનુરૂપ.

પૃ. ૬૩, પં. ૧૭. ના૦- ૨૦. મહાભારતને અનુરૂપ.

પૃ. ૬૩, પં. ૨૫. ના૦- ૨૦. (ચાલુ) ટૂંકમાં પણ મહાભારતને અનુરૂપ.

નીચે પ્રમાણે શોધન કરી લેવા વિનંતિ છે :

શુદ્ધિપત્રક

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પ્રસ્તાવના			
૪	૧૮	અનુનાસિકના	અનુનાસિકતા
૭	છેડી	ચળ	પળ
૮	૨૨	પરંતુ	પરંતુ
„	૨૫	શે-મો	શે-ઓ
૧૯	૫	તાલબ્ય-	દંત્ય-
૨૧	૧	ઢિયાપદ અળખિ	અવ્ય. ક. *અળ્ય
„	„	મળદ્	મળિત્ર
૪૨	૨	યુધિષ્ઠિર જ...કહે છે	યુધિષ્ઠિરને...ગણાવે છે.
„	૪	હતો	હતો

४२	११	एकेक ने	एकेकने
४५	४	निरुपणप्रकार	निरुपणप्रकार
"	५	अनुरूप	अनुरूप
४८	१५	कांइ	कांई
४९	२४	घोळी	घोवी
५०	१२	वीत्या हिरण्य-	वीत्या. हिरण्य-
५३	१५	भूख्या	भूख्यां
५६	३	प्रक्षारिणा	प्रक्षारिणा
"	५	दूबडो	कूबडो
"	=	दूबडापणाना	कूबडापणाना
"	७, १०	अनुपण-	अनुपण-
"	९	रुप	रुप
"	"	थई	थई
"	११	बाण्येय	बाण्येय
"	१२	जावळ	जीवल
"	१३	जावळे	जीवले
"	१५	विरणु	विरहनुं
५७	६	ऊजरबायेली	उजरबायेली
"	२२	परठयो	परठयो
"	२७	धृतिमता०	धृतिमता०
५९	१२	फरतो	फरतो हतो
"	१५	राखती	राखती०
६३	२६	दययंतीए	दमयंतीए

मलप्रस्थान

३	६	साहामो]	साहामो
९	४	अनो म	अनोपम
११	१६	विघ्ननु	विघ्ननु
"	१८	राई	राइ
२०	७	देज्ये	देज्ये
२५	१६	[कुण एह !	[कुण एह !]
३५	८	जाकी.	जाकी (?).

४०	३	कां ययूं ययुज् [?]	शं ययूं ययुज्
॥	२०	माहृ	माहृ
४३	१०	घाओढी	घाओढी
७७	१७ (पुष्पिका)	मोढनीसमुद्भवः	मोढजातीसमुद्भवः

शब्दकोश

९५	१९	९-११	९-२१
९६	१	> सं.	< सं.
१०८	२	-जन्म	-जन्य
११२	१२	जाने	आणे
११३	२१	शब्द	शब्द
११४-५	[जुओ 'जे]	[अर्हीना नरसिंहराव प्रमाणेना विकल्प माटे जुओ प्रस्ता. पृ. १८.]	
११५	७	रुपमांषी	रुपमांषी
१२०	४	अ. व.	अ. क.
१२५	५	झाड '	झाड = नानी जात '
॥	६	ध्वाइक्षा	ध्वाइक्षा
१३२	१३	धार + आव	धार + आव
१३७	१	पु-त्कारः	पु-त्कारः
॥	७	लागताने	लागतां.
१४०	१२	द्वे	द्वे
१४१	९	द्वितीयकः	द्वितीयकः
॥	२०	दे	दे
१४२	४	म	
॥	१६	भणइ	भणइ
१४३	११	खसयुं '	खसयुं '
१४४	९	भागस्वरि	भागस्वरि
१४६	छेरी	उचरण	उचरण
१५०	३	म्होःटुं	म्होःटुं
॥	१८	जिम	जिम
॥	२९	अवि	अवि
१५१	१४	जेसल	जेसल

१५१	१९	यौवन	यौवन
१५३	९	रचिस्मद्	रचिस्मद्
„	२८	तालव्यने	तालव्यने
१५५	१३	लवि	लवि
„	२८	लज्जा	लज्जा
१६१	७	लुबो	लुओ
१६२	५	विरहि	विरहि
१६३	१८	अनार्थ	अनार्थ
„	२७	काम	काम.
१६५	७	एमा	एमां
१६६	२९	ली.	ली.
१६९	२५	‘ जगत ’	‘ जगत ’ २३-२५
१७०.	४	ते नर	तेतर

गी३। माधवामहापतिद्वयसुतेशांवांसंमपिधमा
 उ॥६॥ वाडवतेणिवानेनकाधनाराजिनविचड
 बु। अगस्तिकेराशापथकतिसांतिनिपडीयु॥
 व॥॥ एदवाकडूइधनकेटलंसीनलिएकआका
 त। नेपधदेविहउएकवलीधुनलनोभिराजान
 ॥२४॥ तेदिष्टतरमीतिद्वारचुरागकाधिमंडा
 २। एकेकेवडिवनिवाल्यानेवडुतरनिनारि
 वडुवधारीतारीमेवलीअतारीअतिनेहे। धाया
 जूजयाअतिहयंसांराजावांणीवेद॥६॥ तेने
 तांतस्तोवाइषीयाअतिधारीयवांणी। कर्मतेणिव
 शिसधलाधोणीएदइअतरिजांणी॥६॥ राजाक
 हितेऊणतलराजाविगारुसुकिमहासु। ऊ
 णिरान्यहतांतेदहंमंशरितविवासु॥६॥ तेद
 कथाकऊनीनृजिदयारीदिष्टआणी। पापी
 निघरितांएवंनविघतंस्तारावाणी॥६॥ कइतो
 ३ गणीएरिवोलीसुनिमानलिरहंराजान। ए

व्यापीर्जिह्वद्वयंणीपीति॥राकलेनाथ्यधि
 कविज्जाणायापरात॥अथुधकिवलीहवहपरा
 वीनिलेयोराजा॥अहितांसरसिसहानिष्ठितसा
 रंकाजावित्रा॥अथमभासावरराकपिरायनामृश
 सा॥जावमहीततेबलाविषेमियुधिध्वइरा॥३४॥
 युधिधिरसांतदणामासमन्वासाकोन॥रावहइ
 अर्जनीसमरणशीलगवन॥३५॥आणीकपदे
 तंणीकथायेसांतवितरनारि॥पंमिह्यसंसार
 नांतनरपिनदीअवतार॥३६॥इवदेहपंमिनही
 येसांतलकरिगोन॥राजपंमिद्याएएय्येणितारा
 जोन॥३७॥साजलिपुमिकरीतेपंमिपदनिरवाणि॥
 कहिभालेणअहिमानिलिपुएहपमाण॥३८॥
 इतिशीनलअरुनसमाप्त॥संपादवदवधियम
 आवाणवदिश्वारूपुदिलखितमोदसातीस
 अन्त॥॥॥अननवद॥॥॥॥॥

भालणकृत न ला ख्या न

[कडवूं १ : राग वैदारी]

गुरुपदपंकजने प्रणमूं, ब्रह्मसुताने घ्याऊं,	
गुजर भाखाए नल राजाना गुण मनोहर गाऊं.	१
नैपथ चंपू माहाभारतमां कवि कीरति अति लीधी,	२
कालाने प्रीळ्या भालणे भाखाए ए कीधी.	३
साचा हीरा हेमे जडिया, वैभ[व]नो झणगार;	
दुर्वलने तो काच कथीरे भूखण होए अपार.	४
धनवंत भूपतिने भोजन सख संजोगे थाए;	
निरधन तिवारां अति आनंदे जुवार नाजरी ग्याए.	५
सिद्धिवंतने ससभोमनां मंदिर, ऊंचा अयास;	
प[र्णकु]टि रेहे सुख पामे अत दुर्वल पामी वास.	६
तालमये सकल अर्थपदवांघे वांधूं नल-आख्यान,	७
मूरखजन मोहो करवाने भालण कवे अभिमाने.	८
पुण्यश्लोककथारस पीतां अमृत खाटूं लगे,	९
माहाकवि शृंगार वरणश्री पूर्वे जे माहाभागे,	१०
आर्णिक पर्य सकलरसगोलो, दृष्टते ए मांडी	
धर्मराजाने धीरज देवा देखाडी शमदाडी.	११
संखेपे ते सकल ग्रंथनूं लई केटलूं हेत	
कहीश कथा हूं नल राजानी थोडामहि सक्ति.	१२

२ सं. १७३३वर्षी हायप्रतमा खूटतो भाग स्व. रा. जु. मोदीना
 'प्रथम नळारयान' नी मददशी एमने मळेची हायप्रत प्रमाणे अही लीधो छे.
 ३ प्रणमूं धाड. ४ गाड ५ नईपथ. कवे कीरते. ६ प्रीळ्या. ७ सार्या. जडीआ. ८ सुखण. ९ भूपतेने. १० वाए तवारा. १३ तालमए.
 १४ मूरखजनमाहे. १६ मद्य आणे १७ रोपणीत. ग्रंथनूं. केटलूं. २० हूं.

रखे चतुर कोए मूरख माने भाखाबंध ए देखी;
 सिमु लडावतां माहाकवि काले बोले मनि उवेखी, १०
 तिम में पामरने ग्रीछवा सुगम करीने माखी,
 कथामात्र ए नैपथ राजानी अपमंश ए दाखी. ११

कडवू २ :

वैशांपा एम ओचरे, जनमेजे श्रवणे धरे.
 विस्तरे बाणीइ गुण पांडव तणा रे. १

ढाल

पांडवना गुण विस्तारीने सांभळ तूं, भूपाल,
 जेने पोताना करी जाणे स्वामी श्रीदीनदयाल. २
 द्यूत रमीने राज हारिया, अई रहा ते वन.
 आउघने काजे तप करवा चा[ल्यो] तां अर्जुन. ३
 कामीक वने रेहे ते वासे, साथे छे बहु लोक.
 अर्जुन म्यानो गए जुधएर आणे छे बहु शोक. ४
 दुःख करता जोई गजाने ताप अनरगते [आ]णी
 अग्रज आगले मानसेन ते कोपे केहे छे बाणी : ५
 'बुधे तमारी ए अति बलिया बांधव बहु बगूता,
 नहितरे द्यूत रमना तमो तिवारां अमो पासे हूता. ६
 में जाणूं मारूं हूं हवडां दुस्यासन माहापापी,
 जेणे केश महीने आणीं दुपदमुता संतार्पी. ७
 तिहिवागं हूं सघनानि मारत गेती देखीने नारी.
 शू कीजे जो, वीरा माहाग, तमो ज गमो चारी ! ८

२१ मारण. २२ मनु. उघेसा. २३ अग्रज. ३१ दारीआ.
 ३२ अउघने. ३३ कामीक. ३४ गाने. ३५ अग्रज. ३६ बलीआ.
 ३७ तमो. ३८ वगूता. ३९ हूता. ४० बाण. ४१ हूं. ४२ तारावारा. ४३ हूं.

हाथे करी शूँ शोक करो छो ? निज ईछाए रमिया.	
अमने बल करवा नवि दीधूँ, तो दुरजोधने दमिया.	९
आज आगन्या आपो जो मुहने हस्तनापोर जाऊं धाई;	45
गदा तणे प्रहारे मारूं साथे सोए भाई.	१०
अखिल राजि ए तमने आपूं; निज भुजबल देखाइं.	
मुझ साहामो] जे जोध आवे तेहेने ततस्वण पाइं.	११
बलता राए जुधष्टर बोलि: 'ताहा[रो] छि विश्वास.	
तेर बरस पूरण थावा छु. परदु ये वनवास	१२ 50
त्याहार पछी तूं नि तां अ[र्जुन] साहाय्य श्रीयगदीश,	
एक थई दुर्योधन ऊ[पर] उत्तराज्यो सवि रीस.'	१३
एहिबी वारता रायि करि छि, एटलि भाव्यु मुनि,	
बृहदश्व तां नाम तेहि[नूं; हरख्यो] भूपति मंनि.	१४
उठी रायि आसन आ[प्यूं, प्रेमि] करी प्रणाम;	55
अर्घपाधि [पूजा] कीधी [मन करी]नि ठाम.	१५
पासि रायि [युधि]ष्ठिर वि[ठा; ब्राह्म]ण आगलि भाखि;	
नयन [नीर, नी]सासा मे[हेली दुःख] पोतानूं दाखि.	१६

कवचं ३ :

राजा बाणी [हम] वदि, दुःख घणूं आणी रिदि:	60
'स्वामी, हूं द्यूत रमीनि हारियु रे.	१

43 नुं. रमीआ. 44 दीधूं. दमीआ. नवे. 45 जाऊ. 47 राजे. आपुं. देखाइं. 48 पाइं. 49 ']लि ' थीं प्रत शरु 51 सज्ज आंक होई, आ १२ मी कडीए प्रतमां '२२' नो आंक छे 52 ऊ[.....]यो. 54 बृहदश्व. नाम. 55 आसन. प्रणाम. 56 अर्घपोध. कीडी. ठाम. 57 °ष्टीर. भावि. 58 नयन. दात्रि २६. कडवां २. 60 दूय. आणी. रीदि. 61 स्वामी हू द्यूत. हारियु.

ढाल

‘स्वामी, दूत रमी हूं हारयु, कूट कौरवि कीधूं,	
कपट करीनि शकुनि रमाडयु, राज्य हरीनि लीधूं.	२
पंचाली केशि [ग्रहीनि] ताणी, आणी सभा मुझारि,	65
ते दुःख हईधी [नवि] जाट करतां कोडि प्रकार.	३
अर्जुन तप करवानि चाल्यु तेही जोऊं बाट.	
आ अनुज [अ]रुप्यमांहां दुःख पामि छि, तेहा अति ऊचाट. ४	
[सेजि] सूतां कठिण लगती, हंसपिठ तलई;	
डाम पा[थरी]नि सुधि छि एह लाडिका भाई.	५ 70
अनेकि [सुखडी] अनुदिन ज्यमता, कनरु तणां तां पात्र,	
ते [आहेडीनी] पिरि जीविइ, वनमाहां कष्टि गात्र.	६
[अम सरखु] आगि [को दुखि]ओ दीटु के सामलियु,	
[वनमाहां]म दुःख पा[ग्यु] राजा] भईनि बलियु.	७
हउओ [हुइ तो] संभालु, [मन] मार्गं टारु.	75
शोकगनिजया [ला लागी] छि, शीनल [वचनि] पारु.’ ८	
बल्ला कृदध [कवि]बोलि : ‘गांधलि, राजा धर्म;	
प्राणि सर्व सदायि दुमिया [येदि] बल्लां कर्म.	९
गमचंद्र वनवास भोगय्यु [ये तां] अशरणिशरण,	
जनकमुनानुं वनमाहां धार्या गवण कीधूं हरण.	१० 80
अनि दुःख बहु वानदल मेहेली सागर गांधी पाज;	
गवण मारी कमीन्यनि आप्युं लंरानुं गज.	११

63 रमी. ६४. 64 रमाडयु 65 ताणी. आनी. 66 दूत. आई.
 67 ओटे. 68 दुःख पामि छि 69 सुधि बडीय. 70 अनुदिन ज्यमता वनमा.
 72 त्रिंश वनमाई. 73 गांधलि 74 दूत पा. कष्टि 75 हउटे.
 77 कृदध. 78. आनी दुखि. 79 अशरणिशरण. 80 वनमाणी. गवण. हउ.
 81 दूत. वनमादल. 82 गवण. कमीन्य.

इंद्र अमर मेहिली नाहु मानसरोवरि व]शिओ.	
मघवा महीपति निघुख थयु ते शची समीपि धशिओ.	१२
वाडव तेणि वाहन कीघा, नारीनि नवि अडिउ;	८५
अगस्ति केरा क्षापथकी ते सर्प [थ]ईनि पडियुं.	१३
एहेवां कहं दृष्टांत केटलां? सांमलि एक आग्न्यांन.	
नैपध देशि हउओ एक बलियु नल नामि राजान.	१४
तेहि द्यूत रमीनि हारयु राजकृषि भंडार;	
एकेके बलि बनि चाल्पां ते बेहू नर नि नारि.	१५ ९०
बल बध्दारी नारी मेहेली उतारी अति नेहो.	
थायां जूजूयां, अति दुःख पाय्पां राजा राणी बेहू.	१६
ते जोतां तक्षो शा दूखिया! जु नि, धीरय आणु.	
कर्म तणि वशि सधला प्राणी, एहवूं अंतरि जाणु.	१७
राजा कहि : ' ते कुण नल राजा ! किम रम्यु ! किम हारयु !	९१
कुणि राज्य हा [रबूं] तां तेहनूं ' मंत्रीइ नवि वारयु ?	१८
तेह कथा कहु जी मूडि दया रिदिशूं आणी.	
पापीनि धरि तां पावन, विप्र, तद्वारी वाणी. '	१९

कडवूं ४ :

एणी परि बोळ मुनि : सम्मलि रे तूं, राजान,	१००
एकमन प्रसन्न करीनि आपणूं रे.	१

८३ ईंद्र. मान. शीओ ८४ माघवा. पुष धकुं ते शंकासमीपि धशीओ.
 ८५ वाहन. अडोउ. ८६ पडीयु ८७ दृष्टांत ८८ आग्न्यांन. बलीयु. नामि
 राजान. ९० वंनि. बहु. ९१ जूजूया. दुष पाय्पा. ९२ दूषीया. आणु.
 ९३ तणि. प्राणी जाणु. ९४ रम्यु. ९५ मंत्रीइ. ९६ रिदिशूं आणी.
 ९७ पावंत वाणी. ९८ कडवा ३ १०० राजान. १ एकमन प्रसन्न. आपणूं.

बाल

प्रसन्न करीनि मंन आपणूं शुणो, युधिष्ठिर, साचूं.	
सुख दुःख देहि साथि सरज्यां छि, चित न कीजि काचूं.	२
नैपथ नामि देश मनोहर, वीरसेन वसुधेश.	
प्राणीमात्र नहीं को दूखियु. यिहां धर्मिष्ठ नरेश.	३ ५
तौहनि सुत नल नामि सुंदर, जाणे मन्मथ यणियु;	
देव पितर नि मनुष्य तणो रे, राय, टल्यु ते रणियु.	४
सकल गुणे पूरण ज ई नल रा, चतुर अनि डातार;	
रूपवंत को नहीं तां बीजु जोतां युग मुझारि.	५
जेणि जई नल राजा ज्याच्यु ते बीजी बार नवि मागि.	
अनेक्य यज्ञ करी धन खरचूं तोहि रिधि न भागि.	६
नल शिरि त्रि अंबोडा बांध्या, करतां तां मलस्नान.	
शाम कलंक रखा शिरि चि, ए जाणु, राय, निदार्न,	७
बिहिची मेरु माहागिरि नाप्यु पात्र तणि तां पाणि,	
तु शूं दान करयूं मि महीमांहां, मनि मोटी ए काणि.	८ १५
ब्राह्म [ण] नि तां वरूण करंतां सिंधु न थ्यु मारुआडि,	
तु शूं पुण्य करयूं मि मनशूं, चिंता पामि हाडि.	९
चंद्र सूरय पायलि कूंडालूं थाइ छि वरसाति;	
तिहां कल्यना माहाकविनि मनि ण्हवी आवि वात :	१०
नलना तेजरूपियु सूरय, यशरूपि शशि देखी,	१०

■ प्रसन्न. आपणूं. युधिष्ठिर. ३ मनुष्य. सरज्यां. ४ नामि देश मनोहर. ५ प्राणी. नहीं. दूखियु. धर्मिष्ठ. ६ नामि. जाणे. यणियु. ७ तंगो. रणियु. ८ पूरण अनि ९ ज्याच्यु ११ अनेक्य. यज्ञ. धन खरचूं. १२ मलस्नान १३ शाम. १४ बिहिची. नाप्यु तणि पाणि. १५ शू दान कर. माहां. मनि. काणि. १६ ब्राह्मनि. १७ पुण्य. पामि. १८ पायलि. कूंडालूं. थाइ. १९ मनि. २० रूपियु. देखी.

ब्रह्मा साचा जूठा जूड अंतरगति ऊवेखी.	११
जिम नामूं जूदूं जाणि ते वाणिक लेह्नि वालि.	
तिम ध्याताए जूठा जाणी रविशशिनि कुंडालि.	१२
एहवु भूपति अति अनोपम नैपथ केरु राय.	
जु जिह्वा असंख्य ज हुयि तु तेहना गुण कहिवाय.	१३ २५
तिम वैदर्भ देसनु राजा मीम नाम अति बलिओ,	
दाता चतुर रूपवंत ते कुणि न जाइ कलिओ.	१४
ते संतान तणी अति चिंता करतु राजा यांह,	
दमन नाम ऋषि ईछा आवु मंदिर तेणि तांह.	१५
आसन आपी राइ पूजु स्त्रीसहित देई मान,	३०
प्रश्न करछं: 'स्वामी, जां माहि किम हुइ संतान!'	१६
ऋषिजीइ वरदान ज आप्यूं: 'पुत्री, श्रय कुभार:	
दमयंती दम दमन दांत ए संतति हुशि च्यार.	१७

कडवूं ५ :

बृहदध रलि इम भणि : धर्मपुत्र श्रवणे सुणि;	३५
ते तणी संत[ति] हुई अति भली रे.	१

ढाल

अति भली संतति थई तेहनि, आनंद पाम्यु भूप.	
पुत्रीना शरखूं नही कैहीइ चौद लोकमाहां रूप.	२
नारी सरयनि दमि कामिनी सुंदर तां अमिराम.	४०

२१ ऊवेपी २२ नामूं जूदूं जाणि, वाणीक २३ जाणी. २४ एहवु. अनोपम. २५ जीह्वा, असंख्य. २६ बलीओ २७ जाई. कलीओ. २८ संतान. तणी. २९ दमन. आवु. ३० आसन. स्त्रीसहित. मान. ३१ स्वामी. हुई. ३२ ऋषिजीइ वरदान. पुत्री. ३३ दमयंती. दमन. ३४. कडवा ५. ३५ बृहदध रलि इम भणि -पुत्र श्रवणे. ३६ संति. ३७ आनंद पाम्यु. ३८ पुत्रीना शरखूं नही कैहीइ. ३९. ४० दमि. कामिनी सुंदर. अमिराम.

तेहवूं जोई तेणि पाइयूं दमयंती ते नाम.	३
वेध्याइ याहि वदन ज रचिकूं त्याहारि स[।]र इंदुनूं हरिकूं;	
तर लीची ताहां खाण धई छि, मुख मनोहर करिकूं.	४
मुष्टि उदर भरयूं वेध्या[।]इ अंगुलिनूं एघाण,	
त्रिवली प्रगट धई प्रेमदानि प्रत्यक्ष प्ह प्रमाण.	५ 45
कवरी-पिछि भार मयुरनु वन तां म्या विधि पाश,	
अर्द्धचंद्र देई दिखि काढ्य पूजी पुष्पप्रकाश.	६
सकल गुणे पूरण ते नारी एक समि उल्हास,	
अमिगर्मा नामि ब्राह्मण आठ्य भीम-अवाज्ञ.	७
बाइव बहु करि छि भोजन, तेहवि ते द्विज बोलि:	30
‘नारी कोए नहीं तुझ शरखी, नर नहीं को नल-तोलि.	८
जु नल राजा वर तूं पामि, जन्म सफल तुझ होय.	
चौद लोकमांहां नहीं ते-तोलि रुपि बांजु कोय.	९
नैपथ नर नि जु तूं नारी शरखि शरखी जोड,	
नहींतरि विध्या[।]तानि लागि रूप रच्यानी म्बोड’.	१० 53
तेह सांमलीनि बैदभीं विरह व्यापियु मंन.	
दान मान देई संतोख्यु मानिनीइ ते मुनि.	११
तांहांची आवी नैपथ आगलि मीमीना गुण भाखि;	
प्रेम ऊपायु नलराजानि शुणतां दीठा पाखि.	१२
परस्परि अनुराग उपनु, मांहोमांहि प्रीत.	60

41 तेहवूं जोई नाम. 42 वेध्याइ. रची रूप. इंदुनूं हरीकूं. 43 पाण. मुप. करीकूं. 44 वेध्याइ. अंगुलीनूं एघाण. 45 प्रमाण. 46 वन. 47 दिखि. 48 पूरण. समि. 49 अमिगर्मानिमि ब्रह्मण. 50 बहु. भोजन. 51 नहीं नुंश शरखी. नहीं 52 पामि. जन्म सफल. 53 नहीं. 54 शरखि शरखी. 55 नहींतरि. ‘रूपरचानी’ जेनुं बंचाय छे. पोड. 56 विदभीं. व्यापीयु. 57 दान मान. संतोख्यु. मानिनीइ. मुनि. 58 भावि. 59 शुणतां. पाखि. 60 अनुराग ऊपायु माहोमाहि.

रसशृंगार तणु श्यु अंकुर विप्रलम्भ ते रीत. १३

एक समि ते वीरसेनमुत उपवन पादप निरखी
[रम] खु सरनी तीरि आव्यु आनंद-मारि अति ह[र]खी. १४

देखी तेह तडाग अनोभ, पंकज नाना-रंग,
चक्रयाक सारस शुभ बोलि, अति गुंजारव अंग. १५ 65

निर्मल साधु तणा मन शरीखूं, शीतल सुतनूं साई;
जल जोई राजा मनि कल्पि नवी ओपम फाई. १६

कडवू ६...

महीपति मनमांहि धरि, जोतु जोतु सांचरि;
मनि करि तां नानाविधनी कल्पना रे. १ 70

ढाल

फा[रि कल्पना अनेके परि पूरण सर ते जोई :
'शूं भई, अमरि भरूं छि अमृत पूरण शशी निचोई ! २

सिंधु थकी सर अधिकूं अतिसि मि मन साथि दीदूं;
येहनूं जल फाई अरथि न आवि, आ तो अमृत-भीदूं. ३ 75

श्रीहरि जे सागरि सूह छि, सही ए सर नवि जाणूं.
नारायण आगलि नारदजी शूं ए सर नथि विखाणूं ? ४

कुंभसुति ते आचमन कीधूं, कोटि वरस रहु ठालु.
अनेकि कुंभि उल्लेखतां ए धरि नहीं सर चालु.' ५

एणी पिरि चींत्व[तां] तांहां सरोवरनी तीरि 80

62 संमि. निरपी. 63 आव्यु आनंद. हपी 64 देपी. अनोपम. नाना
65 गुंजारव 66 साधु तणो मन शरीखुं सुतनूं. 68 कडवां ५. 69 डरि.
70 संमि. नानाविध. 73 भरूं. अमृत. निचोई. ७७. 74 सिंधु. बडीकूं.
75 अमृत. 76 जाणूं. 77 नारायण. शु विषांग 78 कुंभ आचमन कीधूं.
79 अनेकि उल्लेखतां. नहीं. 80 ताहा.

वरहापति सुंदर तां दीट्ट कनक यशूं नरीर.	६
एक चरण पांखमांदि [ली] थो, वांजु अवंनी मांडी,	
रक्तपाद जाणे चमर धरूं छि, विद्रुम केरी डांडी.	७
निद्रावशि ते रायि दीट्ट, मिहिवानि मन चलिऊं.	
अपूरव माटि भूपतिनूं मन पंखीमांहां भलिऊं.	८ ⁸⁵
चरण-त्राण उन्नारी भूपति वामन थईनि चालु;	
बलिगजानी परि रही दक्षिण कर पद झालु.	९
जायु खग ते झाल्यु जाणी मांडूं अति आक्रंद.	
सर सघलि पंखी बहु बोलि दीन चामणां मंद.	१०
मानुष-वाचायि ते बोळ्यु वाणी दीन मगल :	90
‘शाहानि फाजि हूं [झा] ज्यु छूं ! तूं छि अति दयाल.	११
पांख तणि हेमि शूं ताहारा भराशि भंडार !	
सागरजल केटलूं वाधि पडनो आहि ठार !	१२
अहिडी अमनि नवि मारि अपूरव अमनि जाणी.’	
राजा तुहि भूकि नहीं ते सुणतां अमृत वाणी.	१३ ⁹⁵
हंसि हरिनुं ममरण कीधूं : ‘तूं छि दीनानाथ.	
कठिण थयु ग नथी मूकतु, मही रहु छि हाथ.	१४
बृद्ध घणूं, माता माहारी बाल साधवी नारी;	
बहूनुं जीवन तां हूं छूं, मूकबो, मोरारी.	१५ ²⁰⁰
सार्थी सघरा इ परि जाशि, माता पाहाडी जोसि;	
विरहि प्राण छाडसि त्याहारि अवज्या पाशि रोशि.	१६

81 वरहापति. 82 चरण. पांख. अवंनी 83 विद्रुम करे. 84 चरीउं.
 85 मन पेयी. भलीउं. 86 चरणत्राण. 87 दक्षिण 88 पग. जाणी. 89 पंखी.
 चामणां. 90 मानुष. वाणी. 91 शाहानि. ह ज्यु छु 92 पांख. 93 केटल.
 94 अमनि. अमनि जाणी. 95 भूकि. सुणतां अमृत वाणी. 96 हरिनुं.
 97 कठीणी. मुकतु. 98 वृष घणू. 99 बहूनुं जीवन. मुकबो. 200 सघराई.
 I विरहि प्राण.

करुणानिधि, ते दया कांहां गई जे गजपति मूकान्यु ?

वचन सांभली राय तणि मन दया-लेश तव आन्यु. १७

कर दीलो मेहिल्यु तव पंखी ऊडी ग्यु आकाश;

मधुरि गज्जद बाणी ते वोल्थु : 'नलराज, सुणु प्रकाश. १८ 5

प्राणदान ति मुझनि दीधूं ते ओशीका [ल] थाऊं.

प्रत्युपकार करेश, राजा, कुंडिनपुरि हुं जाऊं. १९

भीम तणी सुता छि सुंदर दमयंती [अ] मिधान;

चौद लोकमाहि [ए] क रत्न छि, रुपि कहूं शूं मान ? २०

एह बिध्याता नीलज निशि दमयंतीनि शरजी; 10

प्रा[कृ]त नारी नीपाईनि सृष्टि जेणि नवि वरजी. २१

मृग शिलि चमरी वन मांहां नाठां; कम[ल] मीन गयां वारि;

[इंदु उदोलाई धिनु गुण गाई खाची हारि.] २२

रंभा रंक थईनि छूटी, उर्वशी आगलि नाची;

मान त्यजीनि गई मेनका, दासी थई वृताची. २३ 15

तेहनूं रूप ते तुह ज खरूं जु थाइ तुझ पटराणी.

ब्रह्मा विध्यनु अम थाइ साचु, चतुरपणि रहि पाणी. २४

त्याहां जई तेहनि गिरहि ल्याइूं प्रीत करि यम नारि.

गुण औशीकल थायि नहीं, राई, चिक् तेहनु अवतार. २५

कडवूं ७ : राग मेवाहु

10

बृहदश्व रलि ओचरे : सांभलि, कुंजातन.

पुण्यश्लोक एम बलतु वदि रे गुणीनि वचन. १

2 मूकान्यु 3 वचन. 4. पपी. 5 गधुरि सज्जद बाणी. 6 प्राणदान, थायीं. 7 कुंडिनपुरि हु जाऊ. 8 तणी मिधान. 9 रूप हु शूं मान. 10 बीध्याता. 12 शिवि. चमरी वन 14 ऊर्वशी. 15 मान. मनिका. 16 परं थाई. पटराणी. 17 ब्रह्मा विध्यनु थाई. चतुरपणि रहि पाणी 18 त्याहार. यम. 19 नही. राई १००. कडवा ६. 21 बृहदश्व रलि. अही 'उचरे' लेखी 'यम वदे' करेहुं छे. 22 गुणीनि.

ढाल

वचन शुणीनि रा कहि: 'मि मित्र तूं साचु लब्धु.	
जाणूं छूं ति कार्य कीधूं, बोल मुखि याहारि कछु.	२ २५
सत्पुरुष थोडूं कहि नि करि कारज अति धणूं.	
नीच बोली देख[१]डि नि काम स[१]धि आपणूं.'	३
'वीर, विहिलु आवजे; कुजल मारग तुंहनि.	
करे कारज मनवांछित, समइ संभारे मूहनि.'	४
आज्ञा मार्गी हंस चाल्यु. गरुड-नाति करी जाय;	३०
मन हरिखि पंथ निरखि प्रेम शरिखि राय.	५
परिवार साथि पलि तेह नि कुंडिनपुरि खग आविआ;	
नगरजन ये कोए देखि तेहनि मनि भाविया.	६
दमयंतीनि सदन आब्या, दीर्घिका दीठी भरी.	
विकच-वारिज-वन देखी ऊत्तरघा ते अणिसरी.	७ ३५
मृणाल ग्रहवा हस लागं, नयणि निरख्यां कामिनी;	
ग्रहिवानी ईछा करी उठी ताहारि भामिनी.	८
एक एक पंढि मखी ग्रहवा ओघम नारी अति करि.	
भैमी जे ग्रहवा गई ते हंस बाणी विस्तरि.	९
ओढणानूं [अं]वर नांखी ल[१]खानी पिरि करि.	१०
मनुष्यनी बाणी ताहारि मधुरि वचनि उचारि:	१०
'मरुल लोकि अब्रो जाऊं, निरखिया नर कोडि;	
भुवनमाहि नैथा वीजूं नैपधगानी जोडि.	११

२४ वचन. शुणीनि. २५ कीट. सुधि. २६ मनुष्य धनूं. २७ देखि. काम. आपणूं. २८ टिउ. २९ मनवांछित. समइ. ३० हरिखि. निरखि. शरिखि. ३१ परिवार. कुंडिनपुरि. पम अर्वाअ. ३२ नगरजन. देखि. मंजि. भाविया. ३३ सदन. ३४ घन देखी. ३५ निरख्या कामिनी. ३६ भामिनी. ३७ बाणि. ४० नांखी. ४१ नांखी. मधुरि वचन. अरी '१०' नर्थ लब्धो. ४२ अंदो जांडे. निरखिया. ४३ भुवन. अरी '१०' छे, नेथो १ नो वर गेहे.

नारीमांहां यिम एक तं छि, पुर्यमादि-तेह-	
विध्य[१] ताद अमूलक ग. रत्न शरज्यां वेहि-	१२ ४३
रूप ताहारूं सफल तु जु थर वरि नल्लाय-	
योग पायि अन्य थाने काल केही पिरि जाइ ?	१३
रूप हुइ तु [चतु] र नुहि, अथवा नहीं उदार-	
ते हुइ तु विभाव नुहि के लंपट हुइ अपार-	१४
अति चतुर अनुकूल पति, यन्त्रंत नहीं समान-	१५ ५०
वरि जु नल्लायनि तु रहि मननूं मान-	१५
भावी हुइ ते सही, पण चतुरि करवु यन्न-	
भाय्य हुइ तु म्बलि कुंदणनि कम रत्न- "	१६

कवचं ८ : ...

वचन विहगनूं शुणी रे विम्मय पामी मंन;	११
गलित थईनि उच्चरि रे वनिना विनयवचन-	१

[बाल]

वच[न] विनता उच्चरि रे ' विहंग, तूं थिरी थयु;	
गुण कक्षा नल्लायना नि भाव मननु तांहां गयु-	२
हवि ए उपकार करि, तेहनि पामि पय्यरु;	६०
[जूटा पण मुझ गुण] कहीनि चित्त तां तेहनूं हरु-'	३
[वायक वामाना शु]णी आकायमारगि अणसरी,	
वेगि व[ही]नि ते गयु रे हंम नल्लायनी पुरी-	४

४४ पर्यमाहि. ४५ विध्यताई शरज्या ४६ ताहारूं सफल ४७. पायि अन्य थाने. जाई. ४८ हुइ. नहीं. ४९ हुइ. लंपट हुइ. ५० अनुकूल. नहीं समान. ५१ मान. ५२ हुइ. पण. करवु यन्न ५३ कुंदणनि. १५ कवचा ९. ५५ वचन. शुणी पांभी. ५६ गलीव. ५८ वचं ५९ नल्लाय. अहां करी ' १ 'नो आंक छे, तेथी १ नो केर रहेरो. ६१ कहीनि. ६२ अणसरी.

कुसल राय पूछिऊं तव हृशी हंस वाणी वदि :	
‘ विरहिवेदन जगावी मि सवल शामानि रिदि.	५ 69
मनसा वाचा कर्मणा ए नीम तेणीए करघु :	
भावभक्ति भामिनी भर्ता भूपति तूं वरघु. ’	६
वचनि राइ रलियाति कीबु; सीख मार्गी संचरया;	
विरह नलनि लगाडी ते मानसरि खग परवरया.	७
हंसवाणी रिदि आणी प्राणी परवसि थ्यु घणूं.	70
भूखि भागी प्रीति लागी; जागी तु मन सणमणूं.	८
दुःख धरवूं, सही मरवूं, करवूं काई सुखि नहीं.	
इंद बालि, दहे गालि, टालि ते सुखि किही !	९
‘ ए राहु द्विजपति भ्रगामाहि कोढथा काल्यु टल्यु;	
मुखचंद्र ग्रिहिवा माहरूं उतावळु आवी भल्यु.	१० 75
राहुनूं शिर हरि छिदूं—पुराणिक मिथ्यां कहि.	
विरहिणीनूं छेदिऊं ते [मर्म मां] हलु नवि लहि.	११
जठर रहि तूं [राहुनूं, चंद्र पचतु] पापियु.	
विरहिणीनि पीडवा सि बि[धाताइ आपियु !]	१२
अगस्ति याहि उदधि पीधु ताहि शशी ए नवि जरघु;	80
मंदराचल पट्यु नव ते चूर्ण कां, भइ, नवि करघु !	१३
पूछि, सखि, तूं इंदुनि : ए विया ति कांहीथी भणी ?	
उदधिमाहां वटवानलथी के जिव गल्याना विप तणी !	१४
हार ग्रहीनि कहि, कामिनि, गुणवंत छि तूं, नवि घटि.	
परनारिना वि पयोधगनि स्पर्श करि छि शा मटि ?	१५ 85

64 पूछीउ. वांणी. 65 वेदन. शामानि 66 मनसा. औ. 67 भामिनी.
 भूपति 68 रलीयाति. सीख. 70 हंसवाणी. आंणी. प्रांणी. घणूं. 71 भूपि.
 सणमणूं. 72 दूध सुखि नहीं 74 माहि 75 मुख. 76 पुराणिक. 77 छेदीउं.
 78 पापीयु. 80 बट्ट उदधी. 82 इंदुनि. ति. भंणी. 83 उदधी. तंणी.
 84 कामिनि.

इंदु आचो जपननि ए अडि छि नीलज धई.	
कलंकी शुं फरि नहीं जे लज तु सारी गई.	१६
पुष्प-अर ए कामना ते, सखी, आहानि पाथरि:	
बाणशेय्या पुडीइ ते गर्म, कुहु, किडांधी फरि!	१७
अंगरीयां चंदन धूओ; देह माहारानि कसि.	१०
प्रत्यक्ष जूओ पारंगुं शिपधर जेणि बहु वशि.	१८
गान-वेणु गमि नहीं जु मनयी मोडो नचि दलि.	
सघलीइ ए मुख करि जु नल राजा आची म्यलि.	१९
धिरि न रमि. धन न गमि, मूनी चालि लटथडि.	
धिरहि पाडी वामनयणी पुष्पशेय्याइ पडि.	२० १३
मागुं मरण आवि नहीं, तु मुख आयि किडा थकी !	
नि[:]श्वास गेहिली नीर दालि सखी आगलि एम वकी.	२१
दमयंतीनि धिरहि येहवु तेह तां नलरायनि.	
कहि भारत : दिवस रजनी मुख नहीं ते कायनि.	२२

कव्य १ : ...

३००

भीम राटं श्रवणे शुणुं रे : पुत्रीनि पीडा तन;
विहिवानु समय यमु रे, अचला थई थावन.

१

दाल

यौवन पामी पदिमनी, स्वयंवर सधूं कीजीइ.

मृपालमाहा नल आवशि, पछि प्रीति जाणी दीजीइ.

२ १

महीपति सहनि भोक्ली तेणि गामि गामि [कं]कोनरी.

शुणी स्वयंवर नीशरि नरपति सेना परवरी.

३

86 इंदु आचो. 87 नहीं. 88 कामना. 89 पुडीइ. 90 धूओ. 91 पारंगुं. शिपधर. 92 गानवेणु गमि नहीं. मनयी. 93 मुख. 94 रमि. धन. गमि. मूनी. 95 वाम. नयनि. पुष्पशेय्याइ. 96 मागुं मरण. नहीं. 97 भारत. यौवन. मही. ११. कव्य ८. १ शुणुं. २ विहिवानु समय. ४ थावन पामी. कीजीइ. ५ जाणी. कीजीइ. ६ गामि गामि.

सेना चालि, शेष हालि, माहाले महीपति मलपता,	
‘नारि वरशू, प्रीति करसूं, मोद घरशू’ जलपता.	४
अथ रथ गज चढी मूपति नगरथी सह नीकल्या,	१०
कुंडिनपुर भणी सांचरि; द्वाति बहु आवी म्यल्या.	५
समय एहवे देव मुनि वि नारद परवत नाम	
इंद्रसदनि आविया, मुरपति करयु प्रणाम.	६
प्रेम[शू] पूजा करी विसारिया आसन,	
कुसल पृष्ठि इंद्र रविनि प्रीति आणी मंन :	७ ११
‘जे राद रमवा आवता अहीं, प्रेम मुझ साथि स[दा],	
ते कोण भूपनि शि न आवि स्वर्गमुख आणी मुदा?’	८
कहि नारद : ‘शुणु, मघवा, कुंडिनपतिनी दीकिरी,	
दमयंती तां नाम तेहेनूं, शामा सुंदर छि खरी.	९
ताहारि बी छि पुलोमी नि अप्सरा छि अति घणी;	१०
तोलि नावि सोलमइ कला दमयंती तणी.	१०
मेनिका नि घृताची, प्रमद्वरा नि उर्वशी;	
रूप जोतां चित्त माहारि कामिनि को नवि यशी.	११
स्वर्ग्य नहीं, पातालि नहीं: अबनीमांहि पणि एक छि.	
किहितां कूटूं लागशि, पण मानशु दीठा पछि.	१२ ११
स्वयंवर छि तेहनु, ताहां जाय छि भूपाल.	
पामयूं वशि देवनि, आद्या तणी छि लाल.	१३
तेणीद मनि वस्यु छि नग्याय स[र]खी जोडि.	
ए योग एम म्यलि, नहीं तु विधातानि खोडि.	१४

१० भूपति. सह ११ भणी. १२ मुंजी. नाम. १३ आवीया. करयूं. प्रणाम.
 १४ विसारिया. १५ रविनि. १६ अहां. १७ शिर न. आंणो. १८ शुणूं. कुसन-
 प्रतिनी. १९ परी. २० नी अति घणी. २१ सोलमइ संणी. २३ कामिनि. २४ नहीं.
 नहीं. घणी. २५ पण मानशु २६ तेहनु. २७ पामयूं. तंरी. २८ खरी. २९ दोडि.

यम रत्न कुंदणि जडाइ तिम दमयंती नल भूष;	३०
विधाताइ घडां छि विहूनां शरखां रूप.'	१५
एहवी किहि छि वारता येहवि नारद मुंनि,	
तेणि समिइ तांहां आविया जम वरुण हुतायंन.	१६
लोकपालि सांभल्युं सुंदरी तणू वखाण,	
मन करयूं जावा तांहां स्वयंवर जोवाणि.	१७ ३३
वाहन विसी आपणि सांचरि सब आकास.	
इंद्र केहि : 'ठाला पडि अप्सरा करसि हाश'.	१८
विरह लाई वलया वेगि नारद पर्वत वेह.	
लोकपाल ते नीसरया अंतरि आणी नेहि.	१९
'घुहे याते सुंदरी नहीं हुइ सुखदायका	४०
नल त्यजी आपण वरसि तु तां मूरखनायका.	२०
फवाचि बरसि नैपधने नहीं रहि आपणी ला[ज].	
घुहे याते नहीं सरि जोवा गयाथी फाज.	२१
आश्चर्य एह जे स्वर्ग छांडी अवनी आव्या स्वाम.	
जांहां मनि सुख छे ते स्वर्ग जाणीइ, रुदिनुं नहीं नाम.'	२२ ४३
एहवूं मनि विर्तक करता सांचरि तव देव,	
मारगमांहि नल निरखु अवनीइ ततखेव.	२३
माहोमांहि विचार मांड्यु : 'कीजीइ उपाय;	
कामिनीनि कारणि याचीइ जई नलराय.'	२४
आकाशथी ते ऊतरया याचवा जोई मोख.	३०

३० सुंदणि. ३१ विधाताइ. बहुना शरपा. ३३ समिइ. आवीया. वरुण.
 ३४ तणू वखाण. ३५ करयूं. जोवाणी. ३६ वाहन. आपणि. ३७ करसि.
 ३९ आंणी. ४० सुखदायका. ४१ आपण. मूरख ४२ नहीं. राहि आपणी.
 ४३ नहीं. ४४ अवनी आव्या स्वाम. ४५ मनि. नई नाम. ४६. मनि विर्तक.
 ४७. नल निरखु. अवनीअ ततखेव. ४८ माहोमांहि. ४९ कामिनीनि कारणि.
 याचीइ. ५० मोख.

कहि भालण : थया याचक. अर्थी न जुड दोख.

२५

कडवू १०...

नल ममीपि आविया रे देता ते आशीस;

स्तुति करि ते रायनी रे, लाजि नमतां जीस.

१

दाल

५५

लाजि शीस नीचां नमे. याचवू अति हलुआपणू.

शू करि जु मन वशि नहीं तेज दांक्युं ते तणू.

२

‘सत्यवंत दातार छे नि ननु ति मणियु नथी.

अथवा शू ते वीशरगु ? संदेह-शू कहीइ कयी ?

३

उदार जाणी याचवा आविया छूं अन्नो तूं भणी.

६०

सत्य वचन दि काम करवा; आग्र छि ताहारी घणी.’

४

नल कहि : ‘मि सही करवू ये तम्हारुं कृत्य.

वचन मिथ्या नबि कहूं ए सही जाणो सत्य.’

५

देव कहि छि : ‘दून थई जा ग्रामानि संनिधान.

प्रीठवी अन्ननि वरावु, ए तम्हारुं दान.’

६ ६१

पुण्यश्लोकि पृष्ठिकं : ‘जी, कुहु तम्हारुं नाम.

केही पिरि ते सिधि पामि ? कठिण छि ए काम.’

७

शर्चापति कहि : ‘सांभलु, रा; इंद्र मुझनि जाणि.

ए वरुण, ए हुताशन, ए हरि जे जन-प्राण.

८

सुंदरीनि जइ कहु : सुर आव्या छे तुझ हेतु;

७०

५१ भालण. अर्थी. दोख. कडवा १. ५३ संमीपि आवीय. ५४ नमता.

५६ हलुआपणु ५७ मंन वशी नहीं. तंणुं अते नहीं कडा ‘१’नो आंक छे, लेमी

‘१’नो तपावत. ५८ रंभायु. ५९ वीशरगु. ६० जाणी. आवीया. तूं भणी.

६१ वचन. काम करवा आकाश. घणी. ६२ करवू. तम्हारुं ६४ संनिधान.

६५ प्रीठवी अन्ननि. दान. ६६ पृष्ठिकं. नाम. ६७ पामि. ए काम. ६८ जाणि.

६९ वरुण. जनप्राण.

- मनि गमि तेहेनि वरु, आमा, करी संकेतु. ९
- नल कहि : ' ते नारनूं मुझ ऊपरि छि मंन.
- एक अर्थि दूत थईनि किम कहूं वचन ? ' १०
- पुलेमीपति कहि : ' राजा, मुसि कहीइ हाकार.
- सत्यवादी सबल काहाची किम कहि नाकार ? ११ 75
- स्वर्गथी मुर आविया अहो याचवानि आज.
- कल्पतरुनि एणी याति कामधेनुनि लाज. १२
- अस्थि आप्या वधीचि निज, मांस शिवि राजान,
- ते थकी तूं नून नथी; चीतवी जूओ ज्ञान.' १३
- तव मनि महीपति [चीत]वि : ' आपतां भैमी नारि, 80
- प्राण आप्या थकी अधिकूं यश नहीं संसारि. १४
- प्राणथी ए प्रेमदा शतगुणी अधिकी कोटि.
- शिवि समानि कीर्त्ति थातां घणी दीसि खोटि. १५
- उदधि गिरि नि वृक्ष ते अवनीनि न करि भार.
- शीशति ले. ना कहि ते दुष्टनि धिक्कार. १६ 85
- ना कहि निरास [थाद], [क्ले]श पामि तंन.
- पापि तां नवि छूटीइ जु कोडि कीजि पुन्य. १७
- विधाताइ फरघु विहिरु सरसव नि यम मेर :
- एक याचक, एक दाता, घणु दीसि फेर. १८
- लाज मिहिली देव आव्या थई याचिक दीन; 90
- भाग्य माहारि मन, एहनां करघां एहवां लीन. १९
- काल जाशि, विहिण थाशि, गाशि गुणी पुराणि :

71 शाता. 73 निम. 74 गुधि कहीरा. 76 आवीया. 77 कल्पतरुनि.
 78 मास. राजान. 79 नु. ज्ञान. 80 यंनि. भौमा. 81 प्राण. अधिक. मही.
 82 प्राणथी. 83 राखि कमानि कनि खोटि. 84 पामि. 87 पावी. छूटीइ.
 88 विधाताइ. मरे. 89 घणु. करे. 90 थर. 91 मंन. एहवा.

नैपथ रानि आगलि देवताए ओड्या पाणि.	२०
धिन दिन ते येणि आवि याचवा को द्वारि.	
काई जु आर्षी सकि तेणि जीतिउ संसारि. ⁹³	२१
एहिवूं अंतरि चीनवीनि वदि न[ल] मूणलः	
‘मंदिरमांहां मि किम जवाइ! द्वारि बहु रसवाल.’	२२
इंद्र कहिः ‘वरदानयी देखसि नहीं प्रतिहार.	
ईछाई तूं दर्शन देख्ये. [दे]खी विविधि विहिवार.’	२३
बृहदश्व कहिः धर्म रा, ते करी अंगीकार,	400
देवता ते तिहां रखा; नल चालु पुर मुझारि.	२४
राजमंदिर गयो त्रेगि मुंदरीनि ध्यानि,	
कुणि ते दीडु नहीं; अति रूप छि अमिराम.	२५
नयनि निरखी मुंदरी तव बाधियु अति काम.	
विवेकि वस करयां इंद्री; गन राख्युं ठामि.	२६ ⁹

कडपूं ११ : राग गुहरी

राय रघु जई भवन मुझारि. देखि नल, नवि देखि नारि.	
दाशी फारजि आवि जाय, रली जालवि तिहां नलराय.	१
एक ऊचाडूं करीनि अंग चंदनलेप करि छि अंग.	
परनारी जाणीनि मंनि नल राजा मीच्यां लेचन.	२ ¹⁰
तव नारी को आवी दडवडी, राइ नवि दींटी, आधडी.	
आवी दमयंतीनि कहिः ‘कोएक नर आ मंदिरि रहि.	३
हवटां मुझने स्पर्स ज भयु, झालूं एउलि अलगु गयु.	
दृष्टिवंध-विधानु जाण आख्यु छि को पुरुष प्रमाण.’	४

93 ओंछा पाणि. 94 दिन. योव. 95 दीइ. जीतीउ. 97 रसवाल.
 98 वरदानयी देखसि नहीं. 99 ईछाई. देख्ये. 400 बृहदश्व. 1 मुझारि.
 2 ध्यानि. 4 नीरखी. बाधियु काम. 5 राख्यु. २५. कडवा ४. 7 रघु.
 देखि—नेपि. 10 जाणीनि. मीच्यां. 13 व. एउ. 14 दृष्टिवंध. जाण. प्रमाण.

- तव उठी वेगि मुंदरी, साथे लीची सवि किंदरी. 15
- हाथाजोडी करिह आयास, तव रा रूप करयुं प्रकाश. 16
- दीदु जाणे प्रत्यक्ष काम. मानी देव, को करि प्रणाम. 17
- विस्मय पामी गजगामिनी सचली रूप जोई कामिनी. 18
- ‘ए कुण? अहीं किम करयुं प्रवेज? दीदु नहीं प्रतिहार-निदेश! 19
- देव यक्ष गंधर्व को सही. अवर पुरुषि अवाइ नहीं. 20
- धन देश जिहां ए अवतार, स्वर्ग धकी ते अधिक ठार. 21
- धन धन तेह नगरना जंन, ये सिहिजि पामि दर्शन. 22
- धन मात जेणीइ जणु, धन ते गुरु जे पासि भणु. 23
- कुणकु पुन्यि आव्यु आज. थकि तु काई सरसि काज.’ 24
- आदरशुं आप्युं आसन, पूजा प्रेमि कीची धन. 25
- प्रेमदा पूछि प्रीति भरी, जाणे मन लीधुं छि हरी: 26
- ‘कुहु, स्वामी, कहीं छि तुम वास? कीम कीधु अहीं कणि आयास? 27
- द्वारि कुणि नवि बोलाविया? कुण भेद मंदिरि आविया? 28
- सांभलया तमाखं नाम मन करि छि अमाखं काम. 29
- कारय कुहु जी आव्या तणूं, मन मुज मोहो पामि छि घणूं.’ 30
- तव नल राजा वाणी वदि: ‘जुओ नीति विचारी रिदि. 31
- जे को धर्म तणी गति लहि, आपि आप नाम किम कहि!’ 32
- वामा वदि: ‘कुहुजी नात, तेथी सरव जणासि बात. 33
- पिता तमारानि सांभली अम मननी तु पुहुचि रली.’ 34
- राय वदि: ‘आव्या छि देव इंद्र वरुण यम पावक खेव; 35

15 किंदरी. 16 करिह करयुं 17 जाणे. काम मानी. 18 पामी गज-
गामिनी. कामिनी. 19 अहीं. 20 अवाइ 22 धन. २. पामि दर्शन. 23 धन.
जेणीइ जाणु. घ्यान. भणु 25 आव्युं. प्रेम. 26 जाणे. लीधुं. 27 स्वामी. वही.
अदीक्षणि. 28 बोलाविया अनीश. 29 नाम मन काम. 30 तणूं. पामि.
पणूं. 31 वांजी. 32 नाम. 33 जेगति. 34 मन. 35 वारण. पारक पवे.

- स्वयंवर जोरानी सांनि दूत मोरुन्यु हूं पङ्कान्ति. १५
 [तेह तणे वरदा] नि अही आन्यु कुणि दीदु नहीं.
 [शु] शु वानती तेहनी आन, शू कर् [र] मु पृठीनि बाप ! १६
 [देवि का] हायूं छि ते करु; च्यास्मां [दि] गमि तेहनि वर.
 दून थई आन्यु आ] स्थान, कहीई किम तात-अभिधान ! १७ ४१
 नंदन यन] नि अमृतपान, [देव नगां सांभलगां गान; .
 पुन्य चिना] ते किम पामीइ ! [जरा नहीं, मुक्ति दिन बा] मीइ. १८
 मन साधि करी विवेक दंडवचन केदवूं छि एकः
 ताहारा अधरपान-प्रताप अमो जीयवा शंङ्गु आय. १९
 अमृतलोभ कहंनो आज न्यम मनमांहां आवि छि लाज. ४५
 जु तूं गुणवंती आवि नारि. स्वर्गलोक पामि शणमार. २०
 जु तूं छाया विजि पामि, कलवृद्ध पामि उहास.
 दर्शन देइ तिहां प्रकाश; दामधेनुनी पूरु आश. २१
 दंदाणी परिचर्या करी ताहारी थई रिहिशि अनुचरी.
 रंभा ओवेदी करिषि वाय, तिलोचना चांपसि पाय. २२ ५०
 धृताची आगलि नाचशि, मनेका गुण गाई राचशि.
 रुई सुख पामिग, सुंदरी, सुरपतिनि भर्तार ज वरी. २३
 [बरु] ती वाना बोलि वाणी : ' शांभलि, सुंदर पुरुष [सुजाण.
] घणी. आश[..... २४
 देव सरवेने] हुइ ज्ञान; जाणि [मननी वात निदान. ५५
 तो शू ज्ञान] तेहनूं गयूं ! गृहवूं अंघारूं दि शयूं ? २५

३६ पांडि. ३७ अही. नंदी ४० स्थान. ४१ अमृतपान. ४२ पामीइ.
 ' १७ ' नो आंक दीजी वार पण छे, तेथी ' १ ' नो कर. ४३ केदवूं. ४४ पान अंजो.
 बांङ्ग. ४५ अंजुन. त्यम (?) मनमांहां. ४६ पामि शणमार. ४७ पांनि. ४८ देई.
 ४९ दंदाणी. ५० सुख. ५१ वाना. वांणी. ५२ रा. जु. मो. नी बाचनामां
 आ लीटी :— " बोलनो चतुराई करी मन माहात्त छोडुं छे हरी." ५५ हुई ज्ञान.
 जाणि.

मि जव] वाणी खानी शुणी, देह तणु नल कीधु धणी.
 ते देवे शू नव जाणिऊं जे अहीं वरवा मन ताणिऊं ? २६
 नल राजा विणि रुविं विख्यात मा[हारि] पिता अनि तां आत.
 मंद हाश्य करी रा उच्चरि : 'नारी, भूरत्नता आदरि. २७ 60
 किहां नल मानुष अरुपप्रता [प] ? किहां सुरपति आच्यु छि आय ?
 व्रत तप याग करि पामीइ तेहनि धरि आच्यु [पा] मीइ. २८
 देह दमी यांछि मर्य लोक, जिहां सरव सु[ख] नि नहीं तां शोक.
 ते छांडी को मानव भजि ? देखी गुंजा मणिनि त्यजि ? २९
 येहनि मरण जरा नि व्याधि, एके सुख नहीं तां आधि. 65
 कर्म तणे बसिथी जे भमि ते मानव भूरत्न निगमि. ३०
 बलती बामा बोलि मर्म : 'बांकु छि अति मननु धर्म.
 मनि मानु ते मानुष देव, जे पणि लखियु कर्म[नि] खेव. ३१
 हंसि] गुण कया तां जेह. तममाहि दीसि छि [तेह.
 इंद्र उल]ल्लु अहल्या नार, पावक ब्रह्मपिप्पलीय[मि]चार. ३२ 70
 यम व्यंदू यमुनाजुं मन, शू कहीइ गुण [तेहना] वन ?
 परनारी-सहोदर राय रूपतुल्य [कु]णि न थयाय. ३३
 देव तणि मनि यशु निशु हंसवच[नि] नल मुझ मनि वशु.
 देवदूतनूं कछूं नवि करूं ; बरि हूं विप ग्वाइनि यरूं ; ३४
 के हूं कंठि घालूं पाश ; जल शंपावी देहनु नाश. 75
 नैपय कहि : 'भली ए परि ; बिठा जाशु देवनि चरि. ३५
 दुर्मरणि जावूं यम-हाथि ; पुन्यि सुगति थाशि नाथ.

57 पगनी शणी तंगु धणी. 58 जाणीओ अही मन ताणीओ. 59 विज्ञान.
 अनि, प्रांत. 60 सुरपता. 61 मानुष. 62 व्रत. 63 नहीं. 64 मानव. देखी.
 65 सुप. नेही 66 बसि-ग. भोम. मानव सुरप-निगमि. 67 बामा. 68 मानुष.
 पणि लखियु. 69 मन. 70 '३०'नो अर जोदेर से नहीं. 71 यमुनाशू.
 सहोदर. 72 आ लीईनि अने '३१'छे तथी १३ कर्मानो एवे के 73 संजि.
 74 देवदूतनूं हूं. पाईनि. 77 दुर्मरणि जावूं. पुण.

देव छतां नल श्री परि वरि, येहनि कोपि ततधणि मरि ?' ३६
एहवूं वचन कहूं येअलि रामा रुदन करि तेअलि.

दा[या]वंत ते श्यु गजन, तव साचूं रा वदि वचन : ३७ ८०

'शामा, हूं नल पाली सन्य, अही आ[वियु], दूतनूं कृत्य.

देव छतां मिद किम वगय ? तेनु दीसि नहीं उपाय.' ३८

बलती भैमी कहि : 'प्राणेश, हूं एहवु प्रपंच करेश.

[पासि देव छतां], भूपाल, तव कंठि आरोपिश माल. ३९

[माहारि] नहीं कु बाजु म्यामी. निश्चल मन करयूं मि ठामि.' ४०

एहवु समय शुगी नल बलि, मागी श्रीअ नि वे[गि प]लि. ४०

विरहाकुली कामिनी गही, सेवा प्रीति करि छि [सही].

अमर पासि नल आच्यु यदा, आदर[शूं] मुर पूछि तदा : ४१

'कहु, रा, दीछी ति पछिनी ? बात कि[शी] तेहेना सचनी !

कीधु वरवा तणो [प्र]संग, केहेवु तेहेना मननु रंग !' ४२ ९०

कहि नल : 'देव सहूं सांभलु. सकल बात तबो मननी कनु.

हूं म्यु तेह तणे सटंनि; दीटु नहीं रखवाला जेन. ४३

हूं ते पास रयु तिहां जई; जोई कामिनी विस्मय धई.

पूछूं नाम पण मि नवि कयूं. अवलाइ अनुमाने लखूं.' ४४

मि घणी ६ करी तिषां युक्ति. श्रामाड बलती कही उक्ति. ९१

मि प्रियी ते अति घणूं. द्रढ मन मुझ ऊपरि ते तणूं. ४५

नारि कयूं : मंडपि आवज्यो; [स्वयंवर] सांताधि भावज्यो.

देव देखतां तुझनि बरूं, एहवु [कांइ प्रपंच] ज करूं.' ४६

एहवूं कही रयु नल[भूप : सुरमन मान्यूं] तेह अनूप.

७८ रुदन. ८१ शामा. पाजी. अही. दूतनूं. ८२ नेहो. ८३ प्राणेश. हु.
८५ स्वांमी. मन. करयूं. ठामि. ८६ शीप. ८७ कामिनी. ८८ अमर. ८९ तेहेना.
९० कीधु. मंथ. केहेवु. मननु. ९१ तटो मननी. ९२ नहीं रखवाला. ९३ रयु.
कामिनी. ९४ पूछूं नाम. कहु. अवलाइ अनुमाने लखयूं. ९५ घणीई. ९६ घणूं.
अपरि तटूं. ९७ आवज्यो. भावज्यो. ९८ देखता. ९९ अंनूप.

- भूप उतरु स्कंधा[वार. चढी विमानि] रखा सुर च्यार. ४७ ⁵⁰⁰
- वृहदध्व ऋषि क[हि : कुंता]तन, आञ्चु लगन तणु शुभ दन.
रचि[या मं]डप तोरणद्वार, ध्वजापताका उत्तम सार. ४८
- रत्न[जडि]त चाभीकर स्थंभ; माहि पूतली जाणे रंभ.
[मां]चा बहु नृपना आसंन, रत्नना गय करावी [धं]न. ४९
- तेज्या पृथ्वीपति ते घणा. आन्या साज करी आपणा. ⁵
राजि राजानी मंडली; मुख जाणे उडुमाळ. म्यली. ५०
- पीन बाहु पिहिरयां आभणें. मस्तकि मुगट नि कुंडल कर्णि.
आधी नल विटु ते मधि. अमरे ऊपाई एक बुधि. ५१
- कीधूं नलना शरखूं रूप. विस्मय पाय्या सधला भूप.
दमयंती विठी पालखी; मंडपि आवी साधि सखी. ५२ ¹⁰
- जूड राजा केरी [हा]रि; पूछि नाम गोत्रविस्तार.
जे आगलि ज[ई कन]या गहि, पिहिलूं तेहना मननि [ग्रहि. ५३
तेह]नि याहि मूकी जाय, तेजहीन ते मांखु था[य.
देखी नलनूं] रूप प्रकास कोण तेहनी न [करि आस. ५४
- भूप]ति मनमाहां श्यु संदेह : पाचि नल शरखा [कुण एह ! ¹⁵
जुती जुती गजगामिनी नल आगलि आवी कामिनी. ५५
- पंच नल देखी ते तांहां संदेह अति पा[मी म]नमांहां.
लक्षण सुरनां ये सांभल्मा, वृद्धा[की ये] हूंनि म्यल्यां, ५६
- ठाम ठाम चमर जे ढलि, पशेवु कुहुनि नवि वलि.
मुंदर जोतां बहु चित्राम, निमिप न थाड लोचन ठाम. ५७ ²⁰

1 वृहदध्व. तन. 2 आं सणु शुभ नंदन 3 रची.. तोरणद्वार उत्तम.
4 चांभीकर. जाणे. 5 घणा. आपणा. 6 मुख जाणे. 7 शरखूं. पाय्या. 10 पालपी.
सखी. 11 नाम. 12 मननि. 13 याय. इणु. 15 मनमांहां. शरपा.
16 जुती २. गजगामिनी. कामिनी. 17 देखी पां... 18 हूंनि. 19 ठाम ठाम.
20 वहु चित्राम लोचन ठाम.
न. ४

आतप-धारण छाया [था]इ माला तेणि नवि करमाय.
 ऊंचां आसन मांड्यां लग, भूमि छवि नहीं कुदुना पाग. ५८
 सदेह-कादवमांदि कली चिंताइ अति थई आकुली :
 ' अण-प्रीछि आरोपूं माल तु देव वराइ, रहि भूपाल. ५९
 तु तां ततक्षण मरवूं सही. नल विना को वरवु नहीं. ' २५
 मनयी ऊपार्ई तां मति : ' सही आवशि आइूं सत्य. ६०
 स्तवूं अमरनि कही तात. स्तवतां चससि मनमांहां घात. ' २६
 एहवु मनि विचार ज करी सुर आगलि वदि बैखरी; ६१
 नम्र थकी नयणे जल भरि, आकारि अति आतुर करि :
 ' एहवु पापी छि अनेग जे पुत्रीशूं ऊपार्ई रंग. ६२ ३०
 मि वगियु वीरसेन-सुत आदि हंस तणे वचने उहादि.
 देव, तन्नो पितानि ठारि; पुत्री साधि शु [व्य]भचार ! ६३
 तन्ननि सहना मननूं ज्ञान. जाणु जे वरियु राजान.
 लोकपाल जु करि अन्याय, प्रजा धर्मभारग किम जाय ! ६४
 बाणी मूह फहूं छूं मरी : मुझनि जाणुनि दीकरी. ३५
 पुत्री जाणी दया मनि धरो; आपापणां रूप सवि करो. ' ६५
 स्तवन करंती दीन सरीर; नयन थकी चालशां अनि नीर.
 दीठी मीगमुता घामणी; दया ऊपनी सुर-मनि घणी. ६६
 निज निज रूप थया दिगपनि. मनमांहां आनंद पासो सती.
 नव ओळखियु नल भूपाल, वेगि कंठि आरोपी माल. ६७ ३०
 पंच शब्द वागां नीगाण. ' जय जय ' बंदीजन कहि बाण.

- २१ धारण. २२ भूमि. नहीं. २३ चिंताई. २४ अंगप्रीछि. वराइ.
 २५ ततक्षण. २६ आइूं. २७ वगियु. मनमांहां. २८ एहवु मनि. पैदरी.
 ३० ऊपार्ई. ३१ वर्गा. नयणे. ३३ तन्ननि. मननूं ज्ञान. जांअ.णु. वरियु राजान.
 ३४ अन्याय. ३५ बाणी. परी. जाणुनि. ३६ पुत्री जाणी. मनि. आपापणां
 ३८ घामणी. पैदरी. ३९ दिगपनी आनंद. ४० ओळखियु. ४१ नीगाण.
 धंदीजन. बाण.

वरियु नल देखी ते नारि भूपति कीधु हाहाकार. ६८
 लोकपाल आनंदि[त] हौआ, वर आप्या चुहि जूजूआ :
 'मख करतां परतक्ष दर्शन; गति अनुत्तम देवसदन.' ६९
 ए वि वर इंद्रि आपिया, प्रीति करी निश्चल स्थापिया. 45
 पावक तेडयु आवि पाशः 'दाजि नही तेणि तनु[हु]ताश.' ७०
 यम आपि अजि रसस्वाद, धर्म विखिइ मति, मनप्रसाद.
 जल्पति समरि रे आवि नीर, उत्तम गंधमाला शरीर. ७१
 ए आठि वर नल पामियु, देव तणु मय मनि वामियु.
 शीख करी नलशूं सुर बल्या, स्वर्ग भणी ते वेगि पल्या. ७२ 50
 भूपति अति संतोख्या भीम, शीख करी चाल्या पुर शीम.
 विहिवाविधि मांछीनि कीध, मान घणां नल रानि दीध. ७३
 शाकपाक नाना पकवान, भोजनविधि संतोखी जान.
 आप्या दास नि दासी घणी, गज रथ कीधी पिहिरामणी. ७४
 अंबर उत्तम, मणिमय हार, आप्या वेगवंत तुखार. 51
 नल विहिवा करी नीशरघु, नैपध देखि वेगि परवरघु. ७५
 आज्यु पुरि, आनंदा लोक, टलियु प्रजा मात्रनु शोक.
 विभ्ररहित पाली मेदनी, जन वसि धर्म धमिष्ठ नि धनी. ७६
 आनंदि दमयंतीशूं रमि, जगु सविनि तेजि दमि.
 अश्वमेधादिक यज्ञ अनेक कीधा बहु धन करी वियेक. ७७ 60
 हौआं पुत्र पुत्री संतान, इंद्रसेन सेना अभिधान.
 बृहदथ कहि : गुणि, रा, खेव; विहिवा जोई बलिया देव. ७८

42 वरीयु. देखी. 43 आनंदि 44 दर्शन 45 आप्या. रथापीय.
 46 नही. 47 अंबे. विपिह. मनप्रसाद. 49 पामियु मनि वामियु.
 50 शीय. 51 संतोख्या...शीय. 52 विहिवाविधि. मान घणा. 53 परयांन.
 संगोपी जान. 54 घणां. पिहिरामणी 55 तुषार. 56 नीहीवा. नशरघु.
 57 आनंदा. टलीयु 58 अंत. धमिष्ठ नि धनी 59 आनंदि रमि. 60 अनेक
 धन. 61 संतान. अभिधान. 62 बृहदथ. पेत्र. कीहीवा. बलीवा.

- सासु ससरानि दि मान, तिहां तेहनि रिहिया किम स्थान ? 85
- अति मानीइ विहिन भाणेज, तिहां तेहनु तपि किम करी तेज ? ९०
- गाय बहु, भूल्यां नबि रहि, ताहां तेहनी वात को कहि ?
- काम क्रोध नहीं जिहां लोभ, ताहां किम पामि ते युग थोभ ? ९१
- देव अतिथिनी पूजा सदा, तिहां ते किम वसि करी मुदा ?
- देखी पशु तणा ते घात मनमाहि अति थ्यु रलियाति. ९२ 90
- वेद भणि गाई द्विजराय, जाणी यज्ञ ते नाशी जाय.
- सुत्रामणि देखीनि सुरा हरल्यु जुग अणजाणी पुरा. ९३
- वेदविहित दीदु येदलि नादु तिहां थकी तेदलि.
- एणी पिरि भमियु वरस ते वार, रिहिया किहीं न पा[म्यु] ठार. ९४
- नलनी बाडीमाहां विआल विहिदु वृक्ष दीठो ततकालि. 95
- अतिशि जोतां पाम्यु श्रम, तिहां रिहिया कीधु आश्रम. ९५
- द्वादश वरखे तिहां उलाण, नलनि एक थयं विनाण.
- लघुशंका कीधी भूपाल, पाग न धोया संध्याकाल. ९६
- करी आचमन विधि ते करु, कलियुगि देहेमाहि संचरयु.
- कायामाहि करी प्रवेश पुहुचु पुष्कर तणि निवेश. ९७ 600
- रमया घूत फलु उपदेश : ' निश्चय जाणे, तूं जितेश. '
- मेखु पुष्कर कलियुगद, आपि रहु गोधलु भई. ९८
- अतिशि उज्जल सुंदर अंग, रत्नजडित हेमम[य] शृंग.
- द्वापर पिदु पाशामांद्. पित्राद् चलाय्यु त्याह. ९९
- आय्यु नलनी सभा मुझारि उश्वा अतिशि लेई सार. 5
- राजा नलि आप्यु आमन, पृथी कुशल नि कखूं वचन. १००

85 मान रथानं, 86 मानांडं. भागिन. 87 बहु भूप्या. 88 फानं.
 पांमि 90 देपी पशु तणा. मंन ग्लोयाति. 91 भणि जांणी. 92 सुप्रामिनि.
 देशीनि. हरल्यु. अणजाणी पुर. 94 भर्माइ. रिरी. पां. 96 पांम्यु. कीधु.
 97 वरपे. भुगण. विनाण. 99 अंचमन. 1 दूत. जाणे. 2 पुनुर. कलियुगदं.
 3 रत्नजडीत.

‘कुहु जी, किम आख्या छु आज ? वृषभ किछु ? कुहु, काई काम ?’
 पुष्कर कहि : ‘वृष पान्यु पात्र, मनमांहां रमवा थ्यु उहास. १०१
 क्रीडा कीजि बेहू आत; महारा मनमांहि ए वात.’
 नले जाण्यु : ‘हूं जीतीअ सही: ए वृषभ हारवा आब्यु अहीं.’ १०२
 कहि भालण : ‘अभिमान ज बहि, पणि काल तणी गति
 को नवि लहि.’ १०२

[कडवू १२] : राग रामप्रो

नल न जाणि युगनं विनाण जी;
 प्रेमि पास लीधा पाणि जी. १

१३

दाल

प्रेमि पामा पाणि लीधा, ममीपि छि सुंदरी.
 छूतनु आरंभ-मांडनु. वृषभ पुष्करि पण करी. २

पिहिले पासि राय हाग्गु. मंन्य विसय भाय.
 सुंदरी साहामूं जूट नही. कलियुग बिटु काय. ३

२०

हेम धणूं रा हारियु, पण करी बारोवार.
 निगाद पुष्कर गयु आश्रम जीती धनभंडार. ४

बीजि दिन ते आवियु. नल बिटु लेईनि द्राम.
 व्यसनि जाना बीगरी नि हृदि नावि काम. ५

तेणि दिन बहु धन हाग्गु. गई रानी मान.
 घारी न मकि कामिनी तु अवरि दिन परधान ! ६

२१

७ बीजि. ८ मंनमहा रमवा ९ छूट मंनमांड. १० नलने जानु. अं. ११ भा. १२. अभिमान पणि. मं. १३ रामप्रो. १४ जाणि. विनाण रे. १५ प्रेम पामा. पणि. १६. '१'ने भंड नही, नीरेनी 'दाल'नी बहीरी '१' नल गद छे १७ पणम. पणि १८ पुष्कर. १९ हाग्गु. २० मं. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

नित्य मेहेल्युं, धर्म छांड्यु, त्यज्यु पंडितसंग.	
राजकारज वीशरयां नि दुरोदगशू रंग.	७
हारया हि गज रथ वाहन दिवस दिवसि नित्य.	
नारी कहि : 'करु, रायजी, कांड धर्म केरां कत्य.'	८
साहामूं ते जूइ नहीं. आन्या नगरना लोक	३०
दर्शन करवा कारणि, मंनि पामता अति शोक.	९
नारि जई कहुं नाथनि : 'आविया छि बहु जन.	
पीडाइ छि प्रकृति, जननि दीजिइ दर्शन.	१०
तुहि कहुं शुणि नहीं, तव रुदन करती नारि	
प्रजानि आवी कहुं : 'ए नुहि ते भरतार.	११ ३५
कांड रोग थ्यु के भूतसंकम के ग्रहकृत कांड आति ।	
मुझ साहामूं जूइ नहीं नि रहि नहीं एकाति. '	१२
प्रजा शोक सहित थाइ. पुष्कर गयु आश्रम.	
प्रीड कहि जई प्रेमदा टाल्या वांछि भ्रम :	१३
' प्रेम, प्रीड, ते किहिं गयु जे कहु मुझनि हंस '	४०
जाणीइ छि ते नहीं; तम पलटाणु शू कंस ?	१४
वेदविद्या वीशरी शू ! साधुना प्रतिबोध ?	
ज्ञानगति ते काहां गई ? किम बुधिनु थ्यु रोध ?	१५
अलग्नमणु किम धर्म थ्यु ये हूतु आदर आप ?	
बचन ते कां वीशरघूं ये दुरोदरमाहि पाप !	१६ ४५
कूंअर बाहालु कां टाल्यु प्राणथी अधिकु येह ?	
इंद्रसेना ऊपरिथी इम ऊनरु कां नेह ? '	१७

२६ छांड्यु २८ वाहन. ३० साहामूं जूइ. ३१ मंनि पामता. ३२ आवीश. वह. ३३ दर्शन. ३४ शुणि नहीं रुदन. ३७ साहामूं. ३८ दर्शन थाइ. ३९ रुद. ४० किहि. ४१ जाणीइ. पलटाणु ४३ ज्ञानगति ४४ अलग्नमणु. ४५ वीशरघूं. ४७ अपरिथी. ऊनरु.

एहवां वचन कहीनी चामणी नयणे ते ढालि नीर,
तुहि चित वालि नहीं, कलियुगि बांध्यु वीर. १८

कडवू १३ :...

50

मानिनी मनशुं करि विचार जीः
'विकल थयु छि ए भरथार जी. १

डाल

भरथार एह विकल थयु, रही नर्या कांइ] सान. २ 55
द्रव्य थकी मन ऊनरुं; जाणीइ को अज्ञान.
भंडार सधि हारी रघु. उडगि माहारां बाल.
वारयुं कुहुनूं नहीं करि; परवज थयु भूपाल. ३
परपंच करीनि मोकलूं पीहरि पुत्री तन.
प्रीडनि पासि हूं रहं एकांत राखी मन. ४
पाभा परवज थया प्रीडनि; पुष्करना सवला पडि. 60
विपरीत छि कांइ वास्ता; माहा दिहनि अतिशि नडि. ५
बृहत्सेना मखी तेडी; मुंदरी कहि काजः
'ऊनावलु बाणोयनि जई तेडी आवु आज. ६
सहीली तेडीनि आवी. सूति करुं प्रणाम.
कर जोडी करि वानती : 'आजा सु, शुं काम !' ७ 65
भैमी कहि : रथ गयनु जोवरु वेगि, आन.
कुंडिनपुरि जई मूकनि आवु मुअ पिना नि मान. ८
रथ ताहां ते मूकज्योः तूं जावे सनि हुद यांइ.

48 चामणी. 49 नहीं. छेने ' १० ' ने बरडे भूदरी ' २० ' ध.
अही ' कडू १ ' आम अंते एतुं ध. 51 जानिनी. 54 सान. 55 मन.
जाणीइ. अमान. 56 माहारी 59 राते. 60 पुडुला. 62 बहामुनेना. 63
बाणोयनि. 64 प्रणाम. 65 आना. काम. 67 मुंदनेपुर. 68 मुकरो. दुई.

मन मानि जु ताहरे तु आवजे वली आंह.	९
शीख लेईनि सारथि विसारी कुंआरि कुमार,	70
रुदन करतां लेई म्यु जोतरी हयवर च्यार.	१०
कुंडिनपुरि ते आवियु, मुंपियां बालक वेह.	
रथ ते तिहां मूकियु नि कथा न कही तेह.	११
चितमाहि चीतवि जे : 'नल तणी वेल्य फिरी;	
हवि जईनि शू करूं?' अयोध्या आय्यु पुरी.	१२ 75
ऋतुपर्ण रानि धिरि जई रघु ताहां सारथि;	
मनि जाण्यु : 'नल तणी हवि दिशा तां वलजी नथी.'	१३
राय रमतां सरवि हारयूं राज रिधि पशु मात्र;	
वीजूं काई रबूं [नहीं]; भूषण पिहिरया गात्र.	१४
पुष्कर कहि : 'हवि रघु, रा[य]जी, पण करीनि नार.	80
दमयंती विण छि नहीं उडवा भुवन मुझार.'	१५
वचन शुणीनि हृदय नलनू काहवानू थाय.	
भूषण सवि लेई ओडियां उतारी ततक्षण राय.	१६
सरय हारीनि रहु. पुष्करि लीघूं राज.	
पित्राई कहि : '[प]भारु मुझ देखथी तां आज.	१७ 85
एक वलि नीशरघु; पृठिथी चालि कामिनी,	
शोक धरती अति घणु, ते [श]शि विना यम यामिनी.	१८
नगरमाहि थई रघु तेणि समि हाहाकार.	
शोक पामि मनमाहि त्याहि वर्ण अद्धार.	१९

69 मनमानि. तांहरें. 70 शीष. सारथी. कुंआर. 71 रुदन. 72 आवीयुं. सुपीयां. पेह. 73 मुकीयु. 74 चितमाहि. तंणी. फिरी. 75 छ. 76 ताहां सारथी. 77 मनि जाण्यु. तंणी. 78 रमता 'हारयूं. 79 काई. भूषण. 80 उडर. रघु राजी पण. 81 नहीं तुडवा भुवन. 82 वचन. नलनू. 83 भूषण. ततक्षण. 84 पुडुरि. 85 पीत्राई. 86 कामिनी. 87 घणु. यम. अही ' 1७ 'नो आंक पसीथी; तेथी ' 1 'नो केर 88 शमि. 89 पामि मंन, न. ५

पुष्करि साद पडावियु : ' ये नलशूं करशि वात,	१०
आश्रम देशि रिहिवानि, हूं करीश तेहनु घात. '	२०
मित्र मान्या मनना ते साहामूं न ज्युइ कोय.	
पडी वेलं पासूं दे ते मित्र साचु सोयि.	२१
नगर बाहरि नीशरयां ते भूल्यां तरशां वेह.	
रिद्धि जाति कामिनीनु टल्यु नहीं तिल नेह.	२२ ११
त्रण्य दिन ते नीर-भरि रही नगर केरि पाय	
बनमांहि नीशरयां ते थई मनि निराश.	२३
पालां पलतां पदमिनीनि कांटा माने चरण.	
हईअहूं फाटि रायनूं, मनि जाणीं [इ] आवि मरण.	२४
भूखी तरशी भामिनी भरतार साहामूं जोय;	१००
देखी प्रीउनि घामणु ते रगत-लोचन रोय.	२५
एणी पिरि बनि सांचरि; सेवक नहीं को [सांयि.	
द्रव्य काई पासि नहीं, धनुष पनि नहीं हायि.	२६

कडवू १४ : अित

माणस को वाटि म्यलि ते जाइ ऊवेखी.	१
पंखी पनि आक्रंद करि तेहि दुस्त्रियां देखी.	
शरज्यूं को छूटि नहीं जे भागिमां लखिकं.	
कुणि को थाइ नहीं दुस्त्रिकं नि मुक्विकं.	श० [१]
ये याचकनि संनोसतो वांछित फल आपी,	
तेह वृक्ष कां टालियु भूटा कलियुग पापी !	श० २ १०

१० पुष्करि. पडावीए. १२ मान्या मनना. साहामूं. ज्युइ. १४ भूखी. वेह.
 १५ कामिनीनु. टल्यु नहीं. १६ त्रण्य. १७ बनि. नीशरया. १८ बांटा. चर्ण. १९
 मर्ण. १०० भूखी. भामिनी. साहामूं. १ देखी कीउनि कामनु. २ मंदी. ३ अित
 नेही. २५ कडवू २. ५ माणस. ऊवेखी. ६ पंखी दुस्त्रियां. देखी. १. ७ शरज्यूं.
 लखिकं. ८ थाइ. दूपीउ नि सपीउ. ९ संनोसतो. बल. १० टालीयु.

कोमल-अंग जे कामिनी किम-हीडि पाली?		
भूपति पडलि नार नि मुख पाछूं वाली.	श०	३
तरशां मुख सूकि घणूं. किहीं न भ्यलि पाणी.		
राजानि उदम नहीं जे आपि आणी.	श०	४
दुःखि दासि देहडी अवलानि निरखी.		15
सती पीडाइ सां भणी दमयंती सरखी?	श०	५
‘किहि तु विसीइ, कामिनी; तूं थई छि थाकी.		
मुझ मन दासि अति घणूं, राखूं छूं जाकी.	श०	६
बनफळ आपूं वृक्षथी, जु तूंहिं भावि.		
दामणी देखी तुझनि मूहिं रेगूं आवि.	[श०]	७ 20
दूखियां देखी देबनि अति दूखइं लागि.		
पणि भोगव्या विण वयम छूटीयि ये कीधां आगि!	श०	८
नर नारी वि नीसरि आस[ड]नां पडतां;		
वाटपंथ जाणि नहीं बनि रहवहतां.	श०	९
सहइ भोगववूं सही आषापणूं कीधूं.		25
पर ऊत(!) को पाणि नहि ये लीधूं दीधूं.	श०	१०

कडवूं १५ : ...

पंखी दीठां कनकनी पास रे,
महिवा रानि मनि धइ धांग रे. १

दाल-धांग रानि मनि थई; जाणूं शबल थाइ हेम. 30

11 कामिनी. हीडि. 12 पडलि मुख. 13 मुख. घणूं किही. पाणी. 14 आणी. 15 दुःखि. निरखी. 16 भणी. सरखी. 17 कामिनी 18 घणूं. राखूं. 19 वनफल आपूं. 20 दामणी देखी तुझनि. मूहिं. 21 दूखियां देखी. दूखइं. 22 आपनां. 23 जाणि नहीं. 24 कीधु 25 पाणि नहीं. आ कडवाने अते “कडवां १” आग सरेल छे, अने दूबे आज प्रेम अक मरे छे 26 पंखी. पां. 27 मनि. धांग. 30 धांग. जाणूं.

आहार करवा हुइ आमिप, ऊपनु ए प्रेम.	२
बख ऊपरि नांखियूं ते ऊडी गअे[१] आकाश.	
अंवर लेई रखा अंवरि, वचन कहि प्रकाश :	३
‘जे पासा थईनि हरावु ते अहो जूं, माहाराज.	
नागु देखी तूंहनि अबो मोद पाम्या आज.’	४ 35
वचन पंखीनूं शुणी विसय थयु राजान.	
जाण्यूं : ए को शत्रु माहारु. हृदि आप्यूं ज्ञान.	५
ऊंफराटी अचल रही प्रीउनि ते जाणी नम.	
आंसू उगाइ नहीं नि मन थयूं अति मम.	६
आश्वासना दि कंथनि : ‘रा, मन रावु घोर.	40
कष्टि कायर थावूं नहि, बलवंत छु जु, वीर.’	७
महीपति मनमांहां चीनवि : ‘अपदशा आवी अंगि.	
अवला अति दुःखिणी थशि, विषम वनमांहां संगि.	८
आगलि जाण्यूं नथी जातूं : केइवु आवशि काल.	
शीतशि ३ सुंदरी कोमल चरण-प्रवाल.	९ 45
पिरि कहूं जु पाहरि जाइ, आज छि ए लग.	
मुख पामि सुंदरी, मुझ मोरुनु थाइ पाग.’	१०
गह्वूं विमांशी कहि नैपध : ‘साधवी, छि सत्य.	
वचन माहारूं चिति आपु; भली छि तुझ मत्य.	११
आ पंध छि अति पाधरु, कुंडिनपुरनी वाट;	50
साथ जाइ छि घणु; आ विव्याचलनु घाट;	१२
पयोदकी नदी वहि छि, अवंती ए देश;	

31 आमिप. आंक १ ने मम ज. 32 नांखियूं 33 वचन. 34 अंरो पः
 35 देखी. अंरो. पान्यो. 36 पंखीनूं. राजान. 37 जाण्यूं. आप्यूं ज्ञान. 38 अंगी.
 39 आंसू. मही. मन थयूं. 40 आश्वासना. रां मन रावु. 41 कायया थां
 नही. 42 अपदशा. 43 वनमांहां 44 जाण्यूं. जान. 46 जाइ 47 मुख
 पामि पाइ 48 विमांशी. 49 वाट. 50 पाधरु. 51 विषमचलनु.

ऋक्षवंत पर्वत भलु, मारगु रुचिर-निवेश. '	१३
रिदि लागां रामानि ते वचन तीक्ष्ण वाण.	
नयन आंसू, कंठ विठि कंयनि कहि वाणि :	१४ 55
'मन छि जी मेहिलावानू, मि तु नवि त्यजाय.	
रंग विटु चोलनु ते किमहि तां नवि जाय.	१५
तक्षो वनमाहां विगूंचु, हूं करूं पीहरि राज;	
कंथ, ते किम नीपजि कुलवतीयी ए काज !	१६
चरण चांपू, नीर पाऊं, करूं अहिनशे शेव.	60
नारिनि भरथारयी को अवरि शूं देव ?	१७
मन छुइ तु म्यल्याइ जईइ; तक्षो आवु साथि.	
एकला मेहेलूं नहीं जाणज्यो किमहि, नाथ.	१८
विश्वास सुझनि तक्षारु नयी आवतु जी एह.	
गन मि तां ओलखूं : मुंहनि देसु छेह. '	१९ 65
रा कहि : 'ना, छुंदरी, किम न्यनूं तुझनि वंनि ?	
ताहरा हितनि कारणि काई कहूं छूं वचन !	२०
'पिता माहारु पूजिदि; मुख पामशु, भरतार. '	
वीर बलतु उच्चारि : 'सांभलि साचूं, नारि.	२१
पडी बेल किम आवूं स्वसुरनि धरि वास ?	70
सगानि विरि समि जईइ. तेहनी न कीजि आस. '	२२
'तु वारि वारि पंथ शाहानि कहु छो, राजेन ?	
चरण त्यजवा तक्षारा किम चालि माहारूं मन ? '	२३
एहवूं कहीनि नीशरथां एक बखि लग्न.	

54 रामानि. वाण. 55 वांणी. 56 मन. 59 किम. 60 पांउ. 62 मन. म्यल्याइ जईइ तक्षा. 63 नहीं जाणयो. 64 तक्षार. 65 मन. ओलखूं. 66 त्यशुं सुझ किनि ननि. 67 कहु छूं वचन. 67 मुख पामशु. 71 जईइ. तेहन न. 72 सांभानि.

सभा सुंदर आगलि आवी, उतरयां थई मम.	२४ ⁷⁵
थाकां भूष्यां रज-भरयां एकि वम्वि वेह,	
सभा आवी, घरातलि नव सूतां दुर्वल देह.	२५
निद्रा आवी नारिनि दुःख थमथी खेव.	
नयन न म्यलि रायनां, चिंता ते करतां केव.	२६

कडवुं १८ : पद राग घेराही

१०

भूपति मांड्यु मने विचार : 'नथी मेहलती मुंदि नारि.	
दोहुली येलां दुःख पामसि; विपम वाट ए किम वामसि!	१
निद्रा-यशि छि, सूती त्यजूं, आ वनर्या चीजूं वन भजूं.	
जागी नहि देखि येयलि कुंडनपुरि जशि तेयलि.	२
एहनूं एक वम्व, किम करूं? नागुईपणि किम नीसरूं!	३
जागि नहि तम छेदन करूं. हलुदशूं मेहेली सांचरूं.	३
उठी राजा जोगा गयु, दीतूं खडग रलियाअति थयु.	
वेगि लेई वघारूं चीर, पिहिरी खंड नीसरयु वीर.	४
गयु येयलि पगलां सात, हईअडाशूं विमार्गी वात :	
'हवडां ए नारी जागशि, अणदीठि आशा भागशि.	५ ^{७०}
अवलानूं अति कोमल मन, विरहि प्राण छांटशि तन :	
जोऊं : जागी रोती हशि, जोवानि पगलि आवशि.'	६
एम चीतवि पाछु वनु, मुख निहालि ऊपरि दनु.	
निद्रा-यश दीठी वळुभा, वली नीसरयु मेहेली सभा.	७
आघेरु जईनि चीतवि : 'लोचन माहारूं दावूं लवि.	८
जोऊं : रही हशि टळवली.' पुनरपि आय्यु पाछु वली.	८

75 आंमलि. 76 मूष्यां. 77 दुर्वल. 78 दुष. वेव. 79 चिंता अही
 'कडवां ४.' 81 मने 82 दुःख पामसि. वामसि. 83 वनर्या चीजूं वन. 84
 नही देखि. 86 नही तम. 87 दीतूं पडग रलियाअति 88 घंड. 90 अणदीठि.
 91 प्राण. 92 जोऊं. 93 मुख 94 दावूं 96 जोऊं.

नारी दीदी सूती भोगि; चट्टु ऊछांये रोमि रोम.
 येहनि देखतां नहि भवि वाय, ते पडी छि ऊछाडी काय'. ०.
 एहबू कही रा करि रुदन, न्यहालि नारी तणु वंदन.
 बली नीशारि, पाछु बलि, आणी दुःख राजा ट्यबलि. १० १००
 'किम रिहिदि ग निराधार! वाघ शंव करमि तां आहार.'
 एणी पिरि करतां वारोवारि कलियुगि मन प्रेरयूं अपार. ११
 तय राजा कठिण अति थयु, नुती नारी स्वजीनि गयु.
 तिहां थकी तां दीधी टोट. यलर्ता [कांड नवि बाली] कोट. १२
 माया मेहेली म्यु भूपाल. निदा गई, श्रयूं प्रातःकाल. १३ ५
 जागी नारि, न देखि स्वामि, सोधु सपली रामानु ठाम. १३
 वार वपारूं दीदूं यदा, मनि संदेह पडियु तदा.
 दीन घामणी थई ते मंद, देखि नहीं, करि आनंद : १४
 'प्रीऊजी, हादथ करु छु तयो, हवटां प्राण छाडशूं अयो.
 प्रीति काहां गई पाछली? जल विण किम जीवि माछली?' १५ १५

देवी केर

'हा माहा नाथजी, कांहा गया जी, मुंदि एकली मेहेली यन रे!
 वज्रमि फठिण ते किम थयूं रे, बाहाल्य, तव्धारूं मन रे!'
 'नलरा नलरा' ऊचरि : 'प्रीऊ माहारु प्राणाधार रे.' १६
 'देवजी दर्शन दीजीइ मुदि सुख करवा एक वार रे, द्रुपद १७
 वांक किशु, प्रमु, माहारु रे! आवी कहु, माहारा नाथ रे!
 दुःखसागरमाहि वूटां रे, कंथजी, दीजि हाथ रे. न० १७
 धर्मराजा तयो काहाविया रे, ते मिथा करशु नाम रे?

१० देवता नहीं. ११ रुदन. तंशु वंदन. १०० आणी दुःख. ११ किरतां.
 गिन. ४ कोट. ६ देखि स्वामि. ठाम. ७ पडीयु. ८ वामणी. देखि नहीं. ९ प्राण.
 अंश. १३ वनमि. थयु. १४ प्राणाधार. प्रतमा अही परी १५ आंक छे. १५ दीजीइ.
 १६ प्रभू माहारु. १७ दुःखसागर माहि वूटां. १८ कहावीवा. करशु नाम.

आवी आलिगन दीजीइ रे, माहारा मनदाना विश्राम रे. न० १८

चुरीमाहि जे कह्य रे: एक आपणां चित्त रे, 20

ते जूटूं नवि कीजीइ रे; कां थयूं ग्युजूं [?] वित्त रे. न० १९

भीटि आगलि देखूं रही रे, उत्तर नापु आज रे.

किहि कुंजमाहि नाशी रखा रे, मुहि बाहु छु, माहाराज रे. न० २०

प्राण नहि जाइ पापिया रे; बांछूं नावि मरण रे.

कंध, त्यजीनि जु गयु रे; जईइ कुहि शरण रे! न० २१ 25

आ वन गहन बीहामणूं रे, एकली अवला-देह रे.

कीधां पूरव भव तणां रे, कर्मनु नावि छेह रे. न० २२

मुख मुकाइ माहरूं, जल पाओ, राजान रे.

मि तु एहवा कठिण जाणा नहि रे बीरसेनना तन रे. न० २३

माहारूं दु:ख मुहि छि नहि रि; दु:ख तझारूं थाइ रे. 30

थाका थई याहारि विमशु रे, कुण चापसि पाय रे! न० २४

हूं वनफल आणी [आ]पति रे, पाऊं निर्मल नीर रे;

सेवा स्वामीनी करूं रे मन राखीनि धीर रे. न० २५

बाध शंभ नि वानरा रे बीहावि बलवंत रे;

कोए पण कस्तु नथां रे आहावी बेलं अंत रे. न० २६ 35

इंद्र त्यजी मि तूं वरगु रे, तेहनि चटियु क्रोध रे.

बिरीनां हईआं [नवि] ठारीइ रे, तझो छु बलिया योध रे. न० २७

महरु पिनाइ पासि नहि रे; एकली आणि ठारि रे.

19 आलिगन. मनदाना विश्राम. 20 चुरीमाहि. कह्य. 21 जूटूं. क. थयूं. 22 देखूं. 23 कुंजमाहि. गंगा. 24 प्राण नष्ट. पापिया. मरण. 25 जईअ. शरण. 26 वन गहन बीहामणूं. 27 तणां. 28 मुख. पाओ राजान. 29 जंगल नदी. 30 दु:ख. नदी. दु:ख. 31 बाधा. 32 वनफल आणी. पांड नीरमल. 33 रघुवंशी. मन राखीनि धीर. 34 वानरा. 35 नहनि चटियु. 36 हईआं बलिया. 38 नदी. आनि.

तहो विना को परहरि रे कठिण धई भरथार रे! न० २८
 आगन्या मि लोपी नयी रे, कीबु नयी अन्याय रे. 40
 पाप ए. पूर्य भव तणां रे, ते तु कन्यां न जाय रे.' नल रा० २९

कद्वं १० : देशी चालनी

एम आक्रंद करंत पलि. गारगि माणिस को नचि म्यलि.
 पर्यंत-शृंगि चडि आकलि, प्रीऊ न देखि, पाडि बलि. १
 'जेणि दुस्त्रायु कीबु राय तेहनि घाप देऊं झूं काय : 45
 तो ए कष्ट पागज्यो अति घणूं, जु साचूं मन हुह अम तणूं.' २
 एहवि आव्यु अजगर व्याल; मुख मोकळूं अति विकराल.
 घणी भूल माहि ते मली, पग थकी अवला तां गली. ३
 पाडि चुंव नि आक्रंद करि; 'राखु नल' बाणी उचरि.
 अतिसि कोमल तेहनूं काय, कोय नहीं जे वाहारि धाय. ४ 50

देशी

भीमरायनि उदरि ते आची परण्यु पृथिवीपति;
 जन्म थकी नयी मि कीधी पाप तणी तां मति. ५
 प्रीउडा, आवु रे; मुहि भक्षि करि छि व्याल; नल मंकावु रे. द्रूप
 ब्रह्महत्या गोहत्या कीधी ते फल मुझनि लागूं. 55

39 कठीण. 40 अन्याय. 41 'नल रा नल रा उचरे.' आंक १५ पूरा.
 "कव्यां ५" अंते. श्री. रा. पु. मोदी एक कडी वधारे आवे छे—एमनी प्रतमां
 १३/२९मीं तरीके, पण संपादनमा छेरी मूठी छे:

"एणी पेरे ते टलबळे रे, डळी डळी पडे महीमाछे रे.

वनवने शोध कवने: देखे नहि वे काहे रे. नल रा० १६"

43 माणिस, 44 देखि. 45 दुपायु देऊं. 46 ऐ. पागज्यो. घण. मन. हुह.
 अम. 47 सुप. 48 घणो भूष. '२' नो आंक फरी. 49 राखु. बाणी. 50 नही.
 52 उदरि. परण्यु 53 नखी. त. आंक फरी नखी 54 प्रीउडा. 55 ब्रह्महत्या.
 न. ६

भवि भवि नल भरतार ज हुज्यो; वीजूं काई न मागूं. प्रीउडा० ६
 आहवी वेलं कुहुनि न पडि मानुपनि भवि आवी.
 हे रे विधाता, इम कां पीडि उत्तम देहडी लवी? प्री० ७
 जाणा जोशी तातनि किहिता माहां लक्षण वारू,
 ते सघलांइ किहां गयां रे? दुःख पड्यूं ते सारू. प्री० ८^{६०}
 मूआनूं मुहि दुःख नथी रे. प्रीउजी, तस्रो कांहां जाशु?
 हं हत तु करूं तां सेवा. बाहाला, दुहल थाशु. प्री० ९
 सुंदर मुख सोहामणूं रे तेह हवि किहां देखूं?
 एक वारि दुःख पड्यूं प. किमहि नावि लेखूं? प्री० १०^{६१}
 साद शुणी आहिडी आच्यु; गलती अवला निरखी.
 खडग लेईनि व्याल चीरियु, हरिनयणी तव हरखी. प्री० ११
 इंदुमुखी नि कमललोचनी दीठी अवला बाली;
 व्याधि तिहांथी मूकावी नि जल लेईनि पखाली. प्री० १२
 फही कथा नारीइ सघली यम वनमांहां परवरियां:
 नल राजा मेहेलीनि चाल्यु, एकलडां अनुसरियां. प्री० १३^{७०}

कडवूं १८ : राग सुटी त्रित

आहेडीइ मन फेरव्यूं; मिहेवा लागु हाथ रे.
 'रेहि रे पापी, तूंह बेगलु. नल छि माहारु नाथ रे.' १
 नारी नासि पडि आम्बडि, बली बली दि गालि रे,
 तुहि पापी केडि न मेहेलि, जाणे प्रेरयु कालि रे. २^{७१}

56 भवि २. हुयो 57 मानुपनि. 58 इम. उत्तम. 59 जाणा. लक्षण
 वारूं. 60 दुःख पड्यूं 61 मूआनूं मुहि दुःख. 62 सुप सोहामणूं २ तद. विहादपूं.
 64 दुःख. वम. लेपू 65 दुःखी. निरखी. 66 पड्यु. चीरीयु. हरपी.
 68 मूआनि. लेईन पखाली. 69 नारीवि. वन. परवरियां. 70 अनुसरियां. १०
 अंक. 'कडवां ६.' 72 आदेदीअ मन फेरवूं. 73 नाथ जी. 74 आपडि.
 75 मेहेली. जाणे.

कामिनीनि त्याहि क्रोध ते चडियु; एहवुं कवि वचन रे:

‘नल थकी जु धोंजि स्थानकि चल्युं नुहि [! हुइ] माहारुं
मन रे, ३

तु तां पापीनु देह पडज्यो; जाज्यु एहना प्राण रे.’

एहवुं क्रिहितां मरण तो पाम्यु अधम व्याधि निरवाणि रे. ४

बाला अति बीहीयानि लगी, न लहि वाट विवेक रे. ४०

पूछी पीहर भणी जु चालि, न म्यलि माणस एक रे. ५

सिंह व्याघ्र मृग रीछि वानरा सुहरा सामरा घोर रे;

आहेडी को अंत्यज आवि म्लेच्छ मयंकर चोर रे. ६

खिर खाखरा धव घाओडी वाओलिया बहु बोर रे;

इंगोरियां फंथेर किरडा, गोरडिया अति घोर रे; ७ ४५

काकचि कौअचि अनि करमदी, भुइरीगणीनां जाल रे.

कोतरमाहिथी बीहावि काला फणधर व्याल रे. ८

दर्भ-सलाका घणी खंचि, विहि रुधिरनी धार रे.

शिर ऊघाडि अतिशि रोती सोधि वन मुझारि रे. ९

बृहदश्व रखि कहि : कुंतासुत, सुख दुख नहीं कुहि हाथ रे; १०

येणी पिरि राखि तेणी पिरि रहीइ भालण-ग्रभु रघुनाथ रे. १०

कडवुं १२ : एकताली

चंद्रभीं विरहि विगूती वनमांहां बोलि वाली :

‘आम एकली मूकी न जाइ, नैपध रा, तम टाली. १

७६ कामिनीनि चडियु. ७७ स्थानकि चलं मार्ग. ७८ पडयो. जायु. प्राण. ७९ निनिरवाणि. ८० वाट विवेक जी. ८१ भेणो. माणस एक जी. ८२ सिंह. वानरा. सांमरा. ८३ चोरो ८४ पर पापरा. वाओलीया बहु. ८५ इंगोरियां. गोरडीया. ८६ भुइरागणीना ८७ फंथेर. ८८ घंजि. पंचि. रुधिरनी धारा. ८९ वन. ९० बृहदश्व रखि गुपदुप नहीं. खेण. रांय. रहीइ. ९१ भालण. “कडवां ६.” ९३ विगूती. वाली जी ९४ आम. मूकी. जाइ.

- अनि रूपि मुंदर सोभार्गी किहां गया नल राय ? 91
- रमनां किहता : तूं अति बाहाली; ते कां मिथ्या थाय ? 2
- हंसि हूं बाही, हो बाहाला, कही तभारी प्रीति.
- बैधानर सांनिधि जे बोखूं कां बीसागूं, [स्वा]भी, ति ? 3
- च्यार वेद भणवा आचरवूं मांडी जोतां तोनि
- सत्य तणि पासि ते नावि, मोटा मुनि एम बोलि. 8 900
- तेदु सत्य तभो कां बीसागूं बचन कहीनि बाही ?
- एक शरीर आपणूं पठौ ति हूं पाणि साही. 4
- वीरसेनना पुत्र पनुहुता, बचन आपणूं थापु.
- अटवीइ हूं साद करूं छूं, उत्तर जि नवि आपु ? 6
- सिंहनि देखीं शामा कहि छि : 'ति दीदु किहि नल भूप,
- मुंदर नि सोहामणु ये मन्मथ येहवूं रूप ? 5
- अथवा भक्ष करु जी मूढ़ि, दुःखनु थाइ नाय.' 7
- एहवूं कही आगलि रही उर्मा मृगपति केरि पाय. 6
- टोला-विछोही यम मृगली तिम करि आक्रंद,
- बन बन जोतां कंध न देखि दीन बामणी मंद. 9 10
- पवन अति उंचु देखीनि जई करी प्रणाम :
- 'गिरि राजा, किही जातु दीदु ति माहारु नल स्वामि ?' 10
- अशोकनी छाय[1]इ उर्मा करि वीनती वामा :
- 'शोक टालि, रे नगपति, माहारु; तूं था अवितथ-नामा.' 11
- बली आघेरी रोती चाली करती अति विलाप : 15
- 'किहांया दर्शन प्रीउजी आपि ? माहारि पोति पाप. 12
- क्याहारि देखूं बाहालु माहारु, थाद मनि उहाद.

96 रमना किहतां. 98 बैधानर. बीसागूं. 99 भणवा. 900 तंनि.

1 बीसागूं बचन. 2 पाणि. 3 बचन. 4 अटवीअ. 5 सिंहने देखी शामा.

6 सोहामणु. 7 दुपदु 9 वन. 10 बन बन. देखि. बामणी. 11 देखिनि. प्रणाम.

12 स्वामि 13 वामा. 15 परति. 17 देखूं. मनि.

मीमसुता कहीनि ते मूँदि क्याहारि करशि साद ?	१३
अण्य दिवस नि रजनी वीतां रडवढतां वन वन.	
एम करतां एक आश्रम आब्यु; विठा छि बहु मुंनि	१४ 20
वसिष्ठ चामदेव शरसा माहानुभाव तपपुंज;	
वृक्ष फलयां फूलां मनोहर लता तणी तां कुंज,	१५

कदयूं २० : देशीकर

[अ] पूर्वे दर्शनमुख ध्यूं कामिनी रे, जईनि करयूं प्रणाम.	
अंतराशूं एम चींतवि रे : ए आब्यूं शुभ ठाम.	25
मुनिजनि माहारि दीठी नारी, सुंदर वपु नि दुःख अति मारी,	
अर्थ वस्त ते पिहरणि.	अ० १
सुंदर नख मुख, सुललित चेणी, जाणे भूली मृगर्था एणी;	
चंचल नयने जल झरि.	अ० २
अखि रामानि देइ मान, पृष्ठि पिता प्रीऊनूं अभिधान :	30
‘फां रे एकली, कामिनी !’	अ० ३
मीमसुता कहि : ‘सांभलु, तात, माहा कर्म तणी तां वात;	
दैवि दुहुल्या दिन करया.	अ० ४
नैपथ देशि नल शि न जाणु ! प्रीऊट्ट माहारु ते सपराणु.	
मीमरायनी दीक्यरी.	अ० ५ 35
चूत रमी हारयु मुझ नाथ, वन निशरया बेहइ साथ.	
सुती मेहेलीनि गयु.	अ० ६
कुहु, स्वामी ते कहीइ देखूं माहारा दुःखनूं तां नहीं लेखूं.	
पाप ए पूरवनां करयां.	अ० ७

19 अण्य, वन वन. 20 आंधम. 21 वसिष्ठ. शरपा. माहानुभाव. 22 फूल
मनोहर. तणी तां कुंज. “कडया ७.” 24 सुप. कामिनी. प्रणाम. 25 ठाम. 26
मुनिजनि. दुःप. 28 नख सुललित. जाणे. 29 नयने. 30 अपि रामानी.
मान अभिधान. 31 कामिनी. 32 तणी. 34 जाणु. 36 वन. 38 स्वामी.
देपुं. दुपणूं तां नहीं लेखूं.

मुनिजन कहि: 'सांभलि तूं, चाई; कालि पामशु वली वडाई; 40

थोडा दिनमांहां जाणज्यो. अ० ८

प्रेमदा, प्रिऊ तो ताहारु म्यलशि, दुसडां सघलां निशि टलशि;
राज्य नैषधनूं पामशु.' अ० ९

एहवूं कही था अंतरधान. अवला आश्रज पामी स्थान.

रिंता करती नीशरी. अ० १० 45

देखि पंचत-शृंग ते प्रूढ, गहर गफा जोइ दिगमूढ.

रुदन करंती ते पलि. अ० ११

एम करतां नदी एक आवी, निर्मल जल हंसि ते भावी.

साथ घणु ताहां उत्तरि. अ० १२

माणस भेली थई मृगनयणी. विणजारे दीडी शुभवयणी. 50

त्रास सवि मनि पामिया. अ० १३

को नासि, को बाहि जंन, कुहुनां स्थिर न रहि तां मंन:

'आ कुण एकली कामिनी?' अ० १४

बृद्ध आची पूछि तेणी चार: 'तूं छि कुण आ वन मुमारि?

देवी कि तूं राक्षसी?' अ० १५

रक्षा साथ सहूनि करज्यो, सम चित सरवि ऊपरि धरज्यो.

भय अहानि छि अति घणु.' अ० १६

कडवूं २१ : प्रथम[नी] देखी

भैमी भ[य] त्यजावा धोले: 'निश्चय करीनि जाणु.

नहीं देवी हूं, नहीं राक्षसी; का भय मनमांहां जाणु? १ ००

40 मुनिजन. पामशु. 41 जाणज्यो. 42 दुषडा. 43 पामशु. 44 थो
अंतरधान. आश्रम ज पामी स्थान. 46 देखि. कूट. दिगमुड. 47 रुदन. 49 घणु.
50 माणस. मृगनयणी. शुभवयणी. 51 मंनि पामीया. 53 कामिनी.
54 वन. 56 सहूनि करयो. धरयो. 57 अहानि. घणु. "कडवूं ८." 59 जाणु.
60 नहीं. नहीं. मंन. आणु.

- मी[म] रायनी हूं तां पुत्री. नल रा मुझ भरथार.
 दैवयोगयी मेहेली म्यु छि मुंदि आणि ठारि. २
 तेहि हूं जोती हींहुं छूं वन वन पर्वत ठाम.
 मन स्थिर राखु; हूं छूं दूखिणी, साथ तणा तबो स्वामि. ३
 कुण देश ए साथ ज जासि, मुझनि कुहुनि तेह. 63
 साधियी हूं चाली आवूं; दूखिणी छूं अति देह. ४
 शुचि नामि विणजारो योलि: 'चेदि रायनि देग
 साथ सह ए विणजि जासि, सुयाहु यांहां नरेन.' ५
 बृहदश्व रषि कहि: हो राजा, अतिसि कोमल अंग;
 म्यली म्यली ते जाया लागी विणजारानि संग. ६ 70
 एम करतां ते काल केदिलि जातां मारगमांह
 सुंदर एक सरोवर आव्यूं, निर्मल जल छि त्यांह. ७
 नाना रंगि कगल फूलियां, चक्रवाक बहु हंस;
 नाना पादप फलभर नमिया, जाणे वन-अवतंस. ८
 विणजारा आवी ऊतरिया देखी बहु व्रण नीर, 73
 वृद्ध तणी ईछाह सहइ सरनी पश्चिम तीर. ९
 अर्धरात्र-समय सह सुतां, अति थाका वाहंन.
 मारग लुंघीनि ऊतरिया. निद्रावसि सवि जंत. १०
 तेणि समिय आव्या बहु हस्ती, जाणे पर्वत-शृंग;
 मद झरि झरणां ते जाणे गेघ शरीखा अंग. ११ 80
 ऊजाणां आवी विणजारा कीधा ते चक्रचूर;
 दंत सुंदि पग केरि प्राहारि बूं पाडठा मूर. १२
 माहोगांहि साद करि नि त्रासि पोठी ऊंट.

62 आणि, 63 हांहुं, वन वन. ठाम. 64 स्थार राखुं, दूखिणी. तणा. स्वामि.
 66 दूखिणी. 67. नामि विणजारो. 68 याहां. 69 बृहदश्व रषि, 73 फूलियां.
 बहु. 74 नमीया. 75 ऊतरीया. देखी बहु. 76 तणी. 78 ऊतरीया. रव जंत.
 79 जाणे. 80 जाणे. शरीखा. 81 जाणां. 83 माहोगांहि. ऊंट.

हाहाकार थईअ रह्यु रे, बांधा मास्यो मूट.

१३

कटवू २२ : राग धन्यासी

४५

एणी पिरि ते रजनी वीती, थयूं प्रातःकाल जी.
नाठां भागां सोषी काडि; रखां रुड छि बाल जी.
मांहोमांहि विणजारा बोलि : 'दुःख पडवूं विगाल जी.
आज पाछूं कहींइ नही आहावूं दीटूं भय विकराल जी.
आपणनि अहीं जातांआवतां थयु घणोइ काल जी.

७२

कहींइ आहावी बेल न पर्डी दारुण ए जंजाल जी. १
आ रांड को साधि आवी सिधि शीकोतरी नारी जी;
ते माटि आपणनि आन्युं जाणु ए दुःख भारी जी.
वीनूं काई नथी तां कारण जोतां-मनि विचारी जी;
एणीइ उतपात ज कीधु : गजनी घटा उतारी जी. ७५
अघमुआ आपण तां कीधा हस्तीइ सवि मारी जी.
त्राहि त्राहि, स्वामी जगजीवन; दुःख सहं नथि जायि जी.
बांकी बेलं यन्न कग्गानु काई नहीं उपाय जी.' २

दृषद*

को पापाण काष्ठ करी लेद करवा धाइ प्राहार जी.
तेणी बेलं कोए नहीं जे करि तेहनी बाहार जी.

१०००

४४ मूट. "करवा ९." ४५ धन्यासी. ४६ माहोमाहि. दु.प पडवूं. ७० आपणनि अहीं. घणोइ. ७१ कहींअ. दारुण. ७३ आपणनि. जाणु. दु.प भारी जी. ७४ आपण. दारुण. ७५ त्राहि २. स्वामी जगजीवन दु.प. ७६ करपा-
नूं काई नहीं. *दृषद कीचनी ५ लीटीओमा कोटा आक ले: २ लीटी
पूरी घना १, पानीनी १ लीटी पानी २, 'आम-धार जी' पाने ३, पन ए पली दर
पांच लीटीए आक ४ घणेर होई अरुनी पांच लीटीनी बली ३जी पाय ले.
तेथ पचेना १ २ आक जना पयां ले. १.०० पानीय काड. १ लेनि. नहीं.

रुदन करंती रामा बोलि : 'धाओ नल भरतार जी.'
 'शालु बांधु मारु' नाशि, एणी पिरि करि पुकार जी.
 जाला हेठलि विठी कामिनी, नयणे आंसू-धार जी. त्राहि० ३
 गाली दि नि धूलि छांदि, दया मनि न आवि जी. 5
 तेमांहि साधु नहीं जे तेहनि आवी तांहां मूकावि जी.
 दैवनि मनि जु दया नहीं तु अवरनि शि! नवि भावि जी.
 बुहेनूं हृदं नवि भीजि, नारीनि अवग्रावि जी. 1
 विणजारु वृद्ध सब वारि, अवला कही दामावि जी. त्राहि० ४
 ऊठीनि ऊजाणी नारी, अतिशि कोमल अंग जी. 10
 आगलि जातां ब्राह्मण केरु म्यलियु संग जी.
 दिवस केदलि नगर आवी सुबाहुनि सुचंग जी.
 संध्यासमि नगर ते पामी, मनमांहि नहीं रंग जी. त्राहि० ५
 बालक बहु आवीनि म्यलिमा तेहनि गिहिली जाणी जी.
 धूलि छांदि पृष्ठि हींढि हा हा करता प्राणी जी. 15
 बेणी छूटी, एक बखि, राजपंथमांहि आणी जी.
 कोए पण तो जाणि नहीं रे तेहना कर्मनी काहाणी जी.
 मालीइ त्याहारि विठी हूती राजमाता ते राणी जी. त्राहि० ६
 दाशी मोकलीनि तेडावी, बाल राख्या वारी जी.
 राजमाताइ पासि तेडी आसनि त्याहां विसारी जी. 20
 मनशू जाणूं : राजकूंअरी कोएक छि ए भारी जी.
 दैवयोगथी दुःख पड्यूं छि; दीसि को अवतारी जी.
 आश्वासना देखनि पृष्ठि चात सवि विस्तारी जी : त्राहि० ७

२ रुदन रामा ४ कामिनी. नयणे. ५ धूलि. मनि. ६ नहीं. ७ मनि. नहीं.
 ८ हृदं १० ऊजाणी. ११ ब्राह्मण. म्यलीयु. १२ सुबाहुनी. १३ पामी.
 मन. १४ बहु. म्यलीया. जाणी. १५ हींढि प्राणी. १६ मादि आण. १७ पंग.
 जाणि नहीं. काहाणी. १८ मालीइ. राणी. १९ राख्या. २० जाणूं. माई.
 २२ दुःख.

‘कहि, वाई, तूं किहांथी आवी? कुण तय्यारु तात जी?
 मानुष शरखी तूंअ नथी, को देवरूप विख्यात जी. 25
 एकाकी कुण दीसि छि? साची कुहुनि वात जी.
 कुहुनि करमि किम दुःख पडियूं? या थकी उत्पत्त जी!
 अहीं कणि मन सुख आणी रहिज्यो मुझनि जाणी मात जी.

ब्राहि० ८

मानिनी कहि: ‘भूहिं मानुषी जाणु. सुंदर भाहि स्वामि जी.
 देवयोगर्था घूत रम्यु ने हारी रिधि सवि द्राम जी. 30
 सैरंध्री हूं छूं साधवी, मन पतिशूं विश्राम जी.
 फलमूल काई आहार करूं नि युगतां करशूं काम जी;
 पर पुरुषशूं वात न करवी, मन राखवूं ठाम जी. ब्राहि० ९

देवीकेर

पाग न चांपूं पुरुष कोएना, न यमूं कुहुनूं छांडयूं अन्न; 35
 वाट जोऊं माहा प्रीउडा केरी राखी तेहनि चरणि मंन. १०
 एणि परठि जु अहीं राखु, सोषावु किही माहारु नाथ.
 पुत्रीनी पिरि छूं हूं तय्यारि; जीवन मरण तय्यारि हाथ. ११
 पुरुष कोए करि जु हासूं तेहनि दंड देखु निरधार,
 तु हूं रहूं तय्यारि पासि, जिहां आवि माहारु भरथार. १२ 40
 राजमाता कहि: ‘सुखि रहु. अही को नहीं लि रे तय्यारूं नाम.
 येह गमि ते भक्ष ज करजे; रुचि आवि ते करज्यो काम. १३
 ताहा प्रीउनि माहारा दूत सोचशि; तूं पति पामिस, साधवी नारि.’

24 किंदापी 25 मानुष शरपी. विक्षात. 26 कुकुण दिश. 27 दुप पडीयूं.
 28 अंही. मंन गुप आणी जाणी. 29 मानिनी जाणु. स्वामी. 30 द्राम. 31 सैरंध्री
 ह. विश्राम. 32 काम. 33 पुरुष. मन राखवूं ठाम. अहीं भूलखी आंक '१०' छे.
 35 न. छाड्यु. 36 जोड गपी. आंक अहीं १ थी. 37 अंही राखु. 38 पुत्रीनि.
 तय्यारि. जीवन. 41 गुपि. अंही नहीं. नाम. 42 रुचि. करयो काम. 43 पामिस.

आधासना देईनि राखी : 'वाईजी, चित करुनि ठारि.' १४
 राजमातायि पुत्री तेडी मुनंदा नामि शुभ-देह : ४५
 'सैरंग्री साथि, वाई, करजो देहरूप जाणीनि नेह. १५
 ये मागि ते आपज्यो प्दहनि; क्रीडा करज्यो दिन नि राति.
 एह माधवी छि रे दुखिणी; कोण हसि एहनां मात नि तात.' १६
 बृहदध रखि कहि छि : राजा, नारी तिहां थई स्वस्वान.
 राजमाता अति प्रेम ज आणि; पुत्री दि तेहनि बहु मान. १७ ५०

कडयू २३ : राग सामेरी

दमयंतीनि परहरी चालियु नल भूपाल.
 मारगि जातां दावानल देखि ते पावक-ज्वाल. १
 साद गाढि करि छि : 'को कहीं नल राजान,
 पुण्यश्लोक, मुझ दुःख टाल.' ते सांभलूं रा कान. २ ५५
 साद ऊपरि सांचरि रा पिटु पावकमाहि.
 जूइ तु एक सर्प सलु कुंडलूं वलीनि त्यांह. ३
 साहामूं जोई सर्प बोल्यु धूजतु वचन :
 'कर्कोटक मूर्हि जाणजे तूं; कृपानिधि छि मन. ४
 मि एक तापस मुनि पीड्यु विना ते अपराध;
 शाय तेणि मूर्हि दीधु कीधा माटि बाध. ५ ६०
 पगलूं चाली नवि सकूं; हूं नथी करतु रादि.
 उपकार करशूं, राड, तूंहि; आ दुःखथी तां कादि. ६
 मित्र ताहारु हूंज थाईश कार्य करवा, भूप.

४४ राणी. ४५ पुत्री. ४६ सैरंग्री. जाणीने. ४७ आपज्यो. करज्यो. ४८ दुखिणी.
 ४९ बृहदध. रखि. स्वान स्थान. ५० आणि. पुत्री. बहु मान. वरी ८.
 "कडयां १." ५१ सांमेरी. ५२ चालीयु ५३ वेपि. ५४ राजान. ५५ दप. कान.
 ५७ कंडलूं ५८ सांभलूं. ५९ कर्कोटक. जाणजे. कृपानिधि. ६० नालय
 ६१ पगलूं. ६२ राई. दुपची.

भार तुझ लागि नहि तिम धरूं सूक्ष्म रूप.' ७ ⁶⁵	
एहवूं कहीनि थयु तनक्षण देह अंगुष्ठमात्र.	
राइ दवयी बाहरि ल्याव्यु, लघु थयु ज गात्र.	८
निरालु एक ठाम जोई महिलि याहारि राय	
सर्प एणी पिरि बोलियु : 'जु दया मनमांहां थाय,	९
ताहारां डगल्यं गिणतु मूंहि मेहेलि वीजि देय.' १०	
पगलां लागु गिणवानि ते मानी बोल नरेज.	१०
गिणतां राइ 'दश' कखूं तय दंशु मूपति नाग :	
करूप अति राजा थयु, विस्मि ते जोई लाग.	११
पन्नगरूपि पोतानि थ्यु निरलियु मूपति.	
करूप देखी आपणूं चिंता करि स्थिरमति.	१२ ⁷⁵
ककौटक एम बोलियु : 'कां करि चिंता, आत ?	
रूप ताहारूं हरयूं छि मि विमार्शानि वात.	१३
काल केटलु रिहिवूं छि ए विपम ताहरि दिन;	
रूप एहवूं करयूं छि जे ओलखि नहीं जेन.	१४
शत्रु ताहारो देहमांहि वशु छि जे दुष्ट,	१४ ⁸⁰
विप माह्रा तणि योगि तेह लिहिशि कष्ट.	१५
तूहनि दुःख काई नहि करि, रा, विप माहारूं देह;	
पार्षानि कष्ट थाशि, तुझमांहि वसे तां तेह.	१६
हवि सर्पयी तूहि मय नहीं नि जय हशि संग्राम.	
चालि, मूपति, अही भकु हवि नगर अयोध्या ठाम;	१७ ⁸⁵
बाहुक तूं तां थई रिहिजे कनुपर्ण रानि धिरि.	

65 रंदि. 66 अंगुष्ठ. 68 ठाम. 69 दोटयु. मंन. 71 मांती. 74 पन्नग.
निरपीयु. 75 देयी आपणूं चिंता 76 ककौटक. बोलियु. 77 हररपूं.
78 रिहिवूं. दिन. 79 ओलखि नहीं. 81 तणि. 82 दुष्ट नहीं. 83 रसेतां.
84 नहीं. जय संग्राम. 85 अही. ठाम.

इक्ष्वाकु-वंशी मित्र थाशि तेह करिशि पिरि.	१८
अश्वमंत्र तेहि आपजे रे, पडि याहारि काज;	
अश्व-हृदय तूहि आपशि ते मित्र थै, माहाराज.	१९
पछि नारी पामसु नि म्यलशि तां वि बाल.	१०
राजक्राधि सुख पामसु रे प्रथम जेह विशाल.	२०
रूपनी ईछा हुइ त्याहि संभारे मूहि खेव;	
कोटि काम-स्वरूप थासि जाणै अवसमेव.	२१
आ बख याहारि ओइसु ताहि थासु रूप प्रकाश.'	
बख युग ते आपियां नि शीख दीधी आस.	२२ १५
एहवूं नल रा[नि] कही नि धयु अंतरध्यान.	
अयोध्या भणी नीशरु रा हृदि आणी ज्ञान.	२३
दिवस दसमि नगरि आज्यु, गयो राजद्वारि;	
क्रान्तुपर्ण राइ तेडियु, पूछियु समाचार.	२४
नल कहि: 'हं बाहुक जाणूं अश्वविद्या-सार.	२१००
माहा जेहवी जाणे नहीं को बीजु तां संसारि.	२५
अन्न उत्तम रांधी जाणूं, खट रसना जे स्वाद;	
गुल कारम कहं पूछूं ऊपजि उह्लाद.'	२६
रा कहि: 'तखो रहु, बाहुक; मूहि छि अति प्रीत;	
अश्व ये ऊताबला करी चलावि ए रीति.'	२७ ५
मान देई सखियु, सुंषिया अश्व अनेकि;	
दश सहस्र जेतन परठियूं. नि मुख्य कीधु एक;	२८

६७ इक्ष्वाकु ८८ माहाराजा. १० पामसु. ११ सख पामसु. १२ रूपनी. १३ नोम. जाणे. १५ आपियां शीप १७ अंतरध्यान. १८ मंणी नीशरु. आंणी ज्ञान. १९ संडीयु पूछियु (आम '२३' 'समाचार २३' के बार छे तेथी हवे '१' तो फेर) ११०० जाणूं. १ जाणे नंही. २ अश्व. रापी. पट. ६ मान. रापीयु. मुपीया. अनेकि. ७ सहस्र. परठियूं. बैरु.

एणी पिरि ते नल रहु नि रायनूं बहु मान.	
वाण्येय जे जीवल नामि तेह छि तेणि स्थान.	२९
नल तेहनि ओलखि; ते न जाणि निज नाथ.	१०
रमि बिसि एखटा ते मांहोमांहि साथ.	३०
सांझि साझि चिंतातुर ते भणि नैपध श्लोक	
सारथि जिम सांगलि अंतरि आणी श्लोक :	३१
‘भूखी तरशी थाकी नारी सूती तेणि ठामि,	
सती किहां रिहिसि ? हवि मूरखि कीधूं काम.’	३२ १५
श्लोक शुर्णानि सारथि पूछि ते प्रीति-भेद :	
‘कुण स्त्रीनि संभारी तूं धरि छि मनि खेद ?’	३३
नल कहि : ‘को मंदमतिनि वाहा[ली] हूती नारि;	
छुणेक अर्थि सुती मेहेली घोर वन मुझारि.	३४
त्यर्जानि दुःख पामियु ते आणी मनि वियोग;	१०
दुःखि पीड्यु भमतु हींढि, संभारि संयोग.	३५
ते रडवडतु किहीइ गयु ने दुःख पाम्यु मूढ;	
व्यसन-पीड्यु जई गयु मूरख किही धई गूढ.	३६
निशाइ ते संभारि : किहां गद हुसि बाल ?	
मंदभागि परहरी जीवनि किइयु काल ?	३७ १५
एकली मारग न जाणि, ते वन अतिशि घोर.	
रोती किम रही हजि ? ताहां बाध शंघ कठोर.	३८

८ मान. ९ वाण्येय. नामि स्थान. १० चुर्नपि. आनि. ११ एखटा माहो-
माहि. १३ सारथी. आंणी. १४ भूखी. ठामि. १५ मूरखि. काम. १६ सारथी.
१७ पेंद. १९ वन. २० दुप पामोयु. आणी मनि. २१ दुःखि. हींढि. आ ३५ ने
बदले रा. चु. मोरीमा-

‘तर्जने दुःख पामोओ ने करे छे पश्चात्ताप.

वांच कोनो वादीए, पूरवतुं वांच वाप ? ३५’

२२ दुप पाम्यु. २३ मूरख. २५ किइयु. (?) २६ जागि. वन.

अल्पमति ते त्यजी नारी; करि पश्चात्ताप.	
बांक कुहुनु काढीइ? पूखनूं काई पाप.	३०
मूढि ते मनि सांभरि छि, शोक तेहनु थाइ. ^{३०}	
सारथिनि एणी पिरि ऊतर आपि राइ.	४०
रखि कहि: एम नल वसियु अयोध्याइ अणुसरी.	
कहि भाल्य: मुवाहु रानि घिरि रही ते सुंदरी.	४१

कइवूं २४ : राग सत्ताउरी

भीमरायि ते जाणिऊं, दुःख घणूं मनि आणिऊं;	३५
बाइय हो नगर-निवासी तेडिया रे.	१

[डाल]

विप्र सचला तेडिया नि कहि राजा भीम :	
'दमयंती नलरायानि सोधवा जाओनि शीम.	२
सिधि ह्याविइ तेहनि आपूं सहल सुंदर गाय;	४०
मुख्य आसन देऊं तेहनि करि येह उपाय.'	३
यचन रानां रिदि आणी चाल्या विप्र अनेकि;	
देशि देशि सोधवानि करि घणु विवेक.	४
अवरि पाछा आविया घणीइ करी तां बुधि.	
राइनि आवी कहूं: किहि न ल्याही सिधि.	५, ४५
सुदेव ब्राह्मण चैत्रि देशि गयु जौवा काम,	

२४ पश्चात्ताप. आ ३९ ने बदले रा. सु. मोदीमां-

अल्पमतिआं तजी नारी, करे दुःखबिजोग !

दुःखे पीछ्यो भगतो हीडे. सभारे संजोग ३९

३० मनि. ३१ सारथिनि ३२ रवि वसियु. अणुसरी. ३३ मुवाहु ३५ आंणीडे.
 दुःख घणूं. आंणीडे. ३६ तेडिया. ३८ तेडिया. ३९ जाओ नि.शीम १. ४१ देउं.
 ४२ आणी. ४३ घणु. ४४ आविया घणीजि. ४६ ब्राह्मण. काम.

घणूं जेणि रमाडी छि शिशु थकां निज धाम.	६
चिह सघलां ओलखि ते, गयु राज-भवनं;	
निरखतां तव नयणे निरखी दु.खि दाधूं तन.	७
सुनंदा साथि रमि छि; देहनी [नहि] कांति.	१०
धूमि दांक्यु वहि जाणे. बेह छि एकांति.	८
सकललक्षण सुंदरी, जाणे रंभानु अवतार.	
नयणे निरखी हरिख पाम्यु विप्र तेणि ठार.	९
चित्तमाहि चींतिवि दु.खि बली छि देह.	
एघाण सघलांइ मिल्यां मानिनीनां एह.	१० ५३
गशी ग्रहो ज्यम राहु आवी पूर्णिमानी राति	
तेहेवूं मुख ए मानिनी जुं भासि भूंडी भाति.	११
भूषण पाखि भाग्यिनी भासि नहीं श्रीरि;	
ओपमा एहवी ऊपजि जिम नदी सुकि नीर.	१२
‘निशि ए हुइ सही; बोलावूं बाल्य आज.	१०
नरति लाधि नारीनी तु सरि माहारूं काज.’	१३
विमात्रीनि गयु पासि आणी अति उह्लाद;	
‘दमयंती’ एम नाम लेई करु हलुइ साद.	१४
‘भैमी, हूं सुदेव छूं. कुजली तयारु तात.	
पुत्र पुत्री कुजल छि, कुटुंब आत नि मात.	१५ ६३
सोधवा राइ मोकळ्यु; मि जोया तां बहु देज.	
गयां जाणी तयानि दु.ख पामि छि नरेज.’	१६
विसय पामी वचन शुगतं ओळख्यु सुदेव.	

47 घणूं. घांम. 48 चिहं 49 निरपना. निरपी दु.खि. 51 जाणे. बेहूं.
 52 लक्षण. जाणे. 53 निरपी हरिख पाम्यु. तेणी 54 चित्त. दु.खि 55 एघाण.
 58 पाखि भाग्यिनी भासि नहीं. 59 ओपमा सुकि 62 आणी. 63 भैम नाम.
 ‘१३’ नयां; 65 ‘१४’ करी बार. 66 राइ मोकळ्यु. बहूं. 67 जाणी. ६५
 पामि. 68 पांमी. ओळख्यु.

रुदन करती मानिनी पृष्ठवा लगी खेव.	१७
स्वजन सहनि कुशल पूछि: 'भय छि मुझ आत ?	७०
दुःख माहा देहनूं ते श्री कहूं [हं] वात !'	१८
रुदन करती रामा जोई सुनंदा ततकालि	
मातानि जइ ते कहि: 'एक विप्र आज्यु विशाल.	१९
सेइंदीनि कसूं काईइ; करि छि रुदन.	
वात करि छि विप्र साथि; दुःख छि अति घन.'	२० ७३
वचन श्रुणीनि वेगि उठी राजमाता जाय;	
दमयंती नि विप्र छि तिहां वेगि आ[वी] धाय.	२१

कडयूं २५ :

बाइयनि पूछि वात रे: 'कुण छि एहनु तात रे?	
प्रीउडु ति कुण, कहुजी एहनु रे.	[१] ८०

ठाल

कुण प्रीउ छि एहनु ! तयो किहांथी आज्या, मुनि ?	
रुदन करि छि सा मणी ते सम्य कहु वचन.'	२
विप्र बल्लु बोलियु: 'चैदर्भ देग विशाल,	
धर्मात्मा एक भीम नामि विदित तां भूपाल.	३ ८३
दमयंती ए सुता तेहनी वरी नल भरतार.	
राज्य हारी बनि गयां ते नहि सम्यचार.	४
ते भीमराय भोकल्या असो सोपवानि काम.	
इधाणि मि ओलखी सुंदरी आणि ठामि.	५
अन्मयी वि अय-मध्य तिल छि सुविशाल;	९०

६९ रुदन. मानिनी केव ७० स्वजन. ७१ दुःख. देहनूं. ७२ रुदन. रामा. ७३ सेइंदीनि करयूं काईइ ७४ दुःख. ७५ श्रुणीनि. ७६ "कडया १०." ७७ मुनि. ७८ रुदन. मणी. ७९ १. ८० बोलियु. ८१ नामि. ८२ अ. ८३ बनि. नहि. ८४ नाम. ८५ अिधाणि. अंलर्थ आणि ठामि.

मि ते रमतां दीटु हतु याहि नाहानी बाल.	६
विधाताइ निरमियु ते मिलि दांभूं गूढ;	
जोतां [जोतां] जाणियु; हूं थई रखु दिगमूढ. ^१	७
मुनंदा ते सांगलीनि मिल घोयु खेव.	
राजमाताइ निरखियु ते प्रगट अवशमिव.	८ ९५
रोवा लागी राजमाता आणी अंतरि नेह.	
रुदन करवा अति घणूं बेहूद लागां तेह.	९
‘वाई, तूं भाणेज माहारी ओलखी नहि आप.	
मान काई दीधूं नहीं. माहारि पोति पाप.	१०
देश दशरण ते[हनु] मुद्रामा राजान.	११००
पुत्री वि अन्नो तेह तणी, एक भीम दीधी दान,	११
मुवाहुनि तां हूंअ दीधी भलि आवी धिरि.	
नानाविधिनां बल पिहिरु. भोग पिरि पिरि.’	१२
रोती रही कहि दमयंती: ‘हूं पामी मुख अपार.	
तन्नो माहारी करी रक्षा, रक्षां आणि ठारि.	१३ ५
हवि मूहिं बुलावु; पीहरि जावा मन.	
मुझ विना दुहल्यां थातां हुशि पुत्री ने तंन.	१४
बालक वि मि मोकल्यां, रमतु ते देखी राय.	
पिता पाखि, मार्शाजी, ते प्रेमि दुखियां थाय.	१५
शोक मूहिं प्रीउ तणु मेहेली गयु जे गति.’	१०
मार्शा आगलि मांडीनि सघली कही ते बात.	१६
मुवाहु शोक करि घणु, घणूंइ करूं देई मान.	

११ नाहानी. १२ विधातावि निरमियु. १३ जाणियु. १४ मिले घायु खेव. १५ निरपीयु. १६ आणी. १७ रुदन. घणूं. १८ भाणेज. ओलखी नहीं. १९ मान काई. नहीं. पापजी. १२०० दशरण. मुद्रामा राजान. १ दीधी दांन. २ मुवाहुनि. हूंअ. ३ नानाविधिनां. ४ पामी मुख. ५ अन्न. ६ बुलावु. ७ देखी. ८ पापि. दुपीया. १० तंनु. १२ घणूं. मान.

गाढि दुहलि दिवस ते राखीअ तेणि स्थानि.	१७
सजाई कीधी घणी, शक्का करि वाहन.	
सेन्य साथि अति घणी ते चखवी, राजन.	१८ १५
अन्नपान अनेकि विधिनां आपिआं ते संगि.	
शीख मार्गी सांचरि ते दुःख घरती अंग.	१९
गारगमांहां थ्या दिवस केटला, पीहरि जावा प्रेम.	
कहि भाल्यः कुंडनपुरि पुहुतां ते कुशली खेम.	२०

कडवु २६ : राज मेवाहु एकताली

२०

आगलिथी आवी सुदेवि यघामणी तां खाधी :	
‘स्वामीजी, मि घणूं सौधी दमयंती ते लाधी.	
कुंअरि आवी हो नगर तणि ए द्वारि.’	
राजा उचित अनेकि ते आपि; हईअडि हरिख अपार. कुं०	१ वृषद
माताइ ते श्रवणि सांभनूं. ऊलट अंगि न माय.	२५
मिलयानि सह साहामूं चालि चालिक लेईनि राय. कुं०	२
जननी आवी दि आर्लावन, देहडी साहामूं जोय.	
दीन बामणी दुखणी देखि माता मिलती रोय. कुं०	३
चारक वेह करि ते आकंद, रुद्र सजन सवि भाई.	
हाहाकार धईअ रहु अति देखी तेह सजाई. कुं०	४ ३०
रोती राखी माता पूछि : ‘किहि रे, पति किहां, भाई !	
राजाइ सा माटि मेहेली ! एहेवु नहीं अन्याई.’ कुं०	५
गदगद कंठि कहि कामिनी . ‘धूत रमीनि हारवु.	

13 रापीअ. स्थानि. 15 घणी. चालवी. 16 अन्नपान अनेकि. आपिआं. 17 शीख. 19 पैम. "कडवा ११ पद ४०" 21 वगामणी पापी. 22 स्वामीजी. पेश. १. 23 तंजि. अ 24 उचीन. दरीप 25 माताइ. धवंगि. ऊलट. 26 सांभनूं. 27 आर्लावन. साहामूं. 28 बामनी दुखणी देखि. 29 सजि. 30 रय. देपी. 31. रापी. 32 अहेवु नहीं. अन्याई. 33 कामिनी.

सरज्यूं ते कोए नवि छूटि; मि ते घणूंइ वारसु. ³⁴	कूं०	६	35
[कूंअरि वोलि रेः] 'सांमलि, माहारी मात;			
माहारा दुःखनी कही न जाइ सुए वरसे वात.	कूं०	७	
नगर थकी वेहू नीशरियां; साधि को नवि लीधु.			
हंस झालवानी मति कीधी, तेणि नागु कीधु.	कूं०	८	
छिडु मि पिहिरवा आप्यु; एक बखि परवारियां.			
एम करतां सभा एक आवी; थाकां जई उतरियां.	कूं०	९	40
अर्ध निशा मूंहंनि ग्यु मेहली निद्रा-मिरि ताहां सती.			
जागी हूं आक्रंद करंती घणूंइ वनि विगृती.	कूं०	१०	
सोधतां गिली अगिअरि, आहैडीइ फादी.			
घिरि राखवा मन तेणि कीधूं; वेदन वेडी गाढी.	कूं०	११	45
ताहांथी विणजारामांहां चाली; तेणि पणि दुःख दीधूं.			
कुहु आगलि कहं दुःख माहारूं जु अघ पोति कीधूं!	कूं०	१२	
पछि चैद देस तां आवी; मि नवि जाणी माशी.			
वा वाइ तेहा ओलवा लीजि; थई रही तिहां दाशी.	कूं०	१३	
एम करतां आ ब्राम्मण आयु; माशीइ बुलवी.			
दुःख कहूं हूं, माता, केटलां! आज हवि अहां आवी!	कूं०	१४	50
स्यजन सह करि अति आरति; आब्या ते निज धाम.			
सुदेव राजाइ संतोखो आपी गौ बहु द्राम.	कूं०	१५	
थई सांसतां माता परति दमयंती कहि बाणी :			
'जु जाणु जे पुत्री जीवि, प्रीउ सोघावु जाणी;	कूं०	१६	55
नहीं तु प्राण त्यजूं हूं हवटां; मि रखूं नवि जाय.			

34 सरजू. घणूं. 36 दुपनी. 37 नीशरीयां. लीधु. 38 कीधु. 39 पर-
 वरीयां. 40 ऊतरियां. 41 ताहा मनी. 42 वनि. 43 अगिअरि आहैटीअ.
 44 राखवा मन. वेदन वेडी. 45 दुप. 46 दुप. 47 जाणी. 49 ब्राम्मण.
 50 दुप अहां. 51 सह. धाम. 52 मंनोपो. यह द्राम. 53 बाणी. 54 जाणु
 नीवि. जाणी. 55 नहीं तु प्राण. ह.

घणा दिवस थया मि दीडु सुंदर ते नलराय.' कू० १७

कडचू २७ :

- रायिजीइ बहु ब्राह्मण तेह्या; आदर करी बोलवि;
'तेहनि मनवांछित हूं आपूं ये नलनी सिधि ल्यावि.' १
भैमी ब्राह्मणनि एम कहि छि: 'देशि देशि जई रहिज्यो.
राजसभा[मां]हि तां वाणी एणि पिरि तन्नो किहिज्यो: २
"धूरत वस्त्र वधारी वनमांहां सुती मेहेली नारी,
परम साधवी पुत्रनी याता; केही बुधि विचारी! ३
ते दुःख पामी रोती हींङि; क्रिपा तां हवि कीजि;
दुर्बल पण नारीनि पालि, तेह बिमाशी लीजि. ४
पत्नीनी तु रक्षा करवी, भरणपोपण देवूं;
धर्म जाणता ति कां मेहेली! स्वर्ग तणूं फल लेवूं. ५
चतुर कुल्लि नि दयावंत तूं; धर्म घणूं मनि हूतु;
अवलं भागिय धयूं ए माहारूं; तूं मोहोजालि मूतु." ६
स्वामी, एहवी गाथा भणज्यो; प्रचूतर दि कोय, ७
इधाणि एणि ओलखवु; ते नल राजा होय. ८
ते वचन मही अहीं मूहि किहिज्यो यम कोए नचि जाणि.
दुहुलं मुहुलं छि ते केहेवुं; प्रेम ते केहेवु आनि.' ९
एहवूं कही ते विप्र चलाव्या, देशि देशि म्या मुन.
शेरी शेरी कहिता हींङि वनिता तणूं वचन. १०

50 घणा सुंदर. 'कडचो १२.' 51 रायिजीइ बहु ब्राह्मण. 60 ब्राह्मणनि. देशि २. रहिज्यो. 61 वाणी. किहिज्यो. ३. 62 मुती नारी. 64 दुप पांसी. हींङि. वींथा 65 सीद 66 पोपण. 67 जाणना. तणूं. 68 कुलोनि नि दयावंत मे प्रेमी भेय. 69 अवलं व. 70 स्वामी. भणयो. 71 अधाणि. ओलखवु. 72 वचन. अहीं. विहिज्यो. जाणि. 73 दुहुलं मुहुलं आनि. 74 चलाव्या. मुन. 75 दाहि. तणूं.

- तुहि नलराज नवि लाय्यु; पाछा आच्यो विप्र.
 वात कही ते दमयंती[नि जोई] जोई क्षिप्र. १०
 काल केटलि विप्र ते आय्यु, पर्णाद्र जेहनूं नाम.
 समाचार ल्यावनि कहि छि दमयंतीनि घामि: ११
 ' देश बहु निरख्या मि, बाई; पुरी अयोध्यां पिटु; १२
 घाट घाट भमतु हूं हींड्यु; एक घडी नवि चिटु.
 अतुपर्ण रा तणी सभाइ गाथा भणी शुगावी; १३
 बलतु काई राजा नवि बोळ्यु; कुहुनि मनि न आ[वी.]
 बाहुक एक उठानि आय्यु मुज पासि एकांति १४ ४३
 कालु कचिन्न अनि कूबडु, कायामाहां नही कांति.
 घोडा शीघ्र चलावी जाणि; अति स्यादु भोजन;
 नीसामा मंकीनि तेणि कीघूं घणूं रुदन. १५
 कुशल-कथा पूछीनि मुझनि वीनतडी ए दाखी:
 " दुसियु प्रीति कहि कुहु आगलि, अवरि नहि जु साखी ! १६
 बन्ध हरीनि हंस गयु ते विंठी याहारि बाहार. १७
 तेह रांरुनु पांक किशु. जु दिशा पडी अपार ?
 दुहुली बेलं सती स हुद ते पोति गखि आप;
 क्रोध करि नही दुसिआ उपरि; मनि न जाणि पाप. १८
 भद्र-राज्य धनहीन थयु जे ते उपरि श्री रीत ?
 दीन बापडु गूं करि येहनि कोप्यु जगदीम. " १९ ४३
 एहवूं कही रहु ते बाहुक. हूंअ शुणीनि आय्यु;
 नलराजा मि दीपु नही; पणि सिधि एटली ल्याय्यु: २०

७६ बीप्र. ७८ नाम. ७९ समाचार. घाम. ८० न्द निरख्या. ८१ भमतु.
 हींड्यु. ८२ मंकी शुगावी ८३ मनि. ८४ एव. ८५ अनि. नही. ८६ जाणि.
 ८७ कीधु. ८८ दापो. ८९ दुर्क्यु. नही. साफ. ९० राधि ९१ दुर्धआ.
 मनि. जाणि ९२ मुंजीनि. ९३ नही पांक.

आपी दक्षणा नि द्विज बाल्यु; जई मातानि पाश	
रुदन करंती कूंअरी किहि छि: 'शुणि वीनती आस.	२१
काईएक मति अपनी छि मुंदि, कीजि ते परपंच.	१३००
सुदेव ब्राह्मणनि मोकलीइ प्रीऊ आणवा संच.	२२
तात न जाणि तिम तेडावूं पिरि प्रीऊनि बाही.	
तूं हि मनमाहां वात राखज्ये; माता, छे अति डाही.'	२३
संतोपी पर्णाद ते चाल्यु, तेडाव्यु सुदेव;	
दुख आणती किहि छि वाणी दमयंती ततखेव:	२४ ५

कडवू २८ : राग मारुणी

'अहीथी, विप्र, अयोध्यां जाउ; राजसभामाहि रिहिज्यो.	
एकांति ऋतुपर्ण रायनि वचन एहवूं कहिज्यो:	१
"दमयंती स्वयंवर कगशि, बरशि ईछइ वाली.	
प्रीउ विण केही पिरि काल नीगवूं? रूप मनोहर वाली.	२ १०
ईछा हुइ तु जाइउ, रायजी; म्यलशि बहु भूपाल.	
सूर्योदय ते घरनि घरशि आज ज प्रातःकाल.	३
नलनी नरति नथी जणाती: जीवि छि के मूओ.	
बलतु समाचार नथी रे; यहि निशा थ्यु जूओ."	४
एहवूं कही ते विप्र चलाव्यु, वेगि वही म्यु मुंनि.	११
ऋतुपर्ण राजानि जई ते वेगि कखूं वचन.	५
वचन शुणी रा हरखि तेड्यु बाहुक देइ मान.	
मधुरी वाणि किहि विवेकि प्रेम सहित राजान:	६

१० रुदन. कूंअरी शुणी वीनती. १ ब्राह्मणनि. आणवा. २ जाणि. ३ मन. रायजे. ४ दुप आणती. तनपेव. "कडवा १३. पद ४१." ५ अहीथी. ६ जाभू. रिहिज्यो. ७ वचन एहवूं कहिज्यो. ८ केहि. ९ जाइउ. बहू. १० जेणाती. ११ जूओ. १२ कथु १३ वचन. हरखि. मान. १४ वाणि, विवेकि. सहित राजान.

‘दमयंती स्वयंवर मांड्यु; महुरत छि ते कालि;	
जु जवाद् तु तिहां जईइ; अध अनोपम चालि.’	७ 20
वचन शुणी नल चिंता पाय्यु हईडाशू विमासि :	
‘शू, भै, साचूं के ए जूतूं?’ राजा पडियु सांसि :	८
‘मि मूरखि मेहेली एकली; अबल ओछां मंन;’	
बली विचारि : ‘किमहि न करि येहनि पुत्री तंन.’	९
बली विचारि : ‘नारिनुं तन येहवूं राधूं भात.	25
क्षणमांहि विणसि सीरतेथी(!), न जाणीइ उतपात.	१०
राजा आदर अति करि छि, तेहनि साथि जाओ.	
जूतूं साचूं नयणि जोई सुखियु दुखियु थाओ.	११
एम विमासी कहि राजानि : ‘जाशूं एके दिन.	
अधहुद[य] हूं पूरण जाणूं, जु मन छि, राजन.’	१२ 30
अधशाल्य जई नलराजा दुर्बल हय कर धरिआ;	
लक्षण सघलां पूरण जोई रथ लेई जेतरीया.	१३
अतुपर्ण किहि : ‘हो बाहु[क], कुणि किम जवाशि ?	
पंथ घणु नि अध दूबल, ततक्षणि थाका थाशि.’	१४
किहि बाहुक : ‘चिंता मनि म करु. शुभ लक्षण हूं जाणूं.	35
वेगि वाटि जाशूं, राजा; पिहिलूं शूं वग्वाणूं!’	१५
एहयूं वहीनि रथ जेतरीयु; राजा बिटु रंग.	
वाण्येय विसारयु प्रीति बाहुक पासि मंग.	१६
अध चल्य्या मंत्र भणी, ते गरुड तणी गति चालि.	
बाहुक सज्ज बईनि बिटु; राशि भेटजूं शालि.	१७ 40

20 जईभि. अनोपम. 21 वचनं. पांम्यु. 22 जट्ट परीयु. 23 मूरखि.
 25 विचारी. तंन. 26 मांहि. जाणीइ. 28 नयणि. 29 विमासी. 30 जाणूं.
 राजान. 31 परीआ. 32 लक्षण जेतरीया. 35 वग्वाणूं. 37 जेतरीयु. 39 भणी.
 तंणी.

- अथ ऊढि आकाशिद् ऊंचा; रम्य घोष रथ वाजि.
 विस्मय रा रितुपर्ण ते पामि : जाणे घन शू गाजि ! १८
 सूत संदेह करिह मनमाहि : 'शू, भै, मातलि येह ?
 अथवा आलिहोत्र शू आब्यु कुडिच घारी देह ? १९
 अथवा शू, भई, नलराजा ए ? विद्या तेहना शरखी.' 45
 बाण्येय तव रहु विमाशी गेहिवानी गति निरखी. २०
 पर्यंत नदी पंथ बहु गेहिल्यु; पवन-वेगि ते जाय.
 भागस्वरि राजा मोहो पाम्यु, क्षणुइ वार न धाय. २१
 जातां पडी पछेडी रानी; 'रथ राखु' एम भाखि.
 'बाण्येय, वस ए ल्यावि,' रा कहि त्याहि बाहुक ठाखि : २२ 50
 'योजन गेहिली आपण आच्या; वस खूं ते दूर.
 पाछां वलीनि लेई आवतां थायि अति असूर.' २३
 एहेवूं कही रथ आघु खेड्यु पलनां पंथ गुहारि.
 पिढांनु पृक्ष एक आब्यु फल्यु फाल्यु अपार. २४
 वस्तुपर्ण कहि छि बाहुकनि : 'विद्या छि मुझ पाश. 55
 फलपत्रनी संख्या ततक्षण दीठिह कहूं प्रकाश. २५
 रापली विद्या को नवि जाणि; सहयमाहां एकेकी.
 फोयल मधुरी वाणी बोलि; नृत्य करि तां केकी २६
 फलपत्र ये भूमि पड्यां छि अत एक पंचवीस.
 शाखा वुहे अयुत जाणज्यो.' एहवूं बोल्यु ईश. २७ 60
 'गणी जूउ, बाहुक, वि शाखा.' एहवूं बोल्यु राय.
 नल ऊतरी गणवा कारण सज्ज थ्यु ते काय. २८

41 ऊंचा. रम्य. 42 पामि. जाणे. 45 शरखी. 46 विमाशी. गेहिवानी.
 निरखी 47 नदी. पवन 48 भागस्वरि. पाम्यु क्षणुइ. 49 राघु. मापि. 50
 बाण्येय. थापि. 51 योजन. दूर. 53 एहेवूं. येड्यु. 54 आब्यु. 56 ततक्षण. वसूं.
 57 आंमि. सडुयमाहा. 58 वामी. केस. 60 जाणयो. 61 जूअ. कारण.
 न. ९

एहवूं कहीनि ते युग चुथु विदामांहि पिटु.	85
नल मनमांहां अति आनंद पामी रथ ऊपरि जइ विटु.	80
कलियुग राजाइ नवि दीटु नलशूं थयु प्रसंग.	
नगर भणी वेगि रथ खेडयु बाहुक आणी रंग.	81
क्षण एकमाहि वहीनि वेगि कुंडिनपुरि ते आव्या.	
सायंकाल-समिइ पुर देखी मनमांहां : जाणि फाव्या.	82 90
नगरमांहि एकि नवि देखि स्वयंवरनी सजाई.	
शत योजन अधिकेरूं आज्या रथ वेगि तां धाई.	83
श्विज पताका नि नहीं मंडप; राजपुत्र नवि दीसि.	
चिंता मनि करि ते राजा : विप्रि बाळा रीसि.	84
भीमरायनि जाण कराव्युं आज्यानुं ततकाल.	93
नगर-माध्यि ते रथ खेडावि विसावशूं भूणल.	85

कडवूं २९ : राग देशाख

दमयंती शुणी रथनु नाद पामी मनमांहां अति उह्लाद.	
चाली ओलखीनि दडवडी, वेगि वही मालीइ चडी.	१
‘सकि तु आव्यु नल भूप, नहीं तेहना शम्खूं किही भूप.	१४००
रथ खेड्यानी एहवी गति, बीजु को नवि जाणी मति.’	२
चडी गोखि नि जूई मांहां पोलि रथ दीटु ते तिहा.	
अस्तुपर्ण बाहुक सारथि. मनि जाणी नल राजा नथी.	३
छोड्यु रथ, राजा उत्तरजु; भीमराय साहामूं परवर्यु.	
मांहोमांहि म्यलिया चेह, कुडल खेम पूछि अति नेह.	४ 5

86 विटा. 88 बंजी. वेड्यु. अंजी. 90 सायंकाल. देखी जांणि. 91 देखि. 92 योजन. 93 नंजी. नृषि. 95 जाण. 96 पेडावि. “क० १३.” 97 देशाप. 98 पीमी. 99 ओलया. १४०० नंजी. शरपूं. १ वेष्टनी. जांणी. २ गोपि. 3 मारथी. जांणी. ४ मांहांनुं. 5 माहोमाहि म्यलीआया. घेम.

- वल्की केशिनी बाणि कहि : 'वाष्णेंय नलनि नवि लहि ?' १५
 कहि बाहुक : 'मेहेले वि बाल गयु अयोध्या ते ततकालि.
 राइ हारी जाणी अद्धि; नथी जाणतु नलनी सिद्धि. १६
 तेहिनि तां नवि आणि कोय. नष्टरूप गूढ रहि सोय. 30
 तेहेनि आणि तेहनूं मन; बाजा कुहुनि नहीं दर्शन.' १७
 कहि केशिनी : 'द्विज पर्णाद तेहि शूं कहां संवाद !
 बाहुक, बाणी कुहु ते खरी, सांभलवा ईछि सुंदरी.' १८
 बाहुक वळतु बाणी वदि; गदगद कंठ दुःख अति रदि.
 सती साचवि झील सुजात, कंष्ट पडि करि शी वात ! १९ 35
 पूरवणूं वालीनि कहां, रंगूं तां न जाइ ग्रहं,
 तेह सांभली धूती कथा भैमीनि कहि सर्वथा. २०
 मृगनयणी मनि शंका करि, नयने अति घन आसू झरि.
 जाणि नल हुइ शूं एह ! अंतर्गत आव्यु संदेह. २१
 ग्रामा कहि : 'केशिनी, गुण; रूप तणु संदे ज धणु. 40
 पासि रही परीक्षा कर. भोजननी सजाई धर. २२
 शाक सजाई मेहेले अन्न, विना जल नि हुताशन.
 नल हशि तु ते आवशि. तूं जोजे : अंतर्गि भावशि. २३
 काइ बोलि ते सांभले, जोई चिह्न नि भूषति कले.
 पासि रही परीक्षा करी मूढ़ि बाणी किहिअये खरी.' २४ 45
 बाणी ग्रामानी ते गुणी गई केशिनी नल रा भणी.
 पुनरपि आवी पाछी वली, कही कथा अति मननी रली : २५
 'गुणी, गे, मनि जोउ गेव, देवरूप हुई न देव.

27 केशिनी बाणि. 29 बाणी. जाणतु. 30 आणि. 31 आणि. तेहनूं. नहीं.
 33 बाणी. परी. 34 बाणी. दुष्ट. 35 नल. 36 घन आसूं. 39 आणि.
 अंतर्गत. 40 केशिनी. तणु. धणु. 41 परीक्षा. धर. 42 अन्न. 44 जोजे.
 45 बाणी. किहिअये परी. 46 बाणी. ग्रामानी. फेरनी. भणी. 47 मननी.
 48 भेद.

- मनि विमाशी मृगलोचनी मात भणी पठवी केशिनी : ३७
- ‘जा, सखी, किहि मानि मर्म : रूप तणु एक छि तां भर्म;
वीजां सधलां म्यल्यां इधान; बाहुक नल हुद निरवाणि. ३८
- मुग्गामुसि म्यलि जु एह, रूप तणु भांगि संदेह.
तेहनि तेहु अही आवाशि कि हूं जाऊं एहनि पाशि. ३९ 75
- पूछी पितानि करो बात. अथवा यम न जाणि तात,
आपु आज्ञा, जाओ तिहां; कुहु तु ते तेडावूं आंहां.’ ४०
- राणीइ पूछु राजान; दीची आज्ञा जोई ज्ञान;
जाण्यूं, सुख गयूं वालीइ; पेगि नल तेइयु मालीइ. ४१
- दीठी नारी; दुःख न माय. गदगद कंठि थयु तव राय. 80
- नलनि जोई ते बामणी रुदन करि, चिंता अति घणी. ४२
- बख कपायां, जटा मल-भरी, दुर्वल देह, प्रभा उत्तरी.
लुई आसू वाणी धकि; शोकप्रवाह सही नवि सकि : ४३
- ‘बाहुक, साचूं किहिज्यो आज, कहीउ तमो दीठु महाराज,
येणि हूं सूती परहरी विण-अपराधि स्त्री सुंदरी? ४४ 85
- प्रेम करी ये निदादिन भजि, नल विना वनमाहा के त्यजि?
मि मोटु अपराध करयु, देय त्यजी मंडपमाहां वरयु. ४५
- जाणि धर्म चतुर येह, पुत्रवती त्यजि किम तेह?
हंस-वचनि धरी अति प्रीति तेहनि त्यजवूं केही रीति!’ ४६
- वचन शुणीनि नल उच्चरि, नयणे शोकाश्रुनि भरि. 90
- ‘साहू वांक किअु मनि माणि; सर्व कलिनुं कीधूं जाणि. ४७

71 मनि विमाशी. भणी. 72 सखी. तणु ता. 73 म्यल्या अिभोग. नीर-
वाणि. 74 मुग्गामुसि. तणु. 75 अही आवाशि. जाड. एहनि. 76 बामनि. जाणि.
77 आज्ञा जाड. 78 गंभीर. पूछ. आम्ना. ज्ञान. 79 जाण्यु सुय गयूं. 80
इय. 81 जोटी. रामेणी रुदन. घणी. 82 देह. 83 लुटी आसू वाणी.
84 किहिज्यो. तेहो. 88 जाणि. 90 वचन. शोकाश्रुनि. 91 गाणि. कलिनुं, जाणि.

गयूं राज्य, नीसरियु वंनि, तेणि मुझ ऊत्तरयूं मन.
 फलि ताहिं शापि अति बल्यु, माहारि देहि वशु परजल्यु. ४८
 कर्कोटकनूं विष ते चडयूं, तोण तनु तेइनूं अति नडयूं.
 तेणि हूं त्यजु तां आज; अहीं आन्यु छूं ताहारि काजि. ४९ ११
 दूग भमि छि देशि देशि : स्वयंवर मांड्यु नरेश;
 दमयंती वरशि पति नवु, तखो मलि ए वाणीं सवु. ५०
 कुहुनि, रुडा कुलनी नारि वज्रवतीं मेहेली भरतार
 जीवतां बीजानि वरि; तुम बिना को एहवूं करि? ५१
 ऋतुपर्ण जाणी आवियु, मुहि पण साथि ल्यावियु. १५००
 माहारूं मन मानूं अति घणूं; प्रीछूं सगण नारी तणूं. ५२

कडवूं ३० : जित ✓

वचन प्रभुनां सांभली, मन वालीइ जी;
 चरणे करि प्रणाम, बोल्थूं पालीइ जी. ५
 एक अम्मारी चीनती मन वालीइ जी,
 साची शुर्गाइ, म्यामि बो० १
 मुझमांहि दोष म जाणशु. म० मि कीधु ये परपंच. चो०
 तखोनि तेइया कारण, मन वालीइ जी.
 स्वयंवर केरु संच. बो० २
 पणांदि आवी कखा म० मुझ मनि ए दघाण. बो० १०
 पंखी वन्न हरी गयु म० तेणि रखा माहा प्राण. बो० ३
 एक चादि किम आवशि म० नल विण बीजु जंन? बो०
 एह विमार्शी मोकल्यु म० कहिवा कारणि मुनि. बो० ४

१२ गयूं राज्य नीसरियु. उत्तरयूं. १५ अहीं. १६ भेमि. १७ तंशो. वाणीं.
 १५०० जाणी आवियु. पंच. ल्यावियु. १ मन मानूं. घणूं. सगण. तणूं.
 ३ वचन. प्रभुनां. मन. ४ प्रणाम. ५ अम्मारी. मन. ६. शुर्गाइ. ७ जाणशु.
 ९ केरु १० अंधाण. ११. पंखी १३ कारणि मुनि.

मेहिली च्यारि देवनि म० मि तु वरियु, नाथ. वो०
 वैश्वानर सांनिधि अह्नु म० ति, प्रभु, माहार हाथ; वो० ५ 15
 ते किम वीजानि वरुं, म० पश्वम उगि सूर ! वो०
 पादक जु शीतल थाइ म० सूकि सागर पूर, वो० ६
 मनथी तक्षो न वीशरघा म० सत्य करी ते जाणि. वो०
 चित्त जु फाई चलयूं हुइ म० चरण तल्लारानी आणि. वो० ७
 रवि शशी पवन ते साखिया म० जु फाई असत्य. वो० 20
 कूइं जु फाई करुं म० तु मुझ देज्यो मृत्य. वो० ८
 अण्य वरस रही एकली म० जु कीधु अन्याय, वो०
 तेणि पापि प्राण ए म० माहा ततक्षण [जा]य. वो० ९
 सत्य करीनि जाणज्यो म० आणवा करघु उपाय. वो०
 गि जाण्युं : असंभवि सांभलि म० तु तनक्षण आवि राय. वो० १० 25
 एहपूं कहीनि कामिनी म० गादि करि रुदंन. वो०
 रज्जा मेहेली कामिनी म० त्याहि बोल्नु देव वचन : वो० ११
 'अहो प्रणि छूं साखिया म० दूषण मथी लगार. वो०
 शील साचूं छि एहनि म० कीजि अंगीकार.' वो० १२
 वचन शुणी देवनां म० दया ऊपनी भूप. वो० 30
 बल जोडी अहि चीतन्नु म० ततक्षण थयु स्वरूप. वो० १३
 फंठि बरुगी काम्पिनी म० ततक्षण मेहिली लाज, वो०
 कुंअर खुलि तेडिया म० प्रेमि करी माहाराज. वो० १४
 एम करतां दिन आधम्यु, मन मानियां जी.
 रंमि रमियां रात्रि. [वो०] 35

14 वरीयु. 15 वैश्वानर करघु. 16 वारु. 18 जाणि. 19 फांसी. चर्म-
 आणि. 20 शशि पवन. साखिया. काडी. 21 देवो. 22 अण्य. अन्याय. 23
 प्राण. 24 जाणयो. आणवा. 25 जाण्युं. 26 कामिनी. 27 कामिनी. 28 अहो
 प्रणि. साखिया. दूषण. 29 साचूं. 30 शुणी. उपनी. 31 अही. ततक्षणे.
 32 काम्पिनी. ततक्षेण. 33 खुलि - डीया. 34 मन मानिया जी. 35 रमियां.
 व. १०

सुख पामी ते सुंदरी म०

चुधि वरशि गात्र.

बो० १५

तालमेद

रायजी पूछि ते वननी बात रे;

काम्यिनीयि कही सवि कथा रे.

१६ ४०

डाल

काम्यिनीइ कथा कही दु.स्व वेठयूं येह विनाल.

निशा एम ते वही गई नि धयु प्रातःकाल.

१७

मीमनि बधामणी केशिनी जईनि स्वायि.

दमयंती आनंद पामी; प्रगट थ्या नल राय.

१८ ४१

मीम रा आवी म्यल्यु; वरतियु जयजयचार.

आनंद सहइ पामियूं ते नगरि नर नि नारि.

१९

मीमि नल अति पूजियु नि दीपां तां बहु मान.

सांमलीनि आवियु ऋतुपर्ण तां राजान.

२०

मांहोमाहि ते मल्या; ऋतुपर्ण कहि फर जोडि:

५०

'अपगध काई मि फग्गु, मनि माणशु ते खोदि.

२१

तुंनारे बोलवियु नि दीपां काई पाम,

ओल्ल्या विण अपगध कीषा, दमा करन्यो, स्वामि.'

२२

नल कहि: 'नही रीस मुशनि. टस्रो माहरो आत.

प्रीन आगलि बाधनि ते सत्य जाणु वान.

२३ ५१

मांहोमाहि विद्या आपी; उज्जटि अंग न नाय.'

- 36 सुख पामी. 39 वननी. 40 राह १ दी. 42 काम्यिनीइ. दु.स्व वेठयूं. 43 १. ने ए कम. 44 बधामणी. केशिनी. पामि. 45 आनंद पामी. 46 वरतियु. 47 आनंद सहइ पामियूं. 48 पूजियु. बहु मान. 49 अपगध. राजान. 50 माहोमाहि. 51 पामी. मनि माणशु. खोदि. 52 बोलवियु. पाम. 53 ओल्ल्या. वही कही '०' बांगर. 54 माहोमाहि. उज्जटि. : न.

बीजु तेडी सारथि ऋतुर्ण रा धिरि जाय.	२४
नल सुखि ते तिहां वशु नि नगरि अति उछाह.	
ध्वजा पताका घर घरि नि पुण्य तणा प्रवाह.	२५
संवत्सर ते तांहां रही शीख मागि राय.	२६
मीमनी आज्ञाथी ते निज नगर तां जाय.	
सोल हाथी संगि लीधा, अश्व तां पंचास,	२७
छसि पालो परयरयु, ते विदु रथि उह्वास.	
नगरि नरपति आवियु, पुष्कर म्यलियु वीर.	२८ ⁶⁵
नैपथ राजा उचरि: 'सामलु साचूं, वीर.	
धन घणूं हूं पामियु छूं. दून रमीइ आज.	२९
थापणि माहारी जाणज्ये तूं कहि छि तां राज.	
रमि नहीं तु युद्ध कीजि; क्षत्रीनु ते धर्म.	३०
ईछा ताहा मनमाहि ते करुनि कर्म.'	70
पुष्कर बल्लु बोलियु: 'जी रमु आणी वार.	
राज्य तूं मि जीतियूं छि, हवि जीतूं नारि.	३१
दमयंतीनि हूंअ जीती भोगवूं सुखभोग.	
भलि तूं अहीं आवियु; मेरुवाणि योग.'	३२
पुष्कर मनमाहां चीतवि पिहिलांनी तां पिरि;	
जाणि: तिम ज जीतशूं कलियुगे कीधूं धिरि.	३३ 73
क्रोध नल रानि चढयु ते जाणि छेवूं शीस.	
चतुर थईनि शमावी ते मनमाहि रीस.	३४

57 शरथी. ऋतुर्ण. 58 रथि. 59 पुण्या तणा. 60 संवत्सर. शीय.
 61 आगन्धरी. 62 लीधा. 63 अश्वयु. 64 पुष्कर. म्यलीयु. 65 धन
 घणूं. पामियु. दून. 66 थापणि. जाण्ये. 67 नहीं. 68 मन. 69 पुष्कर. बोलियु.
 आगी. 70 जीतियूं. 71 सुख. 72 अहीं आवियु. 73 पुष्कर. मन. 74 जाणि.
 75 छि शीस. 76 मन.

- द्यूत पुनरपि मांडियूं; जीतियु नल तेणी वार.
 पुष्कर झांखु थई रघु. नल वचन चोल्नु सार : ३५
 'कांईइ ति कीधूं नथी. कलियुग केरूं कृत्य. ॥७
 रीस नहीं कांई मूंदनि तु[झ] अगरि तो सत्य. ३६
 भाई छि तूं माहारि. मुझ प्रीति पिरि पिरि.
 कारय पोतानां करु; हवि, वीर, जाओ घिरि. ३७
 मंदिरि जा तूं ताहारि. हूं घरीश तुझशूं प्रीति.
 वैराग्य माहारि छि नहीं. कालि करघूं विपरीत.' ३८ ८५
 मान देई चलायु पुष्कर तां निज गाम.
 नगर-जन संतोखिआ. नलराय पुहुता धाम. ३९
 सेना तां बहु मोकली, वेगि तेडावी सुंदरी.
 परम आनंद पामियु ते राज्य तां पोति करी. ४०
 नर नारि नगरि पधारियां. नि हरखियु सवि लोक. ९०
 राय दीठि तां गयु सवि जन केरु शोरु. ४१
 यज्ञ कीधा अति घणा, सुख भोगयूं संसारि;
 तिम तमो, रा, पामशु सुख, कालि निज परवार. ४२
 वीर अर्जन आवशि, पामशु निज पद स्थान.
 शीशि ताहारि प्रभु समरथ येह श्रीभगवान. ४३ ९५
 भाई सघला एम्हटा छु, द्रौपदी छि पाशि.
 विप्र पासि रहि छि माहापात्र ते बनवाशि. ४४
 देव जिहां विसमु थयु तव नहीं कांई बलप्राण.

७८ माडीयूं. जीतियु ७९ पुनर. झांखु. वचन. ८० का. गे. केरु कृत्य.
 ८१ कांई. ८२ माडी. ८३ आ कडी पडी तरत ३९मी छे ८४ आ कडी हप्रमां
 ४५मी पडी छे. ८५ नहीं. ८६ मान देई. पुहुतर. गाम. ८७ संतोषीआ. धाम
 ८९ आनंद पामीयु. ९० पधारियां. हरखे. ९१ जन. ९२ घणा सुग. ९३ पामशु
 सुय. ९४ पामशु. स्थान ९५ प्रभु. श्रीभगवान. ९६ माडी. एयथ. ९८ नदी
 कांई प्राण.

वली वेलं सरव साचूं जाणजे निरवाणि.	४५
कथा एहवी सांमली रलियाति कुंतातन.	४६
अक्षविद्या जाणवा चीनय्यु त्याहारि मुनि.	४७
अक्षहृदय तव आपिऊं बृहदक्ष आणि प्रीति :	४८
शकुनिनाथी अधिक विद्या जाणज्यो ए रीत.	४९
सुद्ध कि बली जूवटूं परठीनि लेज्यो राज.	५०
बुहि तां सरसि सही निश्चि तह्मारूं काज.	५१
शीख मागी सांचरचा; ऋषिराय नामूं शीत.	५२
भ्रातृ सहित ते घुलावि प्रेमि युधिष्ठिर ईश.	५३
युधिष्ठिर आनंद पाय्या सांमली आख्यान:	५४
वाट जूढ अर्जननी, समरण श्रीभगवान.	५५
आर्गिक पर्व तणी कथा ये सांमलि नरनारि,	५६
पामि सुख संसारनां; पुनरपि नहीं अवतार.	५७
दुःख देहे पामि नहीं, ये सांमलि करि गान;	५८
राज पामि आपणूं ये शुणि तां राजान.	५९
सांमलि प्रेमि करी ते पामि पद निरवाणि.	६०
कहि भालण : युधिमानि लखूं एह प्रमाण.	६१

इति श्रीनलभाक्षान समाप्तः ॥ सं० १७३३ धर्मे प्रथम आचण धदि १३
पार भृगुदिने लखितं मोदशीममुत्तम ॥ : ॥ : ॥ शुभे भवतुः ॥ : ॥ : ॥ श्री

११ जाणजे निरवाणि. १६०० रलियाति. १ जाणवा. २ आपीओ बृहदक्ष
अंणी. ३ जाणयो ४ युध. लेयो ५ तज्जहं. ६ शीप नांम्. ७ सहीत.
८ आनंद. सांमली. आख्यान. ९ समरण श्रीभगवान. १० आर्गिक. तणी. ११
पामि सुख. नहीं १२ दुःख. पामि. नहीं. गान. १३ पामि शुनि. राजान. १४ पामि.
निरवाणि. १५ युधिमानि लखूं. प्रमाण अर्दी ३८नो आरु.

શબ્દકોશ

શબ્દના અર્થની પછી આવેલા આંક અનુક્રમે આ કાવ્યનાં કરવાંનો અને પછી કદીનો આંક સૂચવે છે. એકનો એક શબ્દ કાવ્યમાં એકથી વધુ વાર પણ આવતો હોય; એનો એવો સામાન્ય રીતે એક જ નિર્દેશ નોંધવામાં આવ્યો છે. કવિનું ક્ષેત્રો નોંધવામાં આવ્યો હોય તો એ થોડા અર્થનેદે યા પ્રયોગનેદે પણ હોય.

આ કોશના શબ્દવિવેચનમાં આ રિગાનાં જેમણે કાન કર્યું છે તેવા નીચેના વિદ્વાનોના પ્રયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રયકારનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે; એક પ્રમ્ને પ્રપ જ નિર્દેશ છે :

ટર્નર : પ્રો. આર. એલ. ટર્નરનો મેગાઢી શબ્દકોશ (અંગ્રેજી)

ટેરિમગ્રેરી : એલ. પી. ટેરિમગ્રેરીની જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાનીના શ્વાકરણ-ની નોંધો (અંગ્રેજી)

દયે, ડો. દયે : ડૉ. કથંન્દ્રલાલ ન. દયે ના ' ૧૧ મા રાતકની ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ ' (અંગ્રેજી) નો શબ્દકોશ

નરસિંહરાવ : ન. બો. દિવેટિયાનો ' ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્ર. ૧ '

દાગુ : ડૉ. મોગીલાલ સાહેસરાઈ સંગાદિત ' પ્રાચીન દાગુ-સંપ્રદ ' નો શબ્દકોશ

ક્લોક : પ્રો. જુલુસ ક્લોક : ' મરાઠી ભાષેના વદ્ધમ ' (મરાઠી ભાષાંતર)

મોશી : પ્રો. મપુનુદત વિ. મોશીનો ' મુર્કર રામાયણ ' માંનો શબ્દકોશ

પટ્ટિ : ડૉ. મોગીલાલ માટેમરાઈ સંગાદિત ' પદ્ધિસાતક પ્રકરણ : વ્રજ શાસ્ત્રનોંધ ' નો શબ્દકોશ

સાટેમરા : ડૉ. મોગીલાલ સાટેમરા; ઉપરના એમના ' રાગુ ' ને ' પદિ ' ના દવાલા વગર

પાર્ડ-મર-મહંગયો (પા. મ. મ.) થી વળાવેલ છે.

સંક્ષેપસ્થિ:—

અ.

અવ્યય

અ. ક.

અવ્યયના કૃતિ (સંકેતક મૂલકરણ)

અ. કિ.

અકર્મક રિયાપદ

अप.	अपभ्रंश भाषा (सामान्य)
अरबी.	अरबी भाषा
अर्वा.	अर्वाचीन-मध्यकालीन अने अर्वाचीन गुजराती
अर्वा. गुज.	तद्गुन अर्वाचीन गुजराती
आज्ञार्थ.	आज्ञार्थ रूप
उभया.	उभयान्वयी अव्यय
ए. व.	एकवचन
कर्तरि	कर्तरि प्रयोग
कर्मक	अकर्मकजुं कर्मकरूप
कर्मणि	कर्मणि प्रयोग
कि वि.	क्रियाविशेषण
गुज.	गुजराती भाषा
चो. वि.	चौथी विभक्ति
छ. वि.	छठ्ठी विभक्ति
त्री. पु.	त्रींजे पुरुष (क्रियारूप)
त्री. वि.	त्रींजी विभक्ति
देश्य.	प्राकृत देश्य शब्दरूप
नपुं.	नपुंसकलिंग-नान्यवर जाति
प. पु.	पहेलो पुरुष (क्रियारूप)
प. वि.	पहेली विभक्ति
पालि.	पालि भाषा
पां वि.	पाचमी विभक्ति
पुं.	पुंलिंग-नरजाति
प्रा.	प्राकृत भाषा—मुख्यत्वे 'गहाराष्टी'
फारसी.	फारसी भाषा
व. व.	बहुवचन
वी. पु.	वींजे पुरुष (क्रियारूप)
वी. वि.	वींजी विभक्ति
अविध्य.	अविध्यकाल (क्रियारूप)
भू. क.	भूतकाल (पहेल)
भूत.	भूतकाल (क्रियारूप)

મધ્ય. ગુ.	મધ્યકાલીન ગુજરાતી
મરાઠી.	મહારાષ્ટ્રની મરાઠી ભાષા
ચર્ત.	વર્તમાનકાલ (ક્રિયાહપ)
ચર્ત. કુ.	ચર્તમાન કુદંત
વિ.	વિશેષણ
વૈ.	વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા
શૌર.	શૌરસેની પ્રાકૃત ભાષા
સ. ક્રિ.	સકર્મક ક્રિયાપદ
સં.	સંસ્કૃત ભાષા
સંબો.	સંબોધન વિભક્તિ
સા. વિ.	સાતમી વિભક્તિ
હી.	હીંગિંગ-નારીજાતિ
હિંદી.	હિંદી ભાષા

અ પાદપૂરક [જુઓ હૂંઝ (૨૩-૭), સૂંઝ (૨૨-૮) -સં. ચ ઉપરથી (મોઢી). ઉચારે 'પળ' ના અર્થમાં આવે ત્યારે મધ્ય. ગુ. હ < અપ. વિ < સં અપિ દ્વારા 'ય' યવાની શક્યતા.

અગિઅર પું. 'અગર' ૨૬-૧૧ [સં. અગર ઉપરથી *અગર > *અ-હગર > *અહગર અને ગૂ ના વ્યત્યયથી અગિઅર. ધાકી સં. અગર ઉપરથી પ્રા. અયઅર- > અહઅર- ઉપરથી 'અર' શબ્દ ગુજ મા મળ્યો છે.]

અજગર (સં.) પું. મોઢાં પ્રાણીઓને ગઢી જનારો (શબ્દના મૂળમાં 'અજ' સ્ફરારને ગઢી જનારો) મોઢે સર્પ

અઢિ અ. ક્રિ., ત્રી. પુ., ઇ વ. 'સ્પર્શ કરે' ૮-૧૬ [પ્રા દેશ્ય અઢુ 'આઢું' અર્થમાં છે. (પા. સ. મ.)- એની સાથે આ ક્રિયાધાતુનો સર્વથ છે. મૂળમાં બેવઢા ઢૂને કારણે સૌરાષ્ટ્રમાં આતું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય 'ઢ' થાય છે, તલ ગુજરાતમાં થાય છે તેવું મૂર્ધન્યતર નહિ. આતું પ્રેરક સ્વ 'અઢાઢું' થાય છે તેમાં પળ ધાતુનો 'ઢ' મૂર્ધન્ય છે, પ્રેરક પ્રત્યયનો મૂર્ધન્યતર છે. 'અઢકતું' તલ ગુજરાતીમાં પ્રયોજાય છે જેમાં 'ઢ' મૂર્ધન્યતર છે.]

અઢાર વિ '૧૮'ની સંખ્યા ૧૩-૧૧ [સં. અઢાર > પ્રા. અઢારહ ઉપરથી *અઢારહ દ્વારા. ગુજ. મા વ્યત્યયથી 'અઢાર' પળ ચિહ્નને તલ ગુજરાતમાં છે]

અળ- 'શબ્દાર્થે નજારાર્થે આંગમ' ૧૬-૫ [અઢી શબ્દ અળદીટિ છે- આમાં સં. અળ જે આવ્ર સ્વરાર્થે શબ્દાર્થે લાગતો ત્યા ગુજ. મા 'અળ' યદ સ્વરાદિ

-વ્યંજનાદિ વધા શબ્દોમાં વ્યાપક થયો છે. સર. અળકગિહ (દવે), અળકરતડ (દવે), અળલાધડ (પાટિ.) વગેરે.]

અળમરી, અળિસરી અ. કુ. 'અળમરીને' ૮-૪, ૭-૭ [સં. *અનુસર્ગ > પ્રા. અળમરિજ દ્વારા અ. કુ. 'ઈ' પ્રત્યય સં. ચ પ્રત્યયથી વિકસ્યો—શબ્દમાં 'ડ'નો લોપ અને પછી 'ઈ'નો ત્યાં પ્રદોષ.—જુઓ 'ઈ.']

અતિશિ, અતિસિ વિ. 'ઘણું, સ્.' ૬-૩ [મં. અતિશયમાંના 'ય'નું સંપ્રસારણ થઈ 'ઈ' થઈ અને જૂનો વિકલ્પે સ્ થયે—આ અર્વાચીન તદ્ભવ છે, કેમકે 'તિ'માંના જૂનો લોપ થયો નથી.]

અધમુખા વિ. પું. ઘ. વ. 'અડધા મરેલા જેવા' ૨૧-૨ [સં. અર્ધ-મૃતકાઃ > પ્રા. અઢમુખા > અપ. અઢમુખા. એ. વ.માં અધમુખડ; માલખમાં અધમુડ]

અધિકું વિ. 'અધિક, વ્યોપ, અડકું' ૬-૩ [સં. તત્સમ અધિકને અપ. નો સ્થરિત ડં લાગ્યે અધિકડં દ્વારા મળેલું. સરસ્વાતો અધિકડં (દવે).]

અનિ હમ. 'અને, ને, તથા' ૪-૫ [સં. ઘ. વ. અન્યાનિ > પ્રા. અન્નાઈ > અપ. અન્નઈ > મધ્ય. ગુજ. અનઈ, અનહનું ટૂંકવાયેલું. હો. દવે 'ઈ'ને સાતમીના પ્રત્યય તરીકે (?)થી સૂચવે છે; જ્યારે મોટી અન્યદ્ + અપિ > *અળ્ળ-વિ > *અળ્ળ-હ પળ સૂચવે છે. મરાઠીમાં આળિ. આ અનહનું આદિ અસ્થરિત ધ્રુવિના લોપે 'ને' વગેરે આવે છે.]

અનૂપ વિ. 'અનુપમ' ૧૧-૪૬ [સં. તત્સમ અનુપમનું ટૂંકવાયેલું સ્વ]

અનેકિ, અનેક્ય વિ. 'અનેક, ઘણા-ણા' ૩-૬ અને ૪-૬ [સં. તત્સમ પ્ર., ઘ. વ. અનેકેનું ટૂંકવાયેલું સ્વ — અને પછી 'ઈ'નો લઘુપ્રયત્ન 'ય્'] અનેકે પરિ પ્રા., એ. વ. 'અનેક રીતે' [અહીં પરિમાંના ત્રી. ઇ. વ. પ્રત્યય ડંને કારણે અનેકેમાં પળ ઇ જ પ્રત્યય વિશેષણને લાગ્યો છે. સરસ્વાતો અનેકિ પરિ (મોટી ૫-૩૧, ૧૭૭).]

અનોપમ વિ. 'અનુપમ, અજોડ' ૪-૧૨ [સં. તત્સમ અનુપમ (અનુ + ઉપમાનું ઘ. પ્રી.) માં ગુજ લાઘ્વિકનાણ જ નો જો]

અન્યાદ વિ. 'અન્યાયી, અન્યાય કરનાર' ૨૬-૫ [મં. અન્યાય + હનુ = અન્યાયિનું ઘ. એ. વ. ઉપરથી અર્વા. તદ્ભવ-સ્વ]

અપધ્રેશ (સં.) પું. 'અષ્ટ માયા, પ્રાકૃત માયા' ૧-૧૧ [પતંજલિએ મૂકેલે અર્થમાં આ શબ્દ યોજેલો—'માયાતું અષ્ટ સ્વરૂપ' તે અર્થમાં યોતાની માયાને માલગ 'અપધ્રેશ' કહે-છે. એ 'નલાસ્યાન'—'દશમસ્કંધ' આદિમાં એને 'ગુજર માયા' કહે છે. 'દશમસ્કંધ: સત્યમામાલિવાહ'માં આરમે 'પ્રાકૃત' પણ કહી છે.]

અપાર (સં.) વિ. 'પાર વિનાતું, ષણું' ૧૬-૧૧ [અ + પાર વ પ્રી.]

અપૂર્વ વિ. 'અપૂર્વે, અગ્રોટ' ૬-૧૩ [સં. તત્સમ અપૂર્વ (અ + પૂર્વે વ. પ્રી.) તું અર્વાચીન તદ્ભવ રૂપ]

અમિરામ (સં.) વિ. 'સુંદર' ૧૦-૨૫.

અમ સર્વ. વિ. 'અમારું' ૧૧-૧૪ [સં. અસ્મન્તું પ્રા. અમ્હ-દ્વારા મધ્ય. ગુજ.માં અહ્ય-અને પછી મહાપ્રાણ-ઉચ્ચારણનો લ્યેપ. અહીં છટ્ટીનો અર્થ આપતો પ્રયોગ. જુઓ આ પછી અહ્ય.] અમનિ-અમને ૬-૧૩માં નિ-ને અનુગ લાગ્યો છે. ચોર્ધાનો અર્થ આપવા. જુઓ નું.

અમૂલક વિ. 'અમૂલ્ય' ૭-૧૨ [સ તત્સમ અમૂલ્ય- > પ્રા. અમુહ- > મધ્ય. ગુજ. અમૂલ-ની સ્વાર્થે ક પ્રયય]

અમૃત-મીઠું વિ. 'અમૃતના જેવું મીઠું' ૬-૩ [સં. અમૃત + ગુજ. મીઠું < અપ. મિટ્ટું < પ્રા. મિટ્ટ્રે < સં મિષ્ટકમ્ કર્મધારય સમાય]

અરથિ સા. એ ઘ., પું 'અર્થે, માટે, માજે' ૬-૩ [નામયોગી સરીકેનો સં. અર્થ + સા. એ. ઘ.નો હ; અર્વાચીન તદ્ભવ.]

અલસામણુ વિ. પું. 'અલસામણો; અલે ચઢેલો' ૧૨-૧૬ [નં. અ-લસ્ય-માણ-ક: (લઙ્ઠનું કર્મણિ વર્તે. કૃ.) > પ્રા. અલસ્યમાણઙો > અપ. અલસ્યમાણઙ > મધ્ય. ગુજ. *અલસ્યમાણઙ > *અલસામણઙ = 'જેને જોવામાં ન આવે સેવો' અને પછી 'જોવો ન ગમે એવો'— વિ. 'અલસામણું]

અલગુ વિ. પું 'અલગો' ૧૧-૪ [સં. અ-લગ્નક: > પ્રા. અલગ્નઙો > અપ. અલગઙ > મધ્ય. ગુજ. અલગઙતું ટૂંકું રૂપ; જુઓ અલગઙ (પાંટ.)]

અવટાવિ વર્તે. પ્રી. પુ. 'રસથાવે, હેગન કરે' ૨૨-૪ [સ. અપરંતંપનિ (અપ + વૃત્તં પ્રેરક રૂપ- 'મમાને છે') ના *અપવર્તપિયનિ > પ્રા. *અડ-પટાવેહ > અવટાવેહ > મધ્ય. ગુજ. અવટાવેહનું ટૂંકું રૂપ]

અચરિ વિ. 'અચર, વીજા-જાં' ૧૨-૬ [સં. પ. વ. વ., પું. અચરેતું જ ટૂંકવાયેતું રૂપ. અચરય પળ જૂની ભાષામાં મળે છે, અનેક્ય ની જેમ—હાઓ ઉપર અનેકિ-અનેક્ય.]

અચલું વિ. 'અચલુ, ઝલટું, ઝંચું' ૨૭-૬ [સં. ચલ્ ધાતુનો પ્રાકૃતમાં 'દોરડાને ચલ ચઢાવવો' એવો પણ એક અર્થ છે (પા. સ. મ.)— નામ ચલ છે. મધ્ય. ગુજ.માં ચલ તરીકે એ આવે છે-જ્યાં 'ઝલટા'ના અર્થમાં જ (< સં. જા ઉપસર્ગ) લાગી *અ-ચલ અંગ બની શકે છે. એ સ્વરિત ડં લાગતાં મવલડં—ને પછી ટૂંકવાતાં અચલું—'ઝલટા ચલતું'—ઉપરની લક્ષ્યાર્થ 'ઝંચું,' 'ઝલટું' ને પછી 'ઘાટા સ્વભાવનું']

અચદામિય, અચદામેય ક્રિ. વિ. 'અવશ્યમેવ, જરૂર' ૨૫-૮, ૨૩-૨૧ [સં. તત્સમ અવશ્યમ્ + ઇવ તું અર્વાચીન તદ્ભવ-રૂપ]

અવા ૭-૯ જુઓ 'પવા.

અવાસા પું. સા. એ. વ. 'આવાસમાં' ૫-૭ [સં. આવાસતું ટૂંકવાયેતું અવાસ + સા. એ. વ નો ઇ = અવાસિ > અવાસ્ય > અવાશ; તાલવ્ય સ્વરના યોગે તાલવ્ય ઈ થયો.]

અવિતથ-નામા (સં.) પું. એ. વ., ઘ. ત્રી. 'જેનું નામ સાચું છે તેવો, ચર્ચાર્થનામા' ૧૧-૧૧ [અ + વિતથ (અસત્ય, મિથ્યા)]

અસંભવિ વિ. 'અસંભાવ્ય, અસંભવિત' ૩૦-૧૦ [સં. અસંભાવ્યતું ગુજ. ટૂંકવાયેતું રૂપ—યના સંપ્રસારણે ઇ થયે.]

અમૂર નપું. 'રાત પહી ગઈ હોય તેલું મોડું' ૨૮ ૨૯ [સં. અ-સૂર્ય (સૂર્યનો અભાવ) પુ. ઉપરથી ગુજ.માં નપું. પ્રયોગ—'મોડું'ના અર્થમાં; પછી વિ. અસૂર્ય. પ્રા.માં, અસૂરિય 'અંતકારમય સ્થાન, નરક' એ અર્થમાં ઘપરાયેલ છે (પા. સ. મ); દિદીમાં અમૂરા પું, અસૂરી સ્ત્રીનો વિશેષણ પ્રયોગ પ્રચલિત છે.]

અદિ (સં.) પું. 'સર્વ,' અહીં 'કર્બોટક નામ' ૩૦-૧૩.

અદિદી પું. 'શિકારી' ૬-૧૩ [સ. આદેટક + ઇન્ = આદેટકિન્ + સ્વાર્થે ક = આદેટકિકઃ > પ્રા આદિદ્દમ્ > અપ આદેટિડ > મધ્ય ગુજ. આદેદી અને પછી અદેદી—અદિદી]

અદિનિય ક્રિ. વિ 'અદાનિય, રાતદહાડો' ૧૫ ૧૭ [સં અદિનિદામ્નું અસં. તદ્ભવ-રૂપ + સા. એ. વ નો ઇ = અદિનિયે]

અહીં ક્રિ. વિ. 'અર્હાયા, આ સ્યઙ્ગે' ૧૧-૧૧ [અપ.માં 'ભવિસ્સઅત્ત કહા' માં અર્હિં રૂપ વપરાયું છે. ડા. ગુણે એને માટે (?) કરી અધઃ અને અધિ નોંધે છે. સં. માં ઇહ (< *ઈષ) રૂપ છે, પાલિમાં ઇષ મળે છે. અપ. માં ઇર્હિં પળ મળે છે (પા. સ. મ.). વાકીં ઇહાં, જહાં, તહાં વગેરે તો વ્યાપક છે. જ. આમાં હિં એ સાતમીના માર્વનામિક પ્રત્યય સ્મિન્નો મિહ દ્વારા વિકાસ છે. અપ-માં જાહિં, તાહિં, કર્હિં ને ડહિં-અર્હિં પણ. આમાં સાતમીનો સ્થલવાચક અર્થ છે. ઉચ્ચારણથી આ રૂપોમાં હ્ નું સ્વરિત ઉચ્ચારણ છે ને માત્રા બે જ છે.]

અમ્હ, અમ્હ-નિ, અહ્યો સર્વ-૧૦-૬ અને ૭-૧૧ [સં. અસ્મન્ સર્વનામનો પ્રાકૃતમાં અમ્હ- ધાય છે. આ અંગને પ્રત્યયો અને અનુગો લાગે છે. ગ્રી. ઘ. ઘ.માં અમ્હર્હિં > અમ્હર્હ દ્વારા 'અમ્હે-અહે' રૂપ મળે છે જે ગુજ.માં પ. ઘ. ઘ.માં આવ્યું છે. મધ્ય ગુજ.માં અહ્યો-અમ્હ્યો-અમ્હ્યો પણ પ્રચારમાં આવ્યાં છે, આજે જે અમો-અમ્હો તરીકે પ્રયોજાય પણ છે. 'નિ અનુગ માટે સુઓ 'નું.]

અંતરગતિ ક્રિ.વિ. 'મનમાં' ૪-૧૧ [મં. અંતર + ગત-નું અર્થ. તદ્વચ-રૂપ + સા. એ. ઘ.નો ઇ.]

અંતરધાન, અંતરપ્યાન વિ. 'અંતરધાન, અંતરિંહિત, અંતરય' ૨૦-૧૦ અને ૨૩-૨૩ [સં. તન્મમ અંતરધાનનું અર્થ. તદ્વચ-રૂપ—પદ્ધી નામને બદલે વિશેષણ-ત્મક પ્રયોગ]

અંતરિ નપું. સા. એ. ઘ. 'અંતરમાં, મનમાં' ૧-૧૧ [સં. અંતર અવ્યય ઉપરથી 'અંતર' નામ. ગુજ નાં + મા એ. ઘ.નો ઇ પ્રત્યય]

અંબોડા પુ., પ. ઘ. ઘ. 'બેગી' ૪-૩ [મં. *માગ્રચૂદકઃ > પ્રા. *અંબ-ઝડનો > અપ. *અંબઝડડ મધ્ય. ગુજ. અંબોડડ—કેરીના આકારની ધેગીની મૂંચળી; ઘ ઘ.માં અંબોડા; અંતે સ્વરભાર છે.]

આયુષ નપું. 'આયુષ, હયિયાર' ૨-૩ [સં. આયુષનો અર્થ. તદ્વચ]

આકલ્પિ ચર્તે. ગ્રી. પુ. એ. ઘ. 'ચટ્ટગે છે, પકડે છે' ૧૫-૧ [મં. આ + કલ્પ ધાનુનો તમગ પ્રદે.ય.] અર્થે સ્વિચી ધૂમ પાડે છે' એક અર્થની શક્યતા છે.

આવ્યદનાં ચર્તે. કુ. નપું. પ. ઘ ઘ 'સપડિયા માના' ૧૪-૧ [અર્થે આવ્યદનાં પડનાં એકો ઝોડિયો રૂઢ પ્રયોગ. મં. આ + સ્કન્દનું ધા મો અવ્યદ (પા. મ. મ.) રૂપ મળે છે. એનું ચર્તે. કુ. અવ્યદન-; મધ્ય. ગુજ.માં આવ્યાં

आखडतउं-एतुं प. व. व. आ (< अप. अइ < प्रा. आइ < सं. आनि)
लगतां]

आगन्या स्त्री. 'आजा, हुकम' २-१० [सं. तत्सम आज्ञातुं सरल
उच्चारण-छेदे लघुप्रयत्न य् साथेतुं]

आगलि क्रि. वि. 'आगल, आगन्या भागगां, सामा भागमां'. २-१६
[सं. भग्न - > प्रा. अग्न - > मध्य. गुज. आग + स्वार्थ प्रा. इल - >
मध्य. गुज. इल - + सा. ए व.नो 'इ' प्रत्यय = आगलि - आगलि]

आगि क्रि. वि. 'आगाउ, पूर्वे' ३-७, १४-८ [सं. भग्न - > प्रा. भग्न -
> मध्य. गुज. आग - + सा. ए व.नो 'इ' प्रत्यय; आ रूप अर्वा. गुज.मां
आगुं नधी.]

आघु वि. पुं. प. ए. व. 'आघे, दूर' २८-२४ [सं. *अग्र-स्मिन् > प्रा.
*अग्रहि > मध्य. गुज. आघइ-अ सा. ए. व. उपरधी पछी विधेयणात्मक रूप
आघउं. एतुं पुं. आघउ - टूकवायेतुं आघु मूल अर्थ 'सामे आगला नागमा'मांघी
अर्थविरुद्धे 'आगल दूर' एवो अर्थ प्रचारमां आब्यो. मोदी अग्रत > अप.
अग्राहु लुप छे; मने ए रूपतुं नधी.]

आघेरु वि. पुं. 'वधु आघो' १६-८ [उपरना आघ-अगने तुलनात्मक
सं. 'तर - > प्रा. 'अर - > 'यर - पछीधी 'इर-थये - अंतरे स्वरभारवाहुं
रूप.]

आज क्रि. वि. 'आजे, आ दिवसे' २-१० [सं. अज > प्रा. अज
> अप. अजु > मध्य. गुज. आजि (सा. ए. व. ना 'इ' साथे)]

आणि स्त्री. 'आण, शपथ' ३०-७ [सं. आज्ञा > प्रा. क्षणा उपरधी
मध्य. गुज. मां आण मले छे-जो के वैवडा ण तुं उच्चारण गुज. मां. 'नू' तरीके
आवे छे तेनो 'राणी' जेवो आ अपवाद छे. नेशरु, प्रा.मां आणा पण छे. मध्य.
गुज. मां पछी नागीजातिनो ह्रस्व इ आगंतुक उमेरायो छे जेने आजि 'आण्य'
एतुं लघुप्रयत्न य्पार्तु रूप आयुं छे. आ शब्द 'आज्ञा'ना अर्थमां गुज.मां
जार्नातो छे; 'शपथ' अर्थ पछीधी चिह्नसेछे छे.]

आणु आजार्थ वी. पु., व. व. 'लवो' ३-१७ [सं. आनयत > पण
प्रा. आणइ (> थ) > अप. आणु > मध्य. गुज. आणउ-एतुं दूकूं रूप.
अतयारे सोराधूमां आ 'आणु' अपशब्दार्थे योजाय छे; तल गुजरातमां हसी

‘લાવતું’ અર્થે નવચાયો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આમ ઘ્ર્ન્યં વહુ-સીદ્ધિને નેડવાનાં ‘આનું’ વપરાય છે.]

આપટી મૂ. કુ. સ્ત્રી. ‘અપટારે’ ૧૧-૨ [એક દેસ શબ્દ ઘટ (પા સ. મ.) ‘ઠઠ, યૂથ, સનૂદ’ના અર્થમાં મળે છે, જેનો સંબંધ મં. મૂ. કુ. સ્ત્રી > પ્રા. *ઘટ ‘પચરાયેનું, વિસ્તૃત’ થાય હોય. આનું આ ઉપમર્ગ સાથે *અપટ-પ મળે, જેનો અર્થ ‘મનુદમાં મેળા થયું’ એવો વિદ્યતા ‘મટરાતું-અપટાતું’માં પારિણમે. અર્થાં, ગુજ.માં ‘આપટયું’ ‘અપટાનું’ એમ થેડ રૂપ વપરાય છે. અને મૂ. કુ.માં કર્તા પ્રમાણે પડે છે: હું એનું અપટયો-અપટાયો.]

આદરિ વર્ત. શ્રી. પુ. એ. વ. ‘શબ્દ કરે છે. માન આપે છે’ ૧૧-૨૭ [સં. આ + દ (ગણ ૬ ટૂં) ઉપગ્રથી યથેષ્ઠા સં. આદર નામનો નામધાતુ તરીકેનો પ્રયોગ, મોટી આદરણિ રૂપ પણ મૂલ્યે છે, પણ એનું તો *આપરહ થાય; ‘દ’ ઝીવતો રહેવા તત્તમ શબ્દ જ અપેક્ષિત છે.

આપ, આપિ નપું., અને યાતું શ્રી. એ. વ. ‘પોતે’ ૧૧-૧૨ [સં. આપ્મા > પ્રા. અપ્પા > અપ. અપ્પ > મધ્ય. મુઝ. આપ. અહીં આપ- નામનાં પ. ન. સનામ છે, આપિમાં આપ + શ્રી. એ. વ. હ પ્રત્યય છે: ‘પોતે, પોતાની મેંટે. ’

આપણું વિ. ‘પોતાનું’ ૪-૧, ૨, ૧૯-૫, ૬ વગેરે [સં. આપ્માન: (છ વિ.) > પ્રા. અપ્પગો > અપ. અપ્પગુને અને સ્વરભાર વધતા ક પ્રહતિવાદે અપ્પગડ ને એ વિશેષણાન્મક ધ્વનનાં પ્રપે જાતિમાં, તેથી નપું. અપ્પગડે > મધ્ય. મુઝ. આપગડે; એનું વ. વ. આપગાં ૧૬-૧૯; આપણિ ૨૨-૨. ‘પોતાને’; આપણિ ૧-૧૮ —આપણિ ઘાહિ એમ આપણ- માં સા. એ. વ.નો ‘દ’ છે: ‘પોતાના વાહનનાં’; આપણી વિ. ક્ત્રી. ‘પોતાની’ ૧-૨૧] ‘પોતે’ એ અર્થનાથી પહેલા-સીદ્ધા પુરુષના ઝોઝિયા અર્થમાં આપણ- શબ્દ વ્યાપક થયેલો પણ આત્મના મળે છે: ૧-૨૦, ૨૨-૨ વગેરે

આપાપણું વિ. ‘પોતપોતાનું’ ૧૮-૧૦ [સં. આપ્માનન: (છ વિ.) > પ્રા. અપ્પપ્પગો > અપ. અપ્પપ્પગુ ને અને સ્વરભાર આવતા અપ્પપ્પગડ ને પછી વિશેષણાન્મક થતા પ્રપે જાતિએ: નપું. અપ્પપ્પગડે > મધ્ય. મુઝ. આપાપગડે. વ. વ. આપાપગાં ૧૧-૬૪; મુઝ. મા આપોરું વગેરે આમ યં. ધ્યાન્યાન્મ-નો વિકામ છે, ‘પોતે’ પણ આવો વિકામ ઝ છે: હમો ‘પોતે. ’]

આમરનું નપું. ‘આમરણ, ધરેનું’ ૧૧-૫૦ [સં. તન્મન આમરણનો મુઝ. સંકેચ]

ધામ ક્રિ. વિ. 'આ પ્રમાણે' ૧૧-૧ [સં. ઇવમ્ને અપ. ઇ-૧-૧મ યાય છે. તેના આભાસસામ્યે અવ.માં કેવે-કેમ, જેવે-જેમ, તેવે-તેમ યાય છે; આવા જ આભાસસામ્યે મધ્ય. ગુજ.માં સં. 'જ' અંગના વિકસિત 'જા-' અંગને 'મ' થયો છે. અર્વા. ગુજ.માં 'રીત'નો અને 'સ્થલ'નો એમ બેટ અર્થ યાય છે.]

આરતિ સ્ત્રી. 'આર્તિ, દુઃસ્થ કે સહાનુભૂતિની લગ્નળી' ૨૬-૧૫ [સં. તત્સમ આર્તિનો અર્થ. તદ્ભવ]

આર્કાઇન નપું. 'આર્કિન' ૨૬-૨ [સં. તત્સમ આર્કિનનું તત્કાલીન ઘટ્ટ રૂપ; સાનુનાસિકતાને કારણે સ્ત્રી સ્વરૂપ થયો.]

આચિ વર્ત. ત્રી. પુ. ઇ. વ. 'આવે છે' ૪-૧૦ [સં. આ-ચાતિ > પ્રા. જાયાહ અને જાયહ પળ; આવેહ પળ મળે છે (જુઓ બેટ માટે પા. સ. મ.) : મોર્શના જણાવ્યા પ્રમાણે શહિદુદ્ધા સં. *આ-ગમતિ > *આજમહ > અપ. *જામહ > જાયહ વિકાસ માને છે; ડૉ. દવેને મતે ટર્નરને અનુસરી સં. આપયતિ 'પહોંચાડે છે-આપું પ્રેરક રૂપ.' નરસિંહરાવે વ્જનો પ્રલેપ ગાન્ધો છે જે ઘાજવી છામે છે, તો પિરાલે જા + અવ્ યાનુ સ્વીકારવા અનુરોધ કર્યો છે. એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા લેવી છે કે 'આવું'નું પછી કોઈ પ્રેરક રૂપ ગુજ.માં પ્રચારમાં નથી.]

આજ્ઞા નપું. 'આશ્ચર્ય, નવાઈ' ૨૦-૧૦ [સં. આશ્ચર્યનું પ્રા.માં અલ્પ-રિજ્ઞ-ભાય છે; આમાનો 'જ' જાણવી સંસ્કૃતનાભાસી 'આજ્ઞ' રૂપ પ્રચારમાં આવ્યું છે.]

આમ જનું ક્રિ. વિ. ઇ. વ. 'આનું-નો-ની' ૨૩-૨૨ [સં. યસ્ય-તસ્યનું પ્રા. જસ્ય-તસ્ય દ્વારા અપ.માં જસ્યુ-જાસ્યુ.-તસ્યુ-જાસ્યુ રૂપ પ્રયોજાય છે ને મધ્ય. ગુ.માં જાસ્ય-જાસ્ય મળે છે; એના આભાસસામ્યે અસ્યનું અસ્યુ-જાસ્યુ દ્વારા આ રૂપ મળે.]

આદિદી, આદેદી ૧૭-૧૧ અને ૧૮-૧. જુઓ આ પૂર્વે અદેદી.

આનું નપું. 'જામુ, રૂથ, આચરમાંથી વીરુજનું રુદનનું પાળો' ૨૯-૧૧ [સં. પ્રથકમ્ > પ્રા. ધંમુઝં > અવ જંગુઝ મધ્ય. ગુજ.માં સ્વરૂપ. અનુસ્વારનો પ્રોપ પ્રાનમાંથી જ યાય છે- યક વગેરેની જેમ, ને અર્વા. ગુજ.માં આવતાં સાનુ-નાસિક ઉચ્ચારણ આવી રહે છે.]

इ व्यय. 'य, पण' ६-१६ [जेम के सधला-इ; सं. अपि > प्रा. वि. > अप. वि, इ वेउ. मं. चनो य थई संप्रभारणे इ थवानी शक्यता छे ज. आ. हेमचंद्र तो पादपूरणे नो यो छे: सि. हे. ८-४-३८३ (२), ३८४ (१) वगेरे.]

‘इ, इं’ त्री. वि. ए. व. नो प्रत्यय २-१, ९-१ वगेरे [सं. ‘एण > प्रा. ‘एण > अप. ‘ए-इं’ द्वारा निरनुनासिक पण विकल्पे उपयोगमां आवे छे; पद्यी अकारांत उपरांत यवां स्वरांत नामोने लागे छे: चाणीइ वगेरे. मध्य. गुज. मां सानुनासिकता पण चालु छे.]

इघाण नपुं. ‘एघाण-एघाण, निशान, चिह्न’ २५-५ [सं. अभिज्ञान- > प्रा. अभिज्ञाण, अहिन-ण-पद्यी *इन्हाण-द्वारा *इंघाण-इघाण गने *अइंघाण-ने लई गुज. मां एंघाण-एघाण]

इम क्रि. वि. ‘ए प्रमाणे’ ३-१. जुओ उपर आम.

इंद पुं. ‘इंदु, चंद्र’ ८-९ [सं. तासम इन्दुनुं उ विनानुं गुज. रूप]

इंद्री स्त्री. व. व. ‘इन्द्रियों’ १०-२६ [अही इंदुवचननो भाव छे. गी. इन्द्रिय- नुं ईकवायेनुं गुज. रूप - अर्वा. तद्धव-रूप. सं. मां आ शब्द नपुं. मां छे, पण गुज. मां स्त्री. मां आवी रगो छे.]

‘इवा ७-९ जुओ ‘एवा.

इं सरी. ‘ए’ ४-५ [मध्य. गुज. ‘एइ-ए’ नुं ईकवायेनुं रूप]

‘इइ, इइ ३६ [‘जीवीइ-जीविये’ वर्न. कर्तरि ए. पु. व. व. नो अर्थ अही जावा मळे छे. आनो विनाम वर्न. कर्मणि त्री. पु. ए. व. माधी छे; जेम के कर्मणिनो ‘य’ लागतां जीविये > प्रा. जीविजइ > *जीवीजइ > *जीवीयइ > जीवियइ > जीवीइ अने *जीविइ. अप. ‘इइइ रूप प्रयोजायेनुं मळे छे. मध्य. गुज. मां इजी कर्मणि त्री. पु. ए. व. मुख्यत्वे व्यापक छे; कवचित् उपर जेवा अपवाद शरु धयेय मळे छे.]

इंउइ वर्त. त्री. पु. ए. व. ‘इच्छे छे’ २८-२ [सं. इच्छति > प्रा. अर. इच्छइ द्वारा]

इंछा स्त्री. ‘इच्छा, मरजी’ २-९ [मं. इच्छानुं मध्य. गुज. विकल्पा रूप] ४-१२. मां त्री. ए. व. नो ‘इ’ प्रत्यय दुन धयो छे.

उष्ठा पुं. ‘उच्छद’ ११-१९ [म. उशन नी ए. ए. व. नुं रूप-तागम]

ઉછાહ પું. 'ઉત્સાહ, ઉમંગ' ૩૦-૨૫ [સં. ઉત્સાહ > પ્રા. અપ. ઉચ્છાહ-મધ્ય. ગુજ.માં આદિધૃતિમાં રચનારલાપય]

ઉદશિ મધિવ્ય. પ્રી. પુ. એ. વ. 'ઓદશે, હોદમાં મૂકશે' ૧૩-૩ [પ્રા. દેવ્ય હુકુ પું. સ્ત્રી. 'હોદ, વાઝી, દોઢ' ઉપરથી નામધાતુ થયે અને મધ્ય. ગુજ.માં મહાપ્રાણતરવ નષ્ટ થયે. આમ છતાં અર્વા. ગુજ.માં 'હોદ' નામ સ્ત્રી.માં લાઘ્યું છે; મધ્ય. ગુજ.માં કશ્ચિત્ ઉદ-અંગ મળે છે, તેમાં મહાપ્રાણતરવ રહ્યું છે. મધિવ્ય. નો 'સ્વદ' > પ્રા. 'સ્વદ' દ્વારા મધ્ય. ગુજ.માં 'સદ' અને પછી તાલવ્ય સ્વરના યોગે 'શિ, 'દો' આવે છે.]

ઉતપાત પું. 'ઉત્પાત, ઉપાતો' ૨૧-૨ [સં. તત્તમ ઉત્પાતનું અર્વા. તદ્ભવ રૂપ]

ઉચન પું. 'ઝગમગ' ૧૪-૪. [સં. ઉચન એટલે મહેનત; પરંતુ અહીં 'ઝગમગ, ઉત્સાહ'ના અર્થમાં, સં. ઉચાપન- > પ્રા. ઉચ્ચાવળ- = ઉજવણીના અર્થવાચ્યે આ અર્થ વિકસ્યો જણાય છે.]

ઉલ્લસ્યુ મૂ.કુ. પું. 'ઓલ્લસ્યો' ૧૧-૩૧ [સં. ઉપલક્ષિતઃ > પ્રા. ઉપલક્ષિતમો, ઓલક્ષિતમો > અપ. ઓલક્ષિતનું મધ્ય. ગુજ.માં દૂરવાયેલું રૂપ.]

ઉલ્લાળ નપું. 'ઓલાળ, શાંતિ' [પ્રા. દેવ્ય ઓલ્લહ મન્ત્રમક ધાતુ છે - 'હોલવવું' અર્થમાં, એના ઉપરથી ક્રિયાવાચક નામ *ઓલ્લાળનું મધ્ય. ગુજ.માં મહાપ્રાણવર્જિત *ઓલાળ અને ઉલ્લાળ. આને પ્રાતમેદે 'હોલવવું' અને 'ઓલવવું' 'હોલાળ,' 'ઓલાળ' વ્યાપક છે. માત્રો 'ઉલાળ' શબ્દનો લક્ષણાર્થ 'શાંતિ' 'લાળ ન પાવવાની ક્રિયા' એવો અહીં લીધો છે.]

ઉહાદ પું. 'આહાદ, આનંદ' ૧૧-૧૨, ૧૧-૧૩ [સં. આહાદનું મધ્ય. ગુજ. રૂપ આ છે અને તં. ઉહાસના આભાસસામ્યે મળ્યું છે. નીચે મધ્ય. ગુજ. ઉહામ્ એનું રૂપ મળે છે તે અહાદ > ઉહાદના વલ્લતા આભાસસામ્યનું પરિણામ છે.]

ઉહાસ પું. 'ઉન્હાસ, ઉમંગ' ૫-૭ [સં. ઉહામ્ ઉપરથી-જુઓ ઉપરનો ઉહાદ શબ્દ.]

ઊઠાંટો પું. 'ઊઠાંટો, ઉત્સાહનો ટરેક' ૧૬-૧ [તં. ઉસ્કન્ટકઃ > પ્રા. ઉઠંટમો > અપ. ઉઠંટ > મધ્ય. ગુજ. ઊઠંટ- પછી તદ્ભવ અર્વા. રૂપ. રચનારલાપયે અસ્થિતિ ધુનિને સદૈ આદિ ઉ દૂરવ આવે અર્વા ગુજ.માં. આ

જાતિનો શબ્દ મઝ્યો છે. પ્રા. શંક્ય રૂપ *ઝલ્ટી હોઈ શકે. 'ઝલટું' શબ્દ 'હોય
 એ માત્ર જેની પલટાયેથી છે તેયું. ઝંયું, ઝયનું' એવા અર્થમાં આવ્યો છે તે અને આ
 શબ્દનું મૂળ એક જ છે. 'ઝલટી'—'ઝોઝારી, વઝારી'માં પણ આ જ શબ્દ છે,
 ઝ્યાં અનાજ સીધા માથે જવાને વડલે પાણુ વઢી મોટામાંથી વ્હાર નીકળે છે.
 પ્રા. દેશ્ય એક ઉછટ્ટ શબ્દ (દે. ના. ૭-૮૧) અને ઝલ્લુટ (દે. ના. ૮-૮૧)
 'ઝલ્લુટિત, ચાલી કરેલું' અને 'મિપ્યા, સોટું' એ અર્થમાં અનુક્રમે મળે છે. આ
 વિરાપણ છે: મને આ શબ્દો સાથે ઝલ્લટનો સંબંધ લાગે છે, જે સં. ઝદ્ + છદ્
 પ્રાતુની સાથે વંધ બેસી રહે એમ છે.]

ઝલેચનાં અધ્યયારમક સા. એ. વ. 'ઝલેચતાં, (પાળી) ચાલી કરતાં' ૬-૫
 [સં. ઝદ્-રિપ્યાન્ > ઝાહિંચંત- > મધ્ય. ગુજ. ઝલેચન- + સા. એ. વ. માં
 [< અપ. હાં < સં. પાંચમીનો સાર્વનામિક સ્માન્]—શકુનમાં પેટેલો અનુસ્વાર
 મધ્ય. ગુજ.માં પાછો નીકળી જાય છે.]

ઝવેણી અ. કૃ. 'ઝવેણીને, ઉપેણ કરીને, ધિજારીને' ૪-૧૧ [સં. ઉપેશ્ય
 > પ્રા. ઉપેશિયન્ > મધ્ય. ગુજ. ઝવેણી; આદિધુતિમાંનો ઈર્ષ ઝ માત્ર લેણનમા
 ર્યાન્, પામ્યો છે.]

ઝહોલાઈ અ. કૃ. 'ઝોલવાઈને—હોલવાઈને, ઘુસાઈને' ૬-૧૨ [પ્રા. દેશ્ય
 પ્રાતુ ઝો-રુદ્ધ છે, તેમાંથી મધ્ય. ગુજ.માં ઝહુલ-અંગ આવે તેમાં લેણનની ઈર્ષના
 ધનાં ઝહોલાઈનું ત્રિચારૂપ આવી રહે છે. આમાંની મહાપ્રાણિનતાએ 'હોલાઈ' આપ્યું
 છે; સારાદમાં 'ઝોલાઈ' જુઓ ઉલ્લાખ.

ઝંચુ વિ. પુ. 'ઝંચે આવેલો, ઝંચાઈનો' ૧૧-૧૦ [સં. ઝંચૈન્ અંગ્યયરૂપમાં
 ગ્રી. વ. વ.ના ડૈન્ (< મિન્)ને દૂર કરતા ઝચ્ચ-અંગ રહે છે. પડી સં.
 ઝચ્ચઃ > પ્રા. ઝચ્ચઝો > અપ. ઝચ્ચઝ > મધ્ય. ગુજ. ઝંચઝ અને ટૂંકવાયેલું
 ઝંચુ = ઝંચો, આ વિરોપણરૂપમાં મધ્ય. ગુજ.માં સાનુનાસિકના આવી રહી છે. આને
 પછી નામધાતુ ઝંચકરું-ઝંચકરું પણ આવેલ છે.]

ઝંટ પું., નપું. 'સાંઢિયો' ૨૧-૧૩ [સં. ઝટ્ઃ > પ્રા. ઝટો > અપ.
 ઝટુ > મધ્ય. ગુજ. ઝંટ, આમાં મધ્ય. ગુજ.માં સાનુનાસિકના ઝયેરાઈ છે આના
 ઉપરથી ઝંટિયું-યો અને ઝંટઢી-ઝંટઢી શબ્દ. માદાનો ધરી આગળનો ટેકો—
 'ઝંટઢો' પણ આનો વિકાસ છે.]

ઝકલડાં વિ. વ. વ. 'ઝકલડાં' ૧૭-૧૩—અહીં માનાથે વ. વ. છે. [સં.
 ઝક - > પ્રા. ઝક-માંથી મધ્ય. ગુજ.માં ઝકઃ—અને ર્યાથે છ અને ટ અને

છેલ્લે સ્વરભારને કારણે એકલિડં. ગુજરાતીમાં સ્વાચ્છે આવતો હ પણ અર, ઉહ માંથી આવ્યો છે. મૂળમાં વેવડા છુને કારણે અર્વા. મુખી 'હ' સનવાઈ રહ્યો છે; એકવચો ન હોય તો 'હ' થઈ જાય.]

એકલી વિ. સ્ત્રી. 'એક બ માત્ર, બીજાના સાથ વિનાની' ૧૬-૨૨ [જુઓ કપરનો 'એકલડો' શબ્દ. શબ્દ મૂળથી એકલડં.]

એકડા .. વિ. પું. ઘ. વ. 'એકડા' ૨૩-૩૦ [સં. એકરથકા > પ્રા. એક-દ્વિ > મધ્ય. ગુજ. એકડા > એકડા (મહાપ્રાણસત્ત્વના વ્યત્યયથી) -મધ્ય, ગુજ 'એકડંડ, એકડંડે વેડ.]

એળી (સં.) સ્ત્રી. 'હરણી' ૨૦-૨

• એળી સર્વ. સ્ત્રી. 'એ' ૪-૧ વગેરે [સં. એતેન, ચેન, સેન, કેન એ ગ્રી. વિ. એ. વ. નો સ્વર ઉપરથી ણ-જેણ-તેણ-વેણ રૂપો પણ પ્રાકૃત તત્સમ લેલે અપ. માં ચપરાતાં- એના વિકાસમાં જરી ગ્રી. એ. વ. નો અપ. પ્રત્યય પણ લગતાં એળં-જેળં-તેળં-વેળં રૂપ મળે છે. એતેન પ્રકારેણ > મધ્ય. ગુજ. 'એળં' *વ્યારં > *એળં *વ્યારં > *એળં *વ્યારં અને પછી પર-સાવર્ણતાથી એળી વ્યારં > એળી પિરિ કે પરિ આમા એળી મળ્યો છે; પેરય નારીજાતિમાં વ્યાપક થવાથી એના આભાસસામ્યે એળી નારીજાતિ પહેલી એકવચનનું હર પ્રચારમાં આવ્યું છે. સુરત જિલ્લા તરફ એળી જેળી તેળી સામૈતામિક નારીજાતિના રૂપ જાણીતાં છે.]

એધાળ ૫-૫ જુઓ આ પૂર્વે એધાળ.

એમ ૫-૧ જુઓ આ પૂર્વે એમ.

• એગ, 'એગ' સામાન્ય કૃદતનો પ્રયય. ૬-૧૧ [કરેલા રૂપમાં 'એ-પ્રત્યયામ છે; 'કરયા માટે' એ અર્થ છે અને મધ્ય. ગુજ. મહ અનુષ અંદી દ્વિતીયથી છે. આ પ્રત્યયનો 'દ્વ-અને પછી મઝ-એવો વિકાસ છે. અર્વા. ગુજ. કરમે એગ 'એવ-રૂપાવક છે; દ્વર્તા પશ્ચિમ સાંગાદમાં કરવડું એમ વચે 'દ્વ' નો અવશેષ લગુ-પ્રયત્ન 'ય' ઉદ્ધરિત થાય છે. આ પ્રયય આપણને સ. વિષ્વર્ગચંદ્રવના એક 'તમ્- > પ્રા. 'મઘ્ > 'મઘ્ > અપ 'મઘ્- હારા મળ્યો છે, જેલે સ્વરભાર રહેવાને કારણે 'મઘ્' છે.]

એહ સર્વ. 'એ' ૫-૫ [સ. એઃ > પ્રા. એહ > અપ એહ. આમાના મહા-પ્રાણસત્ત્વને સર્વે 'એ' પ્રત્યયામ સિવાયનાં વર્ધાંત રૂપોમાં છેલ્લે અર્વાનીય ગુજરાતી

સુધી મહાપ્રાણતા ઉચ્ચારણમાં સચવાઈ રહી છે; એના આભાસસામ્યે જે તે અને કે તથા આમાં પળ.]

પદ્મ, પદ્મિ વિ. 'પદ્મ' ૩-૧૭ અને ૧૦-૨૨ [જુઓ ઉપરનો પદ્મ સં. 'ધન્ પ્રત્યયનો વિકાસ 'વડેનાં છે: યાવન્ > અપ. જેવડું વગેરે. પછી એ બધે જ મૂળ સર્વનામમાં મહાપ્રાણતા 'પદ્મ'ના આભાસસામ્યે સાધે છે. પદ્મિ ઉચ્ચારણમાં પદ્મના લગાતા પદ્મિનું લગુરુ લેખનમાં ચતાવવાના પ્રયાસ છે.]

ઓચરે વર્તે. પ્રા. પુ. એ. વ. 'ઝરે, વોલે છે' ૨-૧, ૭-૧ [સં. ઝરારિ > પ્રા. અપ. ઝરરહ > મધ્ય. ગુજ. ઝરરહ, ટરરહનું અર્વાચીન વળન]

ઓછાં વિ. ધ. વ. 'ઝળાં, ચોઝાં, અઘૂં' ૨૮-૧ [પ્રાકૃતમાં ઓઝઝ (પા. સ. મ.) 'અઝ્ઝાદિત; નિરુદ્ધ' એવા અર્થોમાં મળે છે. આનો 'મર્યાદિત સ્વરૂપમાં' એવો અર્થ વિકસનાં મધ્ય. ગુજ. માં *ઓઝડંની શક્યતા છે. આમાં 'છડ્-ટાંકયું' કે 'સડ્-નાશ પામ્યું' આ વેમાંથી એક ધાતુની શક્યતા છે.]

ઓઢિયાં મૂ. ક. નપું વ. વ. 'શરતમાં-હોડમાં મૂક્યાં' ૧૩-૧૬: જુઓ આ પૂર્વે ડહાશિ શબ્દ.

ઓઢ્યા મૂ. ક. પું. ધ. વ. 'લોંવા કર્યા' ૧૦-૨૦. જુઓ આ પૂર્વે ડહાશિ શબ્દ. 'હોડમાં મૂક્યાં'માંથી પછી 'હાથ લાગા કરવા—ઢાઈ માગવા,' એ અર્થ વિકસ્યો છે.]

ઓઢળું નપું. 'ઓઢવાનુ વણ' ૭-૧૦ [પ્રા. દેરપ શબ્દ ઓઢળ (દે. ના. ૧-૧૫૫) છે. સં. અપ-ગુણ્ટન શબ્દ સાથે આનો સંદર્ધ હોવાની શક્યતા છે (મોડી). આ પછી 'ઓઢરૂં' એમ ક્રિયાવાચક રૂપ પણ ધન્યું છે. જુઓ નીચે.]

ઓટરુ મધિવ્યં. ધી. પુ. ધ. વ. 'ઓટરો, ઉપર આઢ્ઢાઈન ફરી લેરો' ૨૩-૨૨ [જુઓ ઉપર ઓઢળું. આમાં સં. 'સ્થલ > અપ. 'સ્મદુ > મધ્ય. ગુજ. 'સડ, અને 'મિ > ડિના આભાસસામ્યે તાલવ્ય 'ર'.]

ઓઘમ પું. 'ઝયમ' ૭-૧] 'ઝ'ને અર્વાચીનતા આપવા 'ઓ' સીધો તત્સમ શબ્દને ધયો છે.]

ઓપમા સ્ત્રી. 'ઝપમા' ૫-૧૬ [ઝયમના ઓઘમ જેમ સં. તત્સમ ઝપમને અર્વાચીનતા આપવા ગુજ. લાક્ષણિકતા]

ઓર્ધશી સ્ત્રી. 'ઝર્ધશી' ૧૧-૨૨ [સં. ઝર્ધશીને ઉપર ગુજવ ધેરમ્બો.]

‘ઓલવિયું’ મૂ. કૃ. પું. એ. વ. ‘ઓલવ્યો’ ૧૧-૬૬ [જુઓ આ પૂર્વે
ઉલ્લેખ.]

ઓલવા પું. ઘ. વ. ‘ઓલવવાની ક્રિયા’ ૨૬-૧૩ [‘ઓલવડ’ શબ્દ
પું.નો છે; અને એનો સંગ્રેહ પ્રા. ઓ-લ્હવ સાથે છે. ‘એ વાજુ પવન વાતો દોય તે
વાજુ ઓલવવાની ક્રિયા કરવી’ એ આ કહેવતનો અર્થ છે.]

ઓર્શીફલ વિ. ‘ઓશરણાં લીધેલું, વારી જવાયેલું, ઉપકૃત’ ૬-૧૧, ૬-૨૫
[ગુજ.માં ‘ઓર્શીગણ’ નામ પળવપરાય છે જૂ. ગુજ.માં ઓર્શીગલ મળે છે. આના
મૂળમાં સં. *અપ-શૃઙ્ગલ—(જેની સાંકલ દૂર વડે છે તેયું) > પ્રા. ઓર્સિલ-
શબ્દની શક્યતા છે. વંધન દૂર થવાથી થયેલો ઉપકાર’ એવો અર્થવિકાસ શક્ય
છે. પ્રા.માં ઉચ્છૃંક્લ-નો ઉર્સિલલ વિકાસ છે, એ સરસાવો.]

કષિત્ર વિ. ‘કુચિત્ર, કટ્ટૂં’ ૨૭-૧૪ [સં. કુચિત્રનો અર્થ. તટ્ટવ. સં માં
કુનો ક પાવ છે; પણ વ્યાપક નથી.]

કળિ નામયોગી ‘કળે, કળે, પાસે’ ૧૧-૧૧ [સં. *કર્ણસ્મિન્ > પ્રા.
*કર્ણસ્મિ > અપ. *કર્ણસ્મિ > મધ્ય. ગુજ. કન્હડ્, કન્હડ (ટેસિટોરી) -નું
ટુંકવાયેલું રૂપ કહ્મિ > કળિ ને વૈકલ્પિક કળિ: અર્થ. ગુજ.માં સ્થલવાચક ક્રિયા.
વિ. સાથે ‘થા કળે’ વગેરે જાલાવાહી પ્રયોગ જાણીતો છે.]

કળી અ. કૃ. ‘કળીને’ ૧૦-૩ [સં. કળ્ ધાતુનો તત્સમ પ્રયોગ + અ. કૃ.
પ્રત્યય ‘ઈ’ < પ્રા. ‘હિ’ > મ. ‘ય’]

કદાચિ ક્રિ. વિ. ‘કદાચ’ ૯-૧૧ [સં. કદાચિત્ના અંત્ય ‘ચ’ના લોપે.
પછીથી ગુજ.માં ‘કદાચ’ સરીકે વ્યાપક થયું છે.]

કરમાય વતૈ. ગ્રી. પુ. એ. ‘વિયોજાય, સંયોચ પામી મુકાય’ ૧૧-૫૭
[સરસાવો મોટી: કુરમાય. સં. કુરમાયિ > પ્રા. *કિરમ્મડ—થાકો જાય છે,
ફિરું પડે છે—અને પછી રૂ નો ર થયે *કિરમ્મડ દ્વારા માવેરૂપ કરમાઈ]

કરૂપ વિ. ‘કુરૂપ, કટ્ટૂં’ ૨૩-૧૧ [સં. કુરૂપનું અર્થ. રૂપ]

કર સં. ક્રિ. ‘કરવું’ ૧૧-૨૮ વગેરે [સં. કૃ ધાતુનો ગુણ થયે *કરતિ
> પ્રા. કરહ. આમ છેક પ્રા.થી કર ધાતુ ચાલ્યો આવે છે. મધ્ય. ગુજ.માં કચિત્
કરિદ્ ૧૧-૫ રૂપ થયે કરતરિ ગ્રીકા પુરુષમાં પ્રયોજાય છે—પણ આની વ્યાપકતા
નથી. આનું મૂ. કૃ. કરિડં—અનું સા. એ. વ.નું કરિ રૂપ સત્તિસપ્તમીના પ્રયોગે

૧૧-૨૮. એનું અ. ક્ર. કરી < પ્રા. કરિમ > સં. *કર્યં દ્વારા; આ પછી 'વી' અનુગના અર્થમાં સાધનાર્થે પ્રયોજાય છે, ૪-૫.]

કરે આસાર્ય. વી. પુ. એ. વ. 'કર' ૧૧-૮૪ [જુઓ ઉપર કર ધાતુ આસાર્યમાં અપભ્રંશમાં '૯વાર્ણ' રૂપ પ્રયોજાતું : કરે < સં. *કરહિ. એ ઉપરાંત કરિ અને કર પગ. મધ્ય. ગુજ.માં અપભ્રંશ તત્સમ સ્તરીકે કરે અને એમાં ણનારવાળાં રૂપ પ્રયોજાય છે.]

કરેશ ભવિષ્ય પ. પુ. એ. વ. 'કરીશ' ૧૧-૩૮ [ધાતુ કર ઉપર પ્રમાણે. સં. કરિશ્યામિ > પ્રા. કરિસ્મમિ > અપ. કરિસ્મતં > મધ્ય. ગુજ. કરિસિ અને તાલ્લવ્ય હને કારણે કરિશિ-એમાના હના વિવૃત પ્રકારના ઉચ્ચારણે કરેશિ > કરેશ. આ ઉપરાંત 'ચોસ-ચોશવાળાં કરોમશ જેવાં રૂપ પણ મધ્ય. ગુજ.માં જાણીતાં છે.]

કલી મૂ. ક્ર. સ્ત્રી. 'કલી, પૂતી, ચૂંપી' ૧૧-૫૮ [સં. કલિનિ (પકડે છે, પકડો લે છે) > પ્રા. કાપ., મધ્ય. ગુજ. કલ્લહ. ગૂઢ તત્સમ ધાતુ જ આમ્યો-ને 'ગૂતનું'નો અર્થ વિવિધ્યો. પલિત-મૂ. ક્ર. ઉપરથી પ્રા. કલિષ દ્વારા મધ્ય. ગુજ. કલિંતે ને પાટી સ્ત્રી. કલી.]

કલિય વર્તે. પ્રી. પુ. એ. 'કલ્પના કરે છે' ૫-૧૬ [સં. કલ્પના કલ્પ-અંગ દ્વારા તત્સમ ધાતુનો મધ્ય. ગુજ. પ્રયોગ કલ્પહ-એનું ણ્યુ રૂપ.]

કલ્પો મૂ. ક્ર. ન. વ. વ. 'ઓઠલ્પા' ૧૬-૨૯ [સં. કલ્પ ધાતુ-જુઓ ઉપર કલી. અહીં 'જાળવું' અર્થ-ગં.નો સ્વાયક. એનું મૂ. ક્ર. કલિંતે-એનું ણ. મ. રૂપ; કલ્પો ન જાય. રાફવાર્થે ગુજ. પ્રયોગ (અપ દ્વારા મહેલો)]

કલે વર્તે. પ્રી. પુ. એ. વ. 'કલે છે-કલિતા કરી ગાય છે' ૧-૬ [સં. કલ-પનિ > પ્રા. કલેહ, કલહનું અપ. મધ્ય. ગુજ. કલહ દ્વારા તત્સમીન ઉચ્ચારણ રૂપ]

કલાવો વિ. નનું. ય. વ. 'ગલાવ, ગંડાં' ૨૯-૪૩ [સં. કલાવ (કરતું, સોઈ, વાસી)નો ગુજ. વિવિધિત અર્થ-મગ્ગમ-નું અ ગુજ. વિશે. કલાવડે ધકું છે.]

કલિ વર્તે. પ્રી. પુ. એ. વ. 'કલિ અને છે, તપ કરે છે' ૩-૬ [સં. તામમ મૂ. ક્ર. કલનો નામધાતુ સ્તરીકે કીપો પ્રયોગ. કલહનું દૂરવાયેનું રૂપ]

કલિ વર્તે. પ્રી. પુ. એ. વ. 'કલે, વલોઈ કરે' ૮-૧૮ [સં. કલનિ > પ્રા. કલ. ગાય ગુજ. કલહનું દૂરવાયેનું રૂપ.]

કહિ વર્તે. ગ્રી. પુ. એ. વ. 'કહે' ૧-૧૮ [સં. કથયતે > પ્રા. કહેહ. કહદ > અપ. અને મધ્ય. ગુજ. કહદતું ટૂંકું રૂપ. આ કહ-ધાતુનું કર્મણિ. ગ્રી. પુ. એ. વ. કહીહ (જુઓ 'ઈહ પ્રત્યય આ પૂર્વે.) થાય છે: ૧૦-૨માં એનો વિકસેલો કર્તારે પ. પુ. ર. વ.નો પ્રયોગ સમજાય છે આ કહ-નું આત્મર્થ વી. પુ. વ. કહુ (૧-૧૧) < કહડ < અપ. કહહ < સં કથયત દ્વારા મળે છે- જેનો કહુ એવો વિકલ્પે પ્રયોગ પણ થાય છે.]

કઠિ નામયોગી. 'કને, પાસે' ૧૨-૧૩. જુઓ ઉપર કળિ.

કંકોતરી સ્ત્રી. 'કુંકુમપત્રિકા' ૧-૨ [માંગલિક કાર્યને માટે કુંકુમ છાંટેલી પત્રિકા: સં. કુંકુમપત્રિકા > પ્રા. *કુંકુમવત્તરિખા > *કુંકુડત્તરિખા > *કુંકડત્તરિખા > *કેકડત્તરિખા > અપ. *કંકડત્તરિખા > મધ્ય. ગુજ. કંકોતરી]

કંસ (સં.) 'પાત્ર, વાસણ' લક્ષણર્થે 'ચિત્તાર' 'આત્મા' ૧૨-૧૪

કાપું વિ. 'અપવ્ય, હીકું, નવકું' ૪-૨ [આ શબ્દનો સંબંધ સં. કૃષ્- 'કાપું'ના સિંધર્થ કુદંત કૃષ્વ- > પ્રા. કષ્વ- 'કાપવાને પાત્ર'—'હજુ કાપું નથી તેલું' એવા અર્થથી પ્રચલિત અર્થમાં આવી રહે.]

કાજિ નપું, સા. એ. વ. 'કાજે, માટે' ૬-૧૧ [સં. કાર્યે > પ્રા. કજે > અપ કઝિ > મધ્ય. ગુજ. કાજિ-આ શબ્દનો નામયોગી સરીકે ઉપયોગ મધ્ય. ગુજ.માંથી રાહ થઈ ચૂક્યો હતો.]

કાઢુ ભૂ. ક. પું. 'કાઢવો, નિકાલવો' ૫-૬ [સં. કૃષ્-(ભૂ. ક.) > પ્રા. કઠુ- ઉપરથી ભૂ. ક.નો વિશેષ પ્રયય *કઠ્ઠિભો > અપ. કઠ્ઠિડ > મધ્ય. ગુજ. કાઢિડ; અને ગુજ.માં વહી ધાતુ પણ કાઢ- વ્યાપક થાય છે.]

કાણિ સ્ત્રી. 'લરલરાની કચની, મરેલ્ય પાઢકની રોકકલ' ૪ ૮ [સં. કદ્ 'આંધુ પાઢવા' ઉપરથી *કદની > પ્રા. *કઝળી > અપ. કઝળિ > મધ્ય. ગુજ. કાણિ, મોરી સ. કચનિકા > પ્રા. કઢાગિયા આપે છે એ મને યોગ્ય નથી લાગતું.]

કાદવ પું. 'કીચડ' ૧૧-૧૮ [સં કદમઃ > પ્રા. કદમો > અપ. કરમુ, કદ્દુમાંથી અનુનાસિક નદ્ર યતાં]

કામીક નપું. 'કામ્યક વન' ૨-૪ [સં. કામ્યકના ચતુ સંપ્રસારણ થયે સીધે ઈ થઈ; અર્વા. ચિત્તાર]

કાચ (સં.) પું. 'કાચા, શરીર, દેહ' ૮-૨

કાલિ કિ. વિ. 'આવતી કાલે' ૩૦-૪૨ [આ શબ્દ એકઠો 'ગદે કાલ' સેમ જ 'આવતી કાલ' વેડ માટે વપરાય છે. સં. કલ્પે > પ્રા. વહે > અપ. કલ્હિ-આમાં સાતમી એ. વ.નો પ્રલય છે; અને અર્વા. ગુજ.માં એનો અવશેષ ઉચ્ચારણ 'કાલ્ય'-માં પડ્યો છે. આ શબ્દ નામ તરીકે વપરાય છે.]

કાલુ વિ. પું. 'કાઝા રંગનો' ૨૭-૧૪ [સં. કાલકઃ > પ્રા. કાલકો > અપ. કાલક > મધ્ય. ગુજ. કાલક; આને 'કાલું' શબ્દનો અર્થ. ગુજ.ને વિકાસ આપ્યો છે.]

કાલું વિ. 'જીભ તિનાનું; (ભા.) અણમમજુ' ૧-૧૦; ૪. ૧. કાલો ૧-૨ [સં. કલ્ 'અસ્પૃશ્ય મધુર ધ્વનિ' માટે છે સં.માં 'વહેરામૂંગા' માટે કલ્પ શબ્દ વપરાય છે, તો કલ્ 'વહેરા' માટે. એના વિકાસના *કલ્પકમ્ > પ્રા. *કલ્પમ્ > અપ. *કલ્પં > મધ્ય. ગુજ. કાલકં એવી શક્યતા છે. નાનું બાલક લોહડું બોલતું હોય છતાં મધુર ભાગે-ત્યાંથી આ શબ્દનો વિકાસ સંભવે. 'અણમમજુ' અર્થે એમાંથી વિકસ્યો છે.]

કાલ્યુ (૧) વિ. 'કાઝો' ૮-૧૦. જુઓ ઉપર કાલુ.

કાહવાનું (૧) 'વહેવાનું' ૧૨-૧૬

કાહાણી સ્ત્રી. 'કથની, દંતકથા' ૨૨-૬ [સં. *કથાનિશ > પ્રા. *કથાનિશ > અપ. *કથાનિશ > મધ્ય. ગુજ. કહાણી, કાહાણી.]

કાહારી અ. કુ. 'કહેવશીની' ૧૦-૧૧ [સં. કમ્ પાતુના પ્રેરક અંગ કપવને વડલે *કથાપવને અ. કુ.નો ચ લાગ્યે પ્રા. કથાનિશ > મધ્ય. ગુજ. કહારી, કાહારી (આ પાદ્યમાં માત્ર મહાપ્રાણિત સ્વરઃ કાથી જોમ)]

કો કિ. વિ. 'કેમ' ૧૨-૧૭ [સં. કમ્માન્ > અપ. *કહો, કિહોમાંથી મહાપ્રાણિત ચાલી જતાં]

કોઈ અનિ. સર્વ. 'કંઈ કંઈ' ૫-૧૬ [સં. કાનિષિદ્ > અપ. કાઈ-હનો મધ્ય. ગુજ. વિકાસ. અપ માં કાઈ = 'કોણ' - એમાં ચિદ્નો અવશેષ 'ઈ'. મળ્યે અનિશ્ચિત અર્થ મળી શકે. આ પદ્ધતિ અચેતન પદાર્થને માટે જ પ્રયોજાય છે. અપ.માં કાઈ- 'કેમ' ના અર્થમાં પ્રયોજાય છે ત્યારે એમાં ચિદ્નો 'ઈ' દ્વેલ્યો જ છે.]

કોહાં કિ. વિ. 'કયા, કયે રથલે' ૬-૧૭ [સં. કરમાન્ > અપ. *કહો, કિહો. કોહોમાં માત્ર મહાપ્રાણિત ઉચ્ચારણ 'કોઃ' એમ છે; હિંદીમાં 'કહાં' સ્પષ્ટ જુદું છે.]

કિ ઉમ. મ. 'કે, અથવા' ૨૧-૨૯, ૩૦-૪૮ [સં. કિમ્ > અપ. કિં
'પરા વિકાસ; મધ્ય. ગુજ માં કિ ઉપરાંત કલત્રી પ્રક્રિયાએ કહ પળ મઠી આવે
છે. માલગમાં કે પળ મઠે છે; જુઓ કે.]

કિમ્ કિ. વિ. 'કેમ, શા માટે' ૨-૧૮ સં. ઉદમ્ના અપ. ઉવેં, ઉમના
આભાસસામ્યે અપ.માં કેવેં, કેમ-એનું ટૂંકવાયેલું રૂપ]

કિરડા પું. વ. વ. 'કેરડાના છોડ' ૧૮-૭ [સં. કરીરને યદલે પ્રા માં
વેરી છી. 'કેરડા'ના છોડ માટે મળે છે. એનું સ્વાયેં ઢ લાગતાં પું.માં વેરડડ
અપ.માં અને મધ્ય. ગુજ માં આદિશ્રુતિના ઉચ્ચારણલાપવે રૂપ હ.]

કિશી પ્રધા. સર્વ. સ્ત્રી. 'શી' ૧૧-૧૧ [સં. કીટિકા > અપ. કહસિમ
> મધ્ય. ગુજ. કહસી, કિસી, કિરાં. 'કેલું'ને યદલે 'જું' મધ્ય. ગુજ.માં આઘ્યો
છે.] પું.માં કિહ્યુ ૨૩-૩૭; પળ અહીં 'કેટલો' એમ જૂના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે]

કિહારિ ક્રિ. વિ. 'ક્યારે' ૨૯-૧૧ [સં. કિમ્ના કેહ અપ. હપના
વિનાસમાં કિહિ + ઘારદમાં કિહારદ > કિહારિ. આ જ કારણે 'ક્યારે'માં મહા-
પ્રાણતા ઉચ્ચારિત છે.]

કિહિળ નપું. 'કેહેળ' ૧૯-૨૦ [સં. કથન, પળ કથ્ ઉપરથી કહના
વિકાસમાં ઘર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ.માં કહહ યયુ તેના વઢ ઉપર કહિ-કિહિ થયે એના
આભાસસામ્યે કિહિળ. જૂ. ગુ.માં કેહેળ-(કેળ)]

કિહાંથી ક્રિ. વિ. 'ક્યાથી' ૮-૧૭ [જુઓ ઉપર કાંહાં. એને 'ધી
< અપ. ધિડ < પ્રા. ધિઓ < સં. સ્થિતઃ' અનુગ ઉમેરાયે]

કિહી ક્રિ. વિ. 'ક્યાય, કોઈ સ્થળે' ૮-૧ [અપ કેહ-માથી મધ્ય. ગુજ.
અંગ કિહ + હી < સં. ધિહ્ ઉપરથી]

કિહીં ક્રિ. વિ. 'ક્યા, કયે સ્થળે' ૧૨-૧૪ [સં. કરિમન્ > અપ. કાર્હિનો
મધ્ય. ગુજ. વિકાસ]

કીજીહ, કીજે સર્વ. કર્મણિ ત્રી. પુ. એ. થ. 'કીજિયે' ૧-૨ અને ૨-૭
[સં. કૃના કર્મણિ ક્રિયતે > પ્રા વિજહ > મધ્ય. ગુજ. કીજહ-અને અર્વા.
ગુજ.નું રૂપ કીજે 'નઠાહવાન'ની આ પ્રત હેટલું જનુ સોકેના ઉચ્ચારણમાં
વ્યાપર. કીજીહ રૂપમાં વેવહો પ્રત્યય કીજ + હી (જેં ય ઉપરથી વિકર્યો છે;
જુઓ આ પૂર્વે હીહ) એમ ઉમેરાયો છે આ ઉપરનાં બે રૂપોમાં કીજીહ = 'કરવામાં
આવે = આપણે સાં વરિયે' આવો આવ છે, જ્યારે કીજે = કરવામાં આવે, 'અને
પું વરિયે' આવો આવ છે; પરંતુ બંનેમાં હીજી કર્મણિ અર્થ પડ્યો છે.]

કીષ, કીષ્ મૂ. કૃ. 'કયુ' ૧૧-૧૨ અને ૬-૨ [સં. છત- > શૌ. પ્રા. કિદ-, પળ સં. જ્ઞઘ- > પ્રા. છદ્-ના આભાસસામ્યે* કિદ્- અને સં. દત્ત-નું *દિદ્, સં. પીત-નું *પિદ્- અને છદ્-નું ચૈત્ત્યિક *હિદ્- આ કૃદતો મળ્યાં છે. જેમાંથી મધ્ય. ગુજ.ને કીષ-, દીષ-, પીષ-, સીષ- અંગ મળ્યાં છે: અંતે સ્વરભારને કારણે કીષ્, દીષ્, પીષ્, સીષ્.—વેવડાં રૂપોમાં પછી અર્વા. ગુજ.માં કીષેલ-, દીષેલ-, પીષેલ-, સીષેલ-અંગ મળે છે, જે દ્રવિડી દ્વલ્- પ્રત્યયના રહે છે. ટેલ્મ. આ 'ધ' અંગાંખને સં. ધિદ્- > પ્રા. ચિન્ધ સાથે સરસાવી સં દત્ત-નું દિદ્- થાય છે તેમાં મહાગણના મળતાં અને અનુનાસિકતા જતાં દિદ્-ની સંભાવના માને છે. હિંદીમાં તો કિયા, દિયા, પિયા, ચિયા એ મં. છત- > પ્રા. કિય- પ્રકારનો વિકાસ છે; છતાં ચૈત્ત્યિક કીની-દીની-પિયા શ્રી. સ્વ જ.ભાષામાં મળે જ છે.]

કીમ ક્રિ. વિ. 'કેન' ૧૧-૧૧. જુઓ વિમ.

કીરતિ શ્રી. 'કીર્તિ, યશ' ૧-૨ [સ. કીર્તિનો અર્થ તદ્ભવ- માત્ર 'વિશ્લેષ' થો]

કુપ્તક અનિ. સર્વ 'કોઈએક, કોક' ૧૧-૧ [સં. કોડપિ-પ્તક: > પ્રા. કોવિ-પ્તકો > અપ. કોવિ-પ્તક, કોહ-પ્તક > મધ્ય. ગુજ. કોઈ-પ્તક, કોપ્તકને પછી ટૂંકવાયેનું]

કુટિય વિ. 'કુત્તિન, નિય' ૨૮-૧૧ [સ. કુત્તિન ના પહેલાં લે અક્ષરો-નો પ્રાકૃતની રીતે કુચ્છિં ડાગા કુટિં અને હેરા તનું કુશિમ સંસ્કૃતીકરણ: અર્થ 'નિય' 'ગંદુ' 'કદૂપ']

કુળ પ્રધા. સર્વ. 'કોળ' ૨-૧૮ [સં. ક: પુન: > પ્રા. કો-પુળો > અપ. કવળ, કટળ > મધ્ય. ગુજ. કટળ, કોળ ને છાપવધી કુળ] કુળિ 'કોળે' ૨-૧૮ [મધ્ય. ગુજ. કુળ + શ્રી. વિ. એ વ.નો હ. આ લેડ સંતનન પ્રાણીઓ માટે - અને એમા પણ માનવેને માટે જ પ્રયોજાય છે. આ જ કુળનું શ્રી વિ. એ. વ. ૧૧-૨૫મા કુળિ છે તે પ્રધાન નહિ પણ અનિશ્ચિત અર્થે પ્રયોજાયું છે—ત્યાં આપને સ. ક:-વન > અપ. *કટળનો સંદર્ષ દિવારમા લેવો પડે; અથવા આ પ્રધાનનો નિશ્ચિત સર્વનામ તરીકે પ્રયોગ ગણવો.]

કુનેક અનિ. સર્વ. શ્રી વિ. એ. વ. 'કોડે' ૨૩-૨૫ [જુઓ ઉપર કુળ. શ્રી. એ. વ.ના કુળિ + પ્તક એવા વિકાસનું આ પદ છે.]

કુલવર્તી (સં.) વિ. શ્રી. 'કુલીન શ્રી' ૧૫-૧૬

कुहु आशार्थ बी. पु. व. व. 'कहो' ८-१७ [सं. कथयत > प्रा. कहह (< थ) अप. कहहु > मध्य. गुज. कहहनुं रूकवायेलुं रूप कुहु ने पछी उनुं पूर्वभ्रुतिमां जयुं—ए दृष्टि के उच्चारण 'कोः' थाय, विशेष भाटे जुओ कहि.]

कुहे अनि. सर्व. 'कोई' २२-४ [सं. कः-अपि > प्रा. को-वि > अप. कोवि, कोइना विद्यासमां एषणा एह जेम बेहना विकासमां केहे थया माद 'को'-ना आभाससाम्ये *कोहे कने पछी कुहे = 'कोई']

कुहि प्रक्षार्थ सर्व., सा. वि. ए. व. 'कोने' १६-२१ [उपर मुजय ज प्रक्षार्थ कुह अंग मटया पछी नठ अनुन + सा. ए. व. इ = कुहनइ, कुहइ ने रूकवायेलुं कुहि; कुहि शरणि = 'कोने शरणे.']

कुंडलं नपुं. 'कुंडालुं' २३-३ [सं. कुण्डलकम् > प्रा. कुंडलभं > अप. कुंडलठं > मध्य. गुज. कुंडलउंनुं रूकवायेलुं रूप]

कुंदण नपुं. 'कुंदण, सोनुं' ५-१६ [सं. कुन्दन- > प्रा. कुंदण- तरसम प्राकृत शब्द]

कूट नपुं. 'कपट' ३-२ [सं. कपटम् > प्रा. कवडं > अप. कठहु > मध्य. गुज. कउड, कूड] कूडं वि 'कपटी' १-१२ [मध्य. गुज. कूडने ज अते स्थरभार साचवतुं उं लागी विशेषण बग्युं छे. [मने सं 'कूट' साथे संबंध नही लागतो]

कूवहु वि. पुं. 'कूवहो' २७-१४ [सं. कुब्जरुकाः > कुब्जवडभो > अप. कुब्जवड > मध्य. गुज. कूवडड ने रूकवायेलुं रूप]

कुंभर पुं. 'कुंभर, राजपुत्र' १२-१७ [सं. कुमारः > प्रा. कुमरो > अप. कुमर, कुबेर > मध्य. गुज. कुंभर, कुंभर] कुंभरी स्त्री. 'कुंबरी, राजपुत्री' १३-१० [अते सं. इका > प्रा. इका > अप. इका > मध्य. गुज. ई लाभ्ये]

कुंडालं नपुं. 'कुंडालुं' ४-१० जुओ उपर कुंडलं [वषेनी भ्रुतिमां 'भा' पाय छे; अने आ कुंडालुं धई गुज मां. रह्यो छे. येलो कुंडलं नही सचचायो.]

के उभ. अ 'के, अथवा' २-७; जुओ आ पूर्व कि ['के' रूप अर्था. गुज. नुं 'नळाख्यान' नी आ पत जेएलु उधारणमां व्यापक धई चम्युं दनुं.]

केटिलि वि सा. ए. व. 'केटलेर' २१७ [आनिधिन सर्वनाम तरीके प्रयोग; मोरीना यतान्वा मुजय सं. स्त्रियत्-नून्यकम् > अप. *केटलउं > मध्य. ~~केटलउं~~]

ગુજ. કેતલડં, કેટલડં. સા. એ. વ. કેતલિ, કેટલિ અને છેટા 'ફ' ને કારણે મધ્યશ્રુતિમાં 'ફ' નો પ્રસેપ]

કેડિ સ્ત્રી. 'કેડ, પુંઠ' ૧૮-૨ [સં. કટિ. > પ્રા. કહી > અપ. કડિ > મધ્ય. ગુજ. કડિ, કેડિ. અહીં 'પાટલ પટ્ટું' એ આશયે 'પુંઠ' અર્થ. આના ઉપરથી પછી કેડી સ્ત્રી. કેડો પું. નાગવાચક શબ્દ આવી મળ્યા છે.]

કેરુ અનુગ. પું. 'કેરો, નો, તળો' ૪-૧૩ [સં. કાર્યકઃ > પ્રા. કેરો > અપ. મધ્ય. ગુજ. કેરડું ટૂંકવાયેટું રૂપ. આ અનુગ માત્ર પચમાં પ્રયોજાય છે.]

કેવ પ્રધાર્થ સર્વ સ્ત્રી. 'કેવી' ૧૫-૨૬ [જુઓ આ પૂર્વે ગૃહ્યં.]

કેહિ વર્તે ત્રી. પુ. એ. વ. 'કહે' ૧-૧૮ [સં. કયપતિ > પ્રા. કહેહ, કહહ, > અપ. કહહ-મધ્ય. ગુજ. કહહ, કહિ, કિહિ, કેહિ અર્વા. ગુજ. કે: (ઉચ્ચારણમાં; પળ લેગતમાં કહે)નુ પૂર્વરૂપ] કેહે ૨-૫ [આ અર્વા. ગુજ.નું એકમાત્રાત્મક રૂપ કે:] કેહ્યું સામાન્ય કૃ. 'કહેવું' ૧૧-૧૯ ['ધું માટે જુઓ આ પૂર્વે 'પવા. મધ્ય. ગુજ.માં કહિવડં, કિહિવડં ઉપરાંત ચિક્ષતા કેહિવું, કેહેવું વગેરે]

કેહી સર્વ. સ્ત્રી. 'કહે' ૫-૧૭ [અપ. પહુ < સં. ઇપઃ ના આમાસસામ્યે મટેલા કેટલું નારીજાતિનું રૂપ]

કેહીડ ડિ. વિ. 'કયાય પળ' ૫-૨ [જુઓ કિહી. આમાં ભારદર્શક હ વધુ ઉમેરાયો છે અનિશ્ચિત અર્થ વધુ હટ વર્ચો છે. એક પ્રવલ ઠરવા પૂર્વશ્રુતિમાં એ માત્રા પૂરી છે]

કો અનિશ્ચિત સર્વ. 'કોઈ' ૩-૭ [સં. કોડપિ > પ્રા. કોચિ > અપ. કોચિ, કોહ; આના પ્રિદાસમાં કઃ-ચિટ્ > પ્રા. અપ. કો-હની પળ દ્વે પ્રમાણે શક્યતા રહેલી છે 'ફ' જતાં મધ્ય. ગુજ.માં વૈદ્યનિક 'કો' રૂપ.] કોઈ ૫-૮ [છેટા 'ફ'નો અર્વા. ગુજ ની દષ્ટિએ 'પ' થતાં.]

કોટ સ્ત્રી. 'ગરદન, સાંધ' ૧૬-૧૨ [પ્રાકૃત ઠેરય કોટા (પા. સ. ન.) 'ગરદન'ના અર્થમાં મટે છે. અને મોટીએ સં કોટી જળવ્યો છે તેમ માનવાની જરૂર નથી. ઉચ્ચારણમા લઘુપ્રચલ 'ય' અંતે નથી એ કોટાની શક્યતા માટે પૂરતું છે.]

કોટિ સ્ત્રી. 'કોટ (ની સંલ્યા), ઠનેક' ૭-૧૧ [સં. કોટિઃ > પ્રા. કોહી > અપ; મધ્ય. ગુ. કોટિ; પાટલથી રૂના પ્રસેપથી કોટિ અને અર્વા ગુજ. કોટ]

કોઢ પું. 'કોઢ (નો રોગ)' ૮-૧૦ [સં. કુઠઃ > પ્રા. કુટ્ટો, કોટ્ટો, કોટ્ટો > અપ. કોહુ]

કોતર નપું. 'ગપોલ, દર' ૧૮-૮ [સં. કોટર શબ્દની સાથે આ શબ્દને જોડવામાં આવે છે. ગુજ.માં કોતરવું શબ્દનો વિવાસ અને કોતર શબ્દનો વિકાસ પરસ્પર એકાદમક છે.]

કોચ અનિ. સર્વ. 'કોઈ,' ૫-૧; જુઓ કો.

કયમ ફિ. વિ. 'કેમ, કેવી રીતે' ૧૪-૮ [જુઓ કિમ; આમાં 'હ' નો ય ધ્વો છે; એમાં બીજાં કયમ રયમ એ બે રૂપ.]

લદ વિ. 'હુ (ની સંહ્યા)' ૨૨-૨૬ [સં. પદનો સીધો વિકાસ. મધ્ય. ગુજ.માં 'પ્' નો નિઘયાર્થક રીતે 'લ્' ઉચ્ચાર જાણીતો છે.]

લડગ નપું. 'લાંઠું, તલવાર' ૧૬-૪ [સં. લડ્ગનો વિશ્લેષથી અર્વા તડ્ગ. સં.માં એ પું છે, ગુજ. પરંપરામાં નપું. છે.]

લરચું મૂ. કૃ. 'લરચું, લરંચ ફર્મો' ૪-૬ [અરબી લરંચ શબ્દ ઉપરથી નામધાતુ સરીકેનો પ્રયોગ : લરચ્યું]

લરં વિ. 'સાચું' ૬-૨૪ [સ. લર 'પ્રલર, આકરં' એ અર્થમાં વ્યાપક છે. આ શબ્દ તરફ દૈવને આદર છે. મોટી સં. અક્ષર- > પ્રા. અક્ષર- અને પછી આદિ-શ્રુતિ અસ્થિત થતા 'અ'ના લોપે આ શબ્દ સાથે છે 'લરં લોહું' એમાં લર શબ્દ દારો, પળ 'સાચું' અર્થમાં તો અક્ષર 'અવિચલિત' અને તેથી 'સત્ય'ની ઘણી શક્તિ છે.]

લારં વિ 'સાટા સ્વાદનું, આંખી જેવા સ્વાદનું,' 'લા. અગદ્યનું' ૧-૭ [પ્રા. દેરય લારં-શબ્દ દ્વારા આનો વિકાસ છે: લારં > લારં > મધ્ય. ગુજ. લારં > અને પછી લૂંકવાળેનું રૂપ.]

લાળ સ્ત્રી. 'મોઝે લાહો' ૫-૪ [સં. લાનિ: > પ્રા. લાળી, લાળી > અપ. લાળિ > મધ્ય. ગુજ. લાળિ, લાળ્ય, લાળ; આજે પણ અંતે લયુપ્રયત્ન ય ઉચરિત થાય છે.]

લાધી મૂ. કૃ. સ્ત્રી. 'લાવાની ક્રિયા કરી' ૨૬-૧. [આ ક્રિયાપદનો 'ઘઘામ-ળી લાવી, રાવ લાવી, માર લાવો' આનો 'લદેવું' 'અનુભવવું' વગેરે લાઘાણિક અર્થ મધ્ય ગુજ. માંથી પિચ્છ્યો છે. સં. લાદિત-પ્રા. લાદિત-લાય, પણ સં. લાદિ-ના પ્રા. લાદ-જેમ પ્રા. *લાદ-જેનું ભેગ વિકસે છે, જે મધ્ય. ગુજ.માં લાદવું રૂપ

લાવી આપે છે.]

સ્થાયિ વર્તે. ગ્રી. પુ. એ. વ. 'સ્થાય' ૩૦-૧૮ [ઉપર જેમ જ 'વધામળી સ્થાય'. [સં. સ્થાદનિ > પ્રા. સ્થાઞ્ઞ, સ્થાઞ્ > અપ. અને મધ્ય. ગુજ. સ્થાઞ્; અને યશુતિ ઉમેરાતાં સ્થાયિ. લેખનમાં સ્થાઞ્નું સ્થાપ્ અને સ્થાયિનું સ્થાયે પછીથી ચિક્રસે છે.]

સ્થાંતિ સ્ત્રી. 'લેન, હોરા' ૧૧-૧૫ [મં. સ્થાન્તિ: > પ્રા. સ્થંતી > અપ. સ્થંતિ > મધ્ય. ગુજ. સ્થાંતિ; 'લમા' નો અર્થ ચિક્રસંતિ 'હોરા'માં પરિગમ્યાં છે. ગુજ માં સ્થાંત્યને બદલે વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજનનો ઉપાર સાચવતો સ્વંત પ્રચારમાં છે.]

સ્થિર પુ. 'સ્થિર(તું જાહ)' ૧૮ = [સં. સ્થિર: > પ્રા. સ્થિરો > અપ. સ્થિર > મધ્ય. ગુજ. સ્થિરને પછી ટૂંકાવેનું સ્થ. અર્થ ગુજ.માં સ્થિર-જેમાંથી 'કાથો' બને છે તે લાઠું.]

સ્થુલિ પુ. સા. એ. વ. 'સ્થોટામાં' ૩૦-૧૪ [પ્રા. દેસ્ય સ્થોલ શબ્દનો એક અર્થ 'વસ્ત્રનો એક ભાગ' થાય છે તેના વિકાસમાં સ્થોલ + સા. એ. વ.ની પ્રવચ્ચ મઠતાં સ્થોલ્, સ્થોલિ ને વધુ સંગ્રોષે સ્થુલિ.]

સ્થૂટ પુ. 'આપલો' ૨૧-૧૩ [પ્રા. દેસ્ય એક સ્થૂટ શબ્દનો અર્થ સ્ત્રીનો થાય છે-તેના ઉપરથી 'નૃગને ડભેટી તોડી સ્થૂટી જનાર' એ અર્થ. ચિક્રસ્યે 'આમ્નના'ને માટે એ પ્રયોજાય (પર. સ. મ.). અર્થ. ગુજ.માં સ્થૂટિયો પણ પ્રયોજાય છે, પણ અર્થમાં એટલો ફેર કે જેનીના વામમાં ન લાવી શકાય તેવો આફેલો સાંટ તે સ્થૂટ અને એના સાફને નાથી મેલી વગેરેના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તે સ્થૂટિયો.]

સ્થેદાયિ વર્તે. પ્રેરક- ગ્રી. પુ. એ. વ. 'સ્થેદાયે; દંવાયે' ૨૮-૪૫ [પ્રા. કે. સ્થેદ પાતુ કૃપ્ના અર્થમાં છે; આનો સંબંધ મં. સ્થેદ- > પ્રા. સ્થેદ સાથે શક્ય છે તે માં સ્થેદ શબ્દ નાના શહેર માટે છે તેનો સંબંધ પણ આ શબ્દ સાથે શક્ય છે: સં. સ્થેદ > પ્રા. સ્થેદ અને *સ્થેદ > સ્થેદ. એ સ્થેદને પ્રેરકનો પ્રા. ભાવ < સં. ભાવ સાથે સ્થેદાવ્ પ્રા. અપ. અને મધ્ય. ગુજ.માં, ને ટૂંકાવેનું સ્થ. દાલ 'સ્થેદાવું' એમ સારું વિચારપદ જ પ્રયોજાય છે, પ્રેરકનાનું મરિ. અર્થ 'સ્થેદે છે-દંવારે-ચલાયે છે' એમ સામાજિક અર્થ લીધો છે.]

સ્થેદપુ પુ. જ. પુ. 'સ્થેદપો' ૨૮-૨૪ [જુઓ ઉપરના સ્થેદાદિ શબ્દમાં સ્થેદ નામ-ધાર્વંગ; એ મધ્ય. ગુજ. 'હુડ લામી. મ. જ. બનું સેદિડ, પછી દંવાયેનું સ્થ.] અર્થ 'પંચ સેદપો' - 'માર્ગે વાળું.]

સેવ ક્રિ. વિ. 'સિપ્ર. જલ્દી' ૧૧-૧૫ [સં. સિપ્રમ્ > પ્રા. સિપ્તં > અપ. સિપ્તુ > મધ્ય. ગુજ. *સિપ > *સિવ > સેવ. 'તતસેવ' જૂ. ગુ.માં જાણીતો પ્રયોગ છે.]

સોટિ સ્ત્રી. 'સોટ, ઝગપ, સ્વામી' ૧૦-૧૫ [અર્વા. ગુજ.માં સોટ, સોટી, સોટું અને સોહ, સોહાંગલુ, સોહું આ શબ્દો અર્થમૂળની દ્રષ્ટિએ એકત્મક છે. પ્રા.માં સોહી (દે.) મોટું લ્યકહું, એવો અર્થ છે અને ગુજ.માં લોકભાષામાં મોટા સૂકા લ્યકહા માટે સોહ નપું. વપરાય છે; પણ અંગની સ્વામીને માટેનો સોહ શબ્દ પ્રા.માં જણાતો નથી. આ શબ્દોનો સંબંધ સં. શ્વદ્ ધાતુ સાથે છે જેના અર્થ 'સોદવું' 'અપઘાવવું' 'ઠોકવું' આવા થાય છે.]

સોહિ સ્ત્રી. 'સોહ, ઈંગ કે લક્ષણની સ્વામી' ૫-૧૦; જુઓ ઉપર સોટિ.

ગઈ મૂ. કૃ. સ્ત્રી. ' (સ્ત્રીએ) જવાતું કર્યું' ૧-૧૭; ગઝો મૂ. કૃ. ' (પુરુષે) જવાતું કર્યું' ૧૫-૩ [સં. ગતક- પ્રા. ગયન-એ પરંપરામાં મધ્ય. ગુજ.માં ગયડ, ગિયડ અને ટૂંકવાઈને મ્યુ પણ પું.માં મળ્યો. સ્ત્રી.માં ગઈ. ગુજ.માં આ માત્ર મૂ. કૃ.નું રૂપ જ સં. ગમ્ ધાતુનું મળે છે; વાકીના કાલનાં સ ચા ધાતુનાં પ્રા. જા દ્વારા મળ્યાં છે. વેદાક, ગ્રામીણ ભાષામાં ઉત્તર ગુજ.માં જહું પણ 'જ' નો 'જ' કરી પ્રયોજાય છે; તો 'જા'નું જ રૂપ 'જયા કરે છે'માં મૂ. કૃ. તરીકે મળે છે]

ગમિ વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. 'ગમે, રહે, માવે' ૮-૨૦ [સં. ગમ્યતે ('જવાય છે' -ભાવે રૂપ > પ્રા. ગમ્મદ્ ઉપરથી મધ્ય. ગુજ.માં ગમ માવકર્તૃક ક્રિયાપદ- અને પછી ગમવાનો પદાર્થ ક્રિયાનાથ તરીકે અને જેને ગમે-રહે-માવે-કાવે તેને નોમીના 'ને' અનુગવાતું રૂપ પ્રયોજાય. મ. ગુજ માં ગમો, અણગમો એ આ ગમનો વિકાસ છે, અને ગમત-ગમત પણ.]

ગહર (સં.) નપું. 'પર્વત-પહાડની ગુફા, ઘોઢ, કોતર' ૨૦-૧૧

ગાઠં વર્ત. પ. પુ. એ. વ. 'ગાન કરું' ૧-૧ [સં. *ગાયમિ > પ્રા. ગામમિ > અપ. ગાઠં અને પછી અંતે સ્વરભારને કારણે દીર્ઘતા; પરંતુ આજે સ્વર-ભાર ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં જ રહ્યો છે અને સ્વચ્ચારણ સંધિસ્વરાત્મક છે.]

ગામ નપું. 'ગામડું, નાનું નગર' ૧-૩ [સં. ગ્રામ પુ. > પ્રા. અપ., મધ્ય.ગુજ. ગામ; ગામિ ગામિમા સા. એ. વ.નો હ. અર્વા. ગુ.માં ઉચ્ચારણ ગામ્ય ગામ્ય, ગામે ગામ્ય પણ.]

ગાલિ પું. સા. એ. વ. 'ગાલ ઉપર' ૮-૧ [સં.માં ગહ જ સ્વીકારાયો છે જેના વિકાસમાં મધ્ય.ગુજ.માં ગાલ + સા. એ. વ. પ્રત્યય હ]

ગિણ સ. ક્રિ. 'ગણવું, ગણના કરવી' ૨૩-૧૦, ૧૧ [સં. ગણયતિ > પ્રા. ગણેઙ > ગણઙ્ એ વિકાસમાં રાજસ્થાની લાક્ષણિકતાથી આદિશ્રુતિમા પણ હ : ગિણઙ્. ગિણતુ વર્તે. ક., ગિણિવડે સામાન્ય ક્ર. આજે રાજસ્થાની અને દિંદીમાં ગિન અંગ.]

ગિલી મૂ. ક. સ્ત્રી. 'ગલી, ગલે ડનારી' ૨૬-૧૧ [સં. ગલિત-(મૂ. ક.) > પ્રા. ગલિલના વિકાસમાં ગલિડ ને નારી ગલી; ગિણ જેવી રાજસ્થાની લાક્ષણિકતાએ ગિલિડ-ડે, ગિલી વગેરે રખો].

ગિહિલી વિ. સ્ત્રી. 'વેઝી' ૨૨-૬ [સં. ઘૃમ્ (પકટવું) + ઘૃહ = *ઘૃમિહ (આમાં ઘૃહ દ્રવિડી અનુગ) અને *ઘૃમિહ. આ. હેમચંદ્ર પ્રા. ઘે, પ્રહિલિય શબ્દ નોંધ્યો છે, જેનો સં.માં પ્રહિલ મળે છે. એ *ઘૃમિહ-, *ઘૃમિહ-નો વિકાસ છે. પ્રા. ગહિલિઓ > અપ. ગહિલિડ > મધ્ય. ગુજ. ગહિલિડ, ગિહિલિડ ને સ્ત્રી. ગહિલી, ગિહિલી]

ગુજર વિ. 'ગુજરોને સળવું, ગુજરાતી' ૧-૧ [અહીં ગુજર ભાષા એનો 'જૂની ગુજરાતી ભાષા' એવો અર્થ છે. આ શબ્દનું સં. રૂપ ગુર્જર ચાળના હર્ષચરિત જેટલું જૂનું છે; પણ મૂળ શબ્દ આપ્રગને મળેલો ગુઝ છે; અરબીએ પણ એ જાણીને લીધો છે, જેનો સંવંધ એ નામનો કુર્દ ગુર્દે એવાં જૂના પ્રજાવાચક નામો સાથે છે. હજારી ચામઢાની આ પ્રજા કુર્દિસ્તાન (મધ્ય એશિયાનો નીચેનો પ્રદેશ)થી ભારતમાં આવી પંજાબ વાટે કનોજના પ્રદેશમાં થઈને ટોરટોલર સાથે મારવાઢ અને ગુજરાતમાં વધી. આ પ્રજાએ પશ્ચિમ મારવાઢને અને પછી 'ગુજરાત'ને નામ આપ્યું ગુઝાત સ્ત્રી. 'ગુજરોની ઢોઢીઓ' ઉપરથી અબ્દીઆનીએ ફે. સ.ની ૧૧મી સદીના આરંભ જેટલા જૂના સમયમાં પશ્ચિમ મારવાઢ માટે દેશવાચક શબ્દ નારીજાતિએ પ્રયોગ્યો; તેથી જ આજે પણ એનો નારીજાતિએ પ્રયોગ સામાન્ય છે. ઉત્તર ગુજરાતના રબારીઓ, મધ્ય ગુજરાતના લેઢા ષાટીદારો, ને દક્ષિણ ગુજરાતમાં એ નામની પ્રાણ વધિક મુનાર વગેરે જાતિઓ- સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ગુજર મુનારો આ જાતિના સીધા અરોપ છે. ગિલ-માલના ગુજર પ્રતીદારો, મરુચના ગુર્જરો રાજાઓ પણ બની પૂર્યા હતા.]

ગુઢ (સં.) મૂ. ક. વિ. 'કુપાયેનું, ઢંવાયેનું. (સ.) અગેષ્ય' ૨૧-૨૬

ગુઢ મૂ. ક. પું. 'કુપાયો, ઢંવ્યો' ૨૭-૬ [સં. ગુપ્તકઃ > પ્રા. ગુપ્તઓ > અર. ગુપ્તઢ > મધ્ય. ગુઢ. ગુપ્તઢ, ને ટૂંકવાયેનું રૂપ. આજે ગુઢ.માં આ રૂપ પ્રચારમાં નથી.]

ગોવિ પું. સા. એ. વ. 'ગોવે ઉપર, ગોતમાં' ૨૧-૩ [સં. ગવાણે > પ્રા. ગવણે > અપ. ગવણિ > મધ્ય. ગઢવિ, ગુવિ, ગોવિ. અર્વા. ગુઢ.માં વિન

ઉચ્ચારણ મધ્ય્ય છે 'ગઢ' ને કારણે]

ગોપલુ પું. 'ગોપલો, આસલો' ૧૧-૧૭ [સં. *ગોવર્ધ- > પ્રા. *ગોઠ્ઠ-; *ગોઠ્ઠ + અપ. ઠલુઠ = *ગોઠ્ઠલુઠ > મધ્ય. ગુજ. ગોપલઠ, ને ટૂંકવાયેનું રૂપ. 'હટ્ટપ્પ જુવાન વઢદ' માટે આ શબ્દ પ્રચારમાં છે.]

ગ્યા, ગ્યો ગ્યૂ ૨-૪; જુઓ આ પૂર્વે ગઈ. [સત્કલપવર્ધી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આ રૂપ જાણતાં છે. એનો વિકાસ ગિય < ગયમાંથી છે]

ગ્રસા મોંદિ 'ગ્રસ્યો તેટલામાં' ૮-૧૦ [સં ગ્રસિત- > પ્રા. ગસિમ- > મધ્ય. ગસિમ-, ગસિમ-અને ફરી સંસ્કૃત મૂકનો સંવંધ સમજી પ્રગિત-, અહીં ગ્રસ્યા મોંદિ.]

ગ્રિહિયા-નિ સા. કૃ. યોગીના અનુગ 'નિ' સાથે 'ગ્રહવાને, પકડવાને' ૧-૮ [સં. ગ્રહ ધાતુને જ મધ્ય. ગુજ.માં પ્રયોજી એને + 'હવડં < 'પવડં < અપ. 'શ્વવડં < સં. 'તત્ત્વકમ્પી, પહોં ચોધીના 'નહ' અનુગનું ટૂંકું રૂપ લાયતાં આદિ ધ્રુતિમાં 'હ' નો પ્રવેશ 'હિ' ના સાદૃશ્યે.]

ઘળું વિ. અને ક્રિ. વિ. ૨-૧, ૭-૨ [સં. ઘનકમ્ (મરપૂર, નિવિઢ) > પ્રા. ઘળઝ > અપ. ઘળડે, મધ્ય. ગુજ.માં પણ ઘળડે ને પછી ટૂંકવાતાં.]

ઘરિ નવું. સા. ઇ. વ. 'ઘરમાં, પેર' ૨-૧૧ [સં. ઘૃહે > પ્રા. *ગહરે > ધરે > અપ. ઘરિ. મધ્ય. ગુજ.માં આ અપ. તત્સમ રૂપ અને પહેલી મુતિમાં હ પ્રવેશતાં ઘહરિ અને પછી ઘિરિ, જેને અર્વા. ગુજ.માં પેરવ લઘ્ચારણ આપ્યું છે-લજાય છે પેર. 'પેર' સાનગી ઇ. વ.નું રૂપ છે. અત્યારે ગળું ધરે પણ લોકો વાપરતા થયા છે.]

ઘાટ પું. 'નદીનો ઘષેલો ઓવારો-પગથીવાઝો, ને પહાડ વચ્ચેનો રસ્તો, ઘાટી' ૧૫-૧૭ [સં.માં ઘટ સ્ત્રીવચારો છે. ધાતુ પણ ઘટ સ્ત્રીવચારો છે. આના મૂલમાં સં. ઘૃ ધાતુ છે, જેણે ઘૃષ્- 'ધી' શબ્દ આપ્યો છે. સ *ઘટે- > ઘટ- 'સાક કરેનું.' એક પ્રગ્ગરમી સાર્દાને માટે પણ એ આજે વપરાય છે. ગુજ. ઘાટું પણ આમાંથી અને ઘાટના વાસી-ઘાટી પણ આમાંથી. સંભવ છે કે સં. ઘટ્- 'વનયું' ધાતુ પણ આ મૂલ *ઘૃ ધાતુનો વિકાસ છે]

ઘાલું. વર્ત. ષ પુ ઇ. વ. 'નાતુ, પહેરું, શાંચલ કરું' ૧૧-૨૪ [પ્રા. ડે. ઘલ્લ ધાતુ 'ફેરવું' અર્થમાં છે. સમવ છે કે દ્રવિડી હસની મદદથી મૃમ્ > મૃહ્ ધાતુના ગઢિલ જેવા વિકાસનો ભેગ *ગઢલ-દ્વારા ઘલ્-નો સાગના છે.]

ઘિરિ ૮-૨૦. જુઓ ઘરિ.

ચડ અ.ક્રિ. ૧-૫, ૧૬-૨૭ [સં.માં ચડ ધાતુ એક 'હાંકલું' અર્થમાં પણ છે. પ્રા. માં ચડ 'ચડલું'ના અર્થમાં છે. આ વે ધાતુ વચે સંભવ છે કે જનક-જન્મ સંબંધ હોય. પ્રા. અને અપ. માં ચડ અંગ છે; મધ્ય ગુજ.માં એમાં વિકલ્પે મહાપ્રાણતા પ્રવેશી ચડ પણ થાય છે. ચટ્ટી સી. (૧-૫) એ અ. કૃ. અને ચટ્ટિયુ પું. (૧૬-૨૭) એ મૃ. કૃ. છે, 'હૃડ દ્વારા. આજે ગુજ માં ચડ- અને ચડ- વેન લગાય છે.]

ચરણ-ગ્રાણ (સં.) નપું. 'પગરમું, કાઠારમું, જોડો'

ચલિઠ્ઠ મૃ.કૃ. 'ચલિત ઘયું, ચલ્યું' ૬-૮ [સં. ચલિતકમ્ > પ્રા. ચલિ- જમ્ > અપ. ચલિજમ્ > મધ્ય. ગુજ. ચલિઠ્ઠ દ્વારા અંતિ સ્વરભાર સાથે સંપત્તા]

ચામીકર (સં) વિ. 'સુંદર.'

ચાલિ અ ક્રિ, વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. 'ચાલે છે.' ૮-૨૦ [સં. *ચલ્પતિ > પ્રા. ચલહ્ > મધ્ય. ગુજ. ચાલહ્. વેવઝા હુ ને તર્હ અર્થાં ગુજ.માં 'હ્' ઉચ્ચારણ સચવાઈ રહ્યું છે.]

ચાંપું વર્ત. પ. પુ. એ. વ. 'ચાંપું, દલાયું' ૧૫-૧૭ [સં. ચમ્પ્ 'જમું, જસપું' મળે છે. આના પ્રેરક રૂપ ચમ્પયામિ > પ્રા. ચંપેમિ ચંપમિ > અપ. ચંપટં > મધ્ય. ગુજ. ચાંપટં; પછી ટૂંકવાયેનું રૂપ]

ચિત નપું. 'ચિત્ત, મન' ૪-૨ [સં. ચિત્ત]

ચીનચી મૃ.કૃ. ત્રી. 'ચિતલી, ચિચારી' ૧૦-૧૨ [સં. *ચિન્તાપયનિ > પ્રા. *ચિંતાયેહ્, *ચિંતાવહ્, ચિન્તાવહ્ > મધ્ય. ગુજ. ચીંતવહ્, ચીંતવહ્. મૃ. કૃ.નો પ્રત્યય હૃડ-ઉં પછી ક્રી.નો 'ઈ' લગતાં. ચીંતવળાં વર્તે. કૃ.ને સા એ. વ.નો જલ્પયાત્મક બી પ્રત્યય લગતાં]

ચુથુ વિ. પું. 'ચીપો' ૨૮-૪૦ [સં. ચતુર્થકઃ > પ્રા. ચટથમ્ > અપ. ચટથપઠ > મધ્ય. ગુજ. ચટથપઠ, ને મંકીચાતાં ચટથુ, ચુથુ]

ચુરી ત્રી. 'સપ્તમંદપની ચારે મૂમે માટળાંઓની માંદળીવાટી રચના, ચોરી' ૧૬-૧૯ [પ્રા. ટે. ચટરિયા, ચટરી (પા. સ. મ.) મળે છે. સંભવ છે કે આનો સંબંધ 'ચાર'વાચક સં. ચતુર માથે *ચતુરિયા કે એકા ચંદે ચતુરપી હોય : પ્રા. ચટરિયા > અપ. ચટરિય > મધ્ય. ગુજ. ચટરી, પછી ટૂંકવાયેનું રૂપ]

ચુદિ વિ. 'ચારે, ચારેય' ૧૧-૬૮ [મં. ચતુર ચતુરપી પ્રા. ચટ- ને સં. ચ્પટુ > *ચુ > ટુ દ્વારા મધ્ય. ગુજ.માં ચુદુ રૂપ મળે છે. એને 'હ' < અપ. વિ > પ્રા. જવિ < મં. જવિ લગતાં. ચિદુ, ત્રિદુ અર્થાં રીંઝાં વે રૂપ પણ પ્રચારમાં છે.]

ચૈદ વિ. 'ચેરી દેશને લગતું' ૨૬-૧૨ [સં. ચૈદનું અર્વા. તદ્દવ રૂપ]

ચોલ નપું. 'મજીઠ નામનું દ્રવ્ય (લાલ રંગનું)' ૧૫-૧૫ [પ્રા. દે. ચોલ. આપણે 'રાતું ચોઠ'માં આ શબ્દ સાચવી રાખ્યો છે, પદાર્થ તરીકે એ સ્વતંત્ર નથી વપરાતો, ને 'મજીઠ' જ વપરાય છે.]

ચોલી અ. કૃ. 'ચોઢીને, મસઢીને' ૨૬-૨૮ [સં. ચોલયતિ '-માં પ્રવેશ કરવો, ઝમું કરવું' પ્રા. ચોલેહ, ચોલહ દ્વારા; અને પછી અ. કૃ.નો 'ઈ' પ્રત્યય 'મસઢયું' એ અર્થે ગુજ.ને મઢ્યો છે.]

ચૌદ વિ. '૧૪ની સંખ્યાનું' ૫-૨ [સં. ચતુર્દશ > પ્રા. ચઢદહ > મધ્ય. ગુજ. ચઢદ, ચઢદ]

ચ્વારિ વિ. 'ચાર' ૪-૧૭ [સં. ચત્વારિ > પ્રા. ચત્તારિ > *ચતારિ > *ચવારિ દ્વારા ટૂંકવાડેને. આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ચ્વાર ઉચ્ચારણ જાણીતું છે.]

છતાં અધ્યયરૂપ સા. એ. વ. 'છતાં' ૧૧-૨૭ [સં. જન્ ધાતુના પાલિ. વર્તે. છ, જાણ્ય-ના મધ્ય. ગુજ. જાણત-જાણતને સા.ના અર્થમાં આવેલો અધ્યયાત્મક 'ઓ' (< અપ. 'હો' < સં સ્માત્ સર્વનામોને પાંચમી એ. વ.નો પ્રત્યય) લગતાં-આમાં અનાદરે પઢીનો પણ આવ છે.]

છવિ વર્તે. ગ્રી. પુ. એ. વ. 'છવે, રપર્શ કરે' ૧૧-૫૭ [પ્રા. દે. છિવ, છવ (સ. કિ.) 'સ્પર્શ કરવો' ઉપરથી આ ધાતુ મળ્યો છે. હિંદીમાં છૂના એ આ જ ધાતુનો ધિક્કાર છે. 'ઘરમાં પગ છવતો નથી' એવો મર્યાદિત પ્રયોગ આજ ગુજ.માં છે.] ગુજ.માં હોવાનું (વૈષ્ણવ-પરિભાષામાં 'અમઢાવું' માટે)

છમિ વિ. '૬૦૦' ૩૦-૨૭ [સં. ષટ્ શત્તાનિ > અપ. છ-સ્તદ્ > મધ્ય. ગુજ. છસ્તદ્, છસ્તદ્ અને પછી ટૂંકાયેલું નિરતુનાસિક રૂપ]

છાંદ સ. કિ. 'છોડી દેવું, પડતર મૂકવું, ત્યાગ કરવો' ૬-૧૬, ૧૬-૧૫ [સં. છર્દયતિ > પ્રા. છહેદ-છેદેદ, છહુદ-છેદેદ > મધ્ય. ગુજ. છાંદેદ. એલું મનિષ્ય-ગ્રી. પુ. છાંદસિ < છાંદમદ્ < અપ. છંદિસ્સદ્ < પ્રા. છંદિસ્સદ્ < સં. છર્દિધ્વનિ; છાંદન્ < છાંદિસર્વ < અપ. છંદિસ્મહું < પ્રા. છંદિસ્મહુ < સં. છર્દિધ્વામઃ]

છિ વર્તે. ગ્રી. પુ. 'છે' ૨-૧૪ [સં. જન્ ગ. ૨ જો-'થવું' અને એના જ વિકાસ જાન્ ગ. ૨ જો-'થેસવું' ને વેદકાલીન ચ્હ < પ્રાન્-ભા. યુ. સ્કો પ્રત્યય- (જેના વિકાસમાં ગમ્-ચ્હનિ, યમ્-ચ્હનિ, જન્-ચ્હનિ, હપ્-હ્ચ્હનિ, *પૂપ્-

ટુટિ, *ઉંપ્-અમ્મનિ વગેરે જ રહ્યાં છે) થી પાલિમાં અચ્છતિ > પ્રા. અ
> મધ્ય. ગુજ. અછહ, છહ, પછી દૂંધવાયેનું રૂપ]

છિદ્ધ પું. 'છેલો' ૧૬-૧ [પ્રા. દેસ્ય છેઅ 'છેલો' શબ્દ મટે
આનો સંબંધ મં. છેદ 'વિનાશ' શબ્દ સાથે છે. મધ્ય. ગુજ.માં છેદમાં 'હ' એ 'હ'
ને ધારણે પ્રવિષ્ટ થયો સમસાય છે અને સ્વાર્થે 'હ' = છેદઅડ; એનું સંકુચિત રૂપ

છિદ્ધ મૂ. ક. 'છેનું' ૮-૧૧ [સં. છિદ્ધ ધાનુના છેદ ધાતુવગનો સી
ક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ : મૂ. ક. છેદિતનું ટૂંકું રૂપ છિદ્ધ, ને 'વ'ના લોપે]

છટ્ટી મૂ. ક. સ્ત્રી. 'મુક્ત થઈ' ૬-૨૩ [સં. છુદ્ધ ધાનુનું મૂ. ક. છુટિ
> પ્રા. છુટિમ- દ્વારા મધ્ય. ગુજ. છુટિમ- ભંગ. નારી.નો પ્રત્યય 'ઈ' (< અપ
'હમ > પ્રા. 'હમા > સં. હમા) સમેરાતાં. આ સં. ધાનુનું સ્વરૂપ પ્રાકૃતોત્થ છે
અને એના મૂળમાં સં. ધાનુ છુદ્ધ 'સત્ત્વ' ધાનુની શક્યતા છે. છટ્ટીયી રૂપ (૧૪-૮)
પર્ત. કર્મણિ શ્રી પુ. એ વ. છટ્ટીઈનું ચતુર્થિવાનું રૂપ. અહીં એનો કર્તરિ પ. પુ.વ.વ.ના
પલટાનો બાહ્યો ક્યાલ અઃવી શકે એમ છે.]

છૂ વર્ત. પ.પુ. વ.વ. 'ધિયે' ૧૫-૪ [જુઓ છનાં, ટિ. અપ.માં અચ્છડું
(< પ્રા. અચ્છડુ < પાલિ. અચ્છામો < સં. *અચ્છામઃ) છે તેમાંથી મધ્ય. ગુજ.
અછડં, છડં દ્વારા મળેનું રૂપ. મોઢે મુધી આ રૂપ વ.વ.માં પણ વપરાયા કર્યું છે અને
કર્મણિ રૂપનો વ.વ.માં પ્રયોગ હદ્ થતાં વપરાતું સંધ થયું છે. એકવચનનું રૂપ પણ
છૂ જ છે જે અપ. અચ્છડં (< પ્રા. અચ્છામિ < પા. અચ્છામિ < સં. *અચ્છામિ)-
માંથી અછડં, છડં દ્વારા મળ્યું છે.]

છેહ પું. 'દગો' ૧૫-૧૧ [જુઓ ઉપર ટિહુ. એ સંને શબ્દોનું મૂળ સં. છેદ
'વિનાશ'માં છે. અર્વા. ગુજ.મા 'છે' ક્યાંક પ્રયોજાય છે.]

જ અવ્યય 'નહી'નો અર્થ કે 'ભાવ' વ્યાવહાર ૪-૫ [સં. એવ > શૌ.
યેવ > અપ. જિ]

જઈ અ. ક. 'જઈને, ગમન કરીને' ૪-૬ [સં. યાતિ > પ્રા. અપ. મધ્ય.
ગુજ. જાહ એમ જે 'જા' અંગ મળ્યું તેને અ. ક.નો પ્રત્યય 'ઈ' મળતાં જાઈ
અને જઈં બે રૂપ મળે છે.]

જગાવી મૂ. ક. સ્ત્રી. 'જગાહી, સત્પત્ત કરી' ૮-૫ [સં. જાણુ ધાનુ ઉપરથી
પ્રા. ગ્રે. જાગાવ અંગ (સં. *જાગ્રાવ- દ્વારા)ની પરંપરામાં મધ્ય. ગુજ. જગાવ-
અંગને મૂ. ક. ઇડં ને નારીજાતિનો ઈ લ્યમતાં]

જળુ મૂ. કૃ. પું. 'જળ્યો' ૧૧-૫ [સં. જનિતઃ > પ્રા. જળિઓ > અપ. જળિડ > મધ્ય ગુજ. જળિડ, ને ટૂંકું રૂપ જળ્યુ- એમાંથી ય્ ગયે]

જનમેજે પું. 'જનમેજય રાજા-અર્જુનના પુત્ર અમિત્યુના પુત્ર પરીક્ષિતનો પુત્ર, જેને વૈશંપાયને મહાભારતની કથા સંભળાવી. ૨-૧ [સં. જનમેજયમાના છેલ્લા યતું સંપ્રસારણ થયે]

જરયુ મૂ. કૃ. પું. 'જયો, પચ્યો' ૮-૧૨ [સં. જૃ ધાતુના મૂ. કૃ. *જરિતઃ < પ્રા. જરિડ એ જ મધ્ય. ગુજ.માં પળ; પઢી ટૂંકવાતાં]

જલપતા વર્ત. કૃ. ય. ય. 'બોલતા' ૧-૪ [સં. જલ્પ ઉપરથી સીધો અવતાર જલપ અને + વર્ત. કૃ. 'ત પ્રત્યય]

જવાહ વર્ત. કર્મણિ ત્રી. પુ. એ. વ. 'જવાય' ૨૮-૭ [જુઓ ઉપર જઈ. એ પ્રમાણે મધ્ય. ગુજ.માં મહેલા જા અંગને ભાવે અર્થમાં 'જા' છાગતાં સ્વરાંત ધાતુમાં 'ય્' ઉમેરાય છે ને સ્વરભારને કારણે પૂર્વધૃતિ અસ્થિતિ બનતા દ્રશ્ય ધાય છે; જવા + હ (ત્રી. પુ. એ. વ. < સં. તે). ગામા ભાવે અને કર્મણિ માટે મધ્ય. ગુજ.માં શક્ય છે 'જા'નું પૂર્વરૂપ સં. નામધાતુઓ કૃણાયતે વગેરેમાંના 'આય'નો આ સંકોચ છે. સ્વરાંત ધાતુઓને વચ્ચે 'ય્' ઉમેરાય છે તે આગંતુક છે; એને સં. પ્રેરકના આપ સાથે સંબંધ નથી. હો ટેસ્તિએરી આ 'જા'ના વિકાસમાં પ્રેરકને જુએ છે, પણ એ તર્કશુદ્ધ નથી]

જંજાલ છી. 'જંજાલ, આધિ ઉપાધિ' ૨૨-૧ [સં. જ્વાલા > પ્રા. જાલા > અપ. જાલ—આ શબ્દનો મધ્ય. ગુજ. દ્વિભાવિત પ્રયોગ સમક્ષાય છે.]

જાહ વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. 'જાય' ૩-૩ [જુઓ ઉપર જઈ અને જવાહ. આ રૂપ છેક પ્રા.થી મધ્ય. ગુજ. સુધી 'જાહ' રૂપ સાચવી રહ્યું છે.] જાઝં વર્ત. પ. પુ. એ. વ. 'જાઝં' ૨-૧૦ [સં. યામિ > પાલિ. પ્રા. જામિ > અપ. જાઝં; ને પછી સ્વરભાર અંતે થતા જાઝં; પરંતુ આવાં રૂપોમાં શક્યતા ઉપાત્થ ઉપર મારની હોઈ- જાઝં રૂપ ઘણું શુદ્ધ છે જેમાં ઉચ્ચારણ સંધિસ્વરાત્મક છે કે જેનું જઈ વગેરેમાં પણ છે.]

જામોં વર્ત., પ. પુ. એ. વ. 'જાતે. ગમન કરે' ૨૮-૧૧ [સં. યામિ > અપ. જાઝં > મધ્ય. ગુજ. જાઝં નું વિકસેલું રૂપ. આ મુલ્યત્વે સેસનમાં જ.] જામિ મધિપ્ય ત્રી. પુ. એ. વ. 'જમે' ૬-૧૬ [સં. યામ્યતિ < પ્રા. જાસહ > અપ. જસહ > મધ્ય. ગુજ. જાસહ, જાસિ, જાસિ અને ટૂંકવાઈને જાસિ. સૌરાષ્ટ્રમાં હજી પણ 'જાસે' એમ 'જા' સચવાયેલો છે.]

जाकी (?) झांसी वि. त्री. 'झांसा रंग के मावनी, खिन्न १४-६

जायु भू. कृ. पुं. 'जायु' ६-१० [जुओ आ पूर्व जगात्री. प्रा. जगिओ > अप. जगिउ > मध्य. गुज. जागिउनुं दूखायेनुं]

जाण नपुं. 'जाणहुं ए, जान, रानर' २८-४५ [सं. जान > प्रा. जाण; प्रा. तत्सम शब्द. सं. जानानिनुं जागइ द्वारा मळना जाण अंगनो द्विशब्द तरीके उपयोग मध्य. गुज. मुषी ऊतरी आवेलो आजें गुज. वगेरे भापाओने मळ्यो छे.] जाणि आज्ञार्थ की पु. ए. व. 'जाण' १०-८ [सं. *जानहि > प्रा. जाणहि > अप. जाणि अने मध्य. गुज.मां पण ए ज-जेणें अर्का. गुज.मां उत्तरित 'जाण्य' लघुप्रत्यय यक्षुनिधी आप्युं छे.] जाणीइ कर्मणि वर्त. बां. पु. ए. व. 'जाणवामां आवे, जणाय' १२-१४ [सं. *जान्यते > प्रा. जाणिजइ > अप. जाणिवइ > मध्य. गुज. जाणीइ]

जाने अव्ययारम्भक रूप. 'जाने के' १२-१४ [सं. जाने वर्तमान. आगमने. कर्तरि प. पु. ए. व.नो उत्प्रेक्षा अलंकारमां प्रयोग जाणीतो हतो. प्रा. जागे अने ए ज छेरु आज मुषी सचवाई रखो छे. एने श्री. पु. ए. व. जागे भावे एकरूपता सर्वथा नधी. उत्प्रेक्षाना अर्थमां क्वचिन् जाणीइ पण प्रयोक्ताय छे जे उपर जागनां आपेलुं जाणीइ कर्मणि रूप छे.]

जान स्त्री. 'घरराजानी परणवा जती सवारी के वरणागीने सगुह' ११-१२ आ शब्दना मूलमां कोई सं. शब्द पकड़ानो नधी, पण दे. जण्णा शब्द छे जेना उपरधी जान अकाराण (यक्षुति विनानो) ऊतरी भाष्यो छे. अप.मां जाण (अप. पाठा.) नपुं. आ 'जान' अथेमा छे. आ शब्दनो 'मामान्य वाहन' तैमज 'सगुहवद्ध सरपट'ना अर्थमां नपुं. प्रयोग माटे जुओ चायु. भालगे स्त्री. भाष्यो छे. जानीवामो ए आ जानने आपवामां आवता उत्तरा माटे गुज.मां छे. जानियो, जानरागी-जानरणी, जांइणी-जंइणी-जानडी-एमां पण आ जान शब्द छे.]

जाय वर्त. श्री. पु. ए. व. 'जाय, गमन करे' ७-५ [जुओ उपरनो जाओं शब्द. एना जेनुं अ प्रा. जाहना अ तत्सम मध्य. गुज. जाहनुं आ अपां. रूप]

जाल्जि वर्त. श्री. पु. ए. व. 'जाळवे, रामे, बचावे' ११-१ [मंमव छे के सं जाल्ज नपुं. 'जाळुं जाळिनुं' ए शब्द साथे संबंध होय. पछी नामधातु बनी प्रेरकना 'भाय'वी आ विरह्यो होय.]

जाल्डं नपुं. 'जाळुं' २२-३ [मं. जाल्डम् > प्रा. जाल्जं > अप. अने मध्य. गुज. जाल्डं. अही विभक्तिअंग अल्पा.]

જાં ક્રિ. વિ. 'જ્યાંસુધી' ૪-૧૬ [સં. ચાવત્ > અપ. જાવેં, જામ- એનું ટૂંકવાયેલું રૂપ. એવું જ 'તાં' પણ એ જ રીતે સં. તાવત્ ઉપરથી.]

જિમ ક્રિ. વિ. 'જેમ' ૪-૧૨ [જુઓ જા પૂર્વે જમ.]

જી માનવાચક અવ્યય, એવો ઉદ્ગાર. ૩-૧૧ [કહોજીમાં માનવાચકતા છે. સં.માં જય જય અને જયતુ જયતુના પ્રયોગનું *જહ્ દ્વારા વિકસેલું વ્યાપક રૂપ. અત્યારે તો વઢીલો અને માનપાત્રોનાં નામની પાછળ આ ગુજ. હિંદી. વગેરેમાં પ્રયોજાય છે. વઢી જુઓ 'નઠાણ્યાન' ૧૬-૧૫ પ્રીઝી.]

જુ આજ્ઞાર્થકી. પુ. એ. વ. 'જુઓ' ૩-૧૭ [સં. ચોતયત > પ્રા. જોમડ > અપ. જોડ > મધ્ય. ગુજ. જોઢ, જૂઢ; પછી ટૂંકવાયેલું રૂપ.] જુની જુની મૂ. છ. છી. 'જોતી જોતી' (દ્વિર્ભાવ સંક્રિનો). મધ્ય. ગુજ. 'જોતડં' 'જું છી જોતી' અને પછી ટૂંકવાયેલું રૂપ]

જુધદર પું. 'જુધિદર રાજા' ૨-૪ [સં. યુધિદિરતું અર્વા. અષ્ટ હપ. ક્યાક જુધદર પળ મળે છે]

જૂઈ અ. છ. 'જોઈને' ૪-૧૧ [જુઓ ઉપર જુ. અ.કૃ. જોઈતું ટૂંકવાયેલું રૂપ.] જૂઓ ૮-૧૮ [મધ્ય. ગુજ. જોતનું વિકસિત રૂપ.]

જૂજૂઆ પિ. પું. મ. વ. 'જૂજૂવા, જુદા જુદા' ૧૧-૬૮ [સં. યુત+અયુત= યુતાયુત < પ્રા. જુમાયુમ - > મધ્ય. ગુજ. જૂ-જૂમ-અંગનું વ. વ.] જૂજૂયાં મપું. વ. વ. ૩-૧૬ [આમાં યથુતિ ડમેરાઈ છે. આજે તો 'જૂજૂવું' જ રૂપ જાણીતું છે.]

જૂટા વિ. પું. ધ. વ. 'જૂટા, ચોટા' ૪-૧૧ [સં. જૂતસ્થ- > પ્રા. *જૂમટ- અપ. *જૂટ- દ્વારા આ રાખની શક્યતા છે. પછી 'ચોટું ચોલયું' એ અર્થમાં એ શબ્દ વ્યાપક બન્યો છે. 'જૂટું' અર્થનો જૂટું (કેળવેલી પરિમાપામાં ચપરાતો- પ્રગ. હિંદીમાંથી મળેલો) એ શબ્દ સં. ઉચ્છિદ્ર- એમાંથી આવ્યો શક્ય છે. એને અને આને કરો સંદેહ નથી,]

જૂવટું નપું. 'જૂવટું, જુગાર' ૩-૪૮ [સં. જૂત-જૂતસ્મ્ > પ્રા. *જૂમ- ઉદ્દર્ભ > અપ. *જૂમટ- > મધ્ય. ગુજ. જૂવટું; ને ટૂંકવાયેલું રૂપ.]

જે સમ. અ. 'કે' ૧૩-૧૨ [સં. ચત્ના જેહ દ્વારા મળેલું રૂપ. આજે પણ સુનવાણી પ્રજામાં એ જાણીતું છે; અને દયારામ ગુપ્તની સાહિત્યકૃતિઓમાં એ જ મળે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીને અનુસરી કે દ્વારા નવો કે મેઢવ્યો છે. સર- સાવો હિંદી કિ. કે = 'અથવા' ને આની સાથે સંદેહ નથી.]

°જે (પ્રત્યય) ૭-૪. આ પછી જુઓ °જ્યે, °જ્યો.

જેણિ સર્વે. ત્રી. વિ. ઇ. વ. 'જેણે' ૪-૬ [જુઓ છૂણી. સં. યેન > પ્રા. જેણ > અપ. જેણને વધારાનો હ લાગ્યે.]

જો સમ. અ. 'યદિ' ૨-૧૦ [સં. યતઃ > પ્રા. જઞો > અપ. જઞ > મધ્ય. ગુજ. જઞ, જુ, જો પળ]

જોડ સ્ત્રી. 'જોડી, યુગલ' ૫-૧૦ [સં. યુજ્ ધાનુના પ્રેરક યોજય-અંગનું પ્રા.માં જોડ મટે છે, જેણે જોડયું ક્રિયાપદ ને એના વિકાસનાં રૂપ આપ્યાં છે. મધ્ય. ગુજ. જોડી અંતે સ્વરમારથી અને જોડિ સ્વરમાર ધિના, જેણે જોડ્ય પળ આપ્યું.]

જોતદ આજાર્થ ઘી. પુ. ઘ. વ. 'જોતરો, જોતર વાધો, રથમાં ઘોડા જોટો' ૧૧-૮ [સં. યોક્ત્ર-નો પ્રા. *જોત્તર વિકાસ. ઘોડા અથવા ઘઠદના ગઠા નીચે ઘડામ આકારની ગૂંધળીનો ચંદો જે વાજુ દોરીથી ઉપર ઘોંસરી સાથે ઘંધાય છે તે જોતર, અને એવી રીતે ઘોડા કે રથને ઘંધવા તે જોતરવું; એને આજાર્થ. ઘી. પુ. ઘ. વ.નો ઉ લાગ્યે.]

જોડું વર્ત. ધ. પુ. ઇ. વ. 'જોડું' ૨-૪ [મં. જોતયામિ > પ્રા. જોત્મિ > અપ જોમડં > મધ્ય. ગુજ.માં જોડે, જોડું. જુઓ આ પહેલું જાડુંની નોંધ પળ.] જોખાં ૨૯-૩૧ [જોડુંનો લેક્ષનમેદ માત્ર] જોય વર્ત. ત્રી. પુ. ઇ. વ.; ઉપર પ્રમાણેનાં જોઈ છેડ પ્રા.થી આવે છે; એનું અર્થ. રૂપ. આજે પળ મૌરાદ્વમાં સ્થાપક છે; અધ્યય જૂહ દ્વારા જુણ (= જુવે) વિસ્તૃ છે.] જોવાગિ = જોવાનિ ૯-૧૭. મધ્ય- જો અંગને વિ. ક.નો ઇવ લાગતાં જોવકે (અપ.માં જોવરા રૂપ વપરાયેલું છે), જોવડેને એને નહ > નિ લાગતા; અને પછી લેક્ષનમેદ 'જ્' ધર્ના- 'જોવાને'] જોશિ મધ્ય. ત્રી. પુ. ઇ. વ. 'જોશે' ૬-૧૬ [જોને 'સજ્' દ્વારા મટેનું રૂપ] જોવા = જોવા માત્ર લેક્ષનમેદ. ૨૪-૬

જ્યાચ્યુ મૂ. ક. પુ. 'જાચ્યો, મામ્યો' ૪-૬ [મં. યાજ્ ધાનુનું સોંપું અર્થ. રૂપ જાચ. આનું મૂ. ક. જાચિડે; ટૂંકરાતાં જાચ્યુ. અને 'જ્'નું સં. સ્થાપન સ્વરૂપ કરવા 'ય્'નો પ્રયોગ.]

જ્યુદ વર્ત. ત્રી. પુ. ઇ. વ. 'જુદ' ૨-૨૧ [ઉપર આવી ગયેલું જૂડે, જોડું વગેરે રૂપ જુઓ. જુદ > જુદને સં. સ્થાપન સાનવજા 'ય્'નો પ્રયોગ.]

°જ્યે ઇ. વ., °જ્યો ઘ. વ. કેડ. આજાર્થનાં અધિવચ્ચે રૂપ. ૨-૧૩ વગેરે [સં. વિધ્યર્થના °જ્ય પ્રયોગને મિશ્રમ. સરખાવો આ હેમચંડનું નોંધનું લક્ષણ < સં. લક્ષણ રૂપ (મિ. હે. ૮-૪-૩૫૧) ઇ. વ. પુ.નું છે. મધ્ય. ગુજ.માં ઘી. પુ.જ

વચ્ચો છે. એ. વ. 'જ્વહિ > મધ્ય. ગુજ. 'જ્વહ' > 'જ્વિ અને 'જ્વહ, 'જ્વહ, અને સ્વરભાર અંતે રહેતાં 'જ્વે, 'જ્વો. આમાં છેલ્લે લઘુપ્રયત્ન 'ય' નો પૂર્વના 'હ' ને કારણે પ્રક્ષેપ: 'જ્યે, 'જ્યો. મધ્ય. ગુજ.ની હાષપ્રતોમાં માત્ર 'યે અને 'યો પણ લખેલા મળે છે, જેનું સ્વચારણ તો 'જે અને 'જો જ છે. છતાં હિંદીમાં કરિયો, લહિયો વગેરેમાં ય સ્વચારણ રહ્યો છે. એ. વ. હિંદીમાં કરિયે, લહિયે વગેરે પ્રયોજાય છે તેનો સંબંધ તો કર્મણિરૂપ સાથે છે, જેને સ્થાને ઉત્તર ગુજ.માં કીજે લીજે-કીજિયે કીજિયે વપરાય છે. વૈકલ્પિક રીતે 'જે ને કર્મણિ રૂપમાંથી પણ સાધી શકાય.]

ક્ષરિ પર્ત, ગ્રી. પુ. એ. વ. 'ક્ષરે, ટપકે' ૨૦-૨ [સં. ક્ષરતિ > પ્રા. ક્ષરહ- છેક મધ્ય. ગુજ. સુધી; પછી ટૂંકવાતાં]

સંપાથી અ. કુ. 'સંપલાવીને, પૂતી પહીને' ૧૧-૩. [સં. સંપા લી. નામ- ધાતુનો પ્રેરક પ્રયોગ + અ. કુ. 'ફે' મધ્ય. ગુજ.નો.]

શાલુ, શાલ્યુ મૂ. કુ. પું. 'શાલ્યો, પક્કડ્યો' ૬-૯, ૧૦ [ટર્નર સં. જ્વાલા સાથે આનો સંબંધ માને છે; પણ આજે આ શબ્દમાં 'છ' નથી થયો ને 'હ' સ્વચારણ રહ્યો છે તેથી મૂળમાં કોઈ વેવડા હયાલો શબ્દ છે. મોઢી આ શબ્દનું મૂળ શંકા-સ્પદ માને છે. કાનના ધરેણાનો વાચક શાલિ અને શાલ (જુઓ 'કાણ')ને આ શાલિ સાથે સંબંધ શક્ય છે. આના મૂ. કુ. શાલિડનાં ટૂંકાં રૂપ શાલ્યુ, શાલુ.]

શાંલુ વિ. પું. 'શાંલો' ૧૧-૫૩, ૩૦-૩૫ [પ્રા.માં શંલ ધાતુ 'સંતાપ કરવો' 'વિલાપ કરવો' 'ઠપકો દેવો' 'નિસાસો નાખવો' 'શ્વરા રહેવું' એવા અર્થમાં છે. ગુજ. શંલવું-'ની સીધતર રૂચ્છા રાખવી' આનો જ વિકાસ છે. એમાંથી જ અર્થનો વિકાસ થયે 'દૂર દોડે ઓછું દેખાતું' એ અર્થમાં મધ્ય. ગુજ.માં શાંલડં વિ.મહ્યું છે. 'શાંલો કરવી' 'પ્રભુનાં સંપૂર્ણ દર્શન કરવાની શક્તિના અભાવે માત્ર દર્શન કરવાં' એ અર્થ પણ વિકસ્યો. શાંલડં ટૂંકવાયેલું રૂપ.]

ટલવલી મૂ. કુ. લી. 'ટલવલી, પરેશાન થઈ' ૧૬-૮ [ધ્વનિવાચક ધાતુ. પ્રા માં ટલટલ એવા અવાજ માટે છે. મધ્ય. ગુજ.માં ટલટલ અને એવી ક્રિયાના અભિભાવનમાં ટલવલ મળ્યો છે.]

ટલ્યુ મૂ. કુ. પું. 'ટલ્યો, દૂર થયો' ૪-૪ [અજ્ઞાત મૂળનો આ ધાતુ છે. મધ્ય. ગુજ. ટલિડંતું ટૂંકું રૂપ. એવું પ્રેરક ટલવડં 'ટલવું'— એના ઉપરથી અ. કુ. ટાલી 'વિના'ના અર્થમાં ૧૯-૧; દ્રુસ્વાત ટાલિ પણ એ અર્થમાં છે ૮-૯; 'ટાલીને' માંથી 'વિના'નો અર્થ આવ્યો છે.]

ટોલું નપું. 'ટોલું, માનવ-સમૂહ' ૧૯-૯ [પ્રા. દે. ટોલ શબ્દ છે, પણ 'સીટ' અને 'વિશાલ'નો વાચક છે. સંમય છે કે 'સીટ' અર્થમાંથી એના સમૂહને

માટે એ શબ્દ વ્યાપક થયો હોય. ટોલું ટૂંકવાર્તા ટોલું. ગુજ. ટોલું એ આના ઉપરથી નામધાતુ છે. ટોલી-ટોલકી વગેરે પણ આનો વિકાસ.]

ટામ નપું. 'ટેકાણું, જગ્યા' ૨-૧૫ [સં. સ્યામન્, (સ્થિરતા, મજબૂતી) > પ્રા. ટામ > અપ. ટામુ (જગ્યા): 'ટામિ રાહ્યા = 'ટેકાણે રાહ્યા' અને પછી 'ટેકાણા ઉપર રાહ્યા -ઠાર માર્યા' એ વિકલ્પિત અર્થ. જુઓ નીચે ઠારમાં.]

ઠાર નપું. 'ટેકાણું, જગ્યા' ૬-૧૨ [ઠાર પઢિ-ટેકાણે-થાહે પઢે; સં. *સ્તાર- (પથારો, પાથરણું) > પ્રા. *ઠાર- + સા. એ. વ.નો મધ્ય. ગુજ. ઇ = ઠારિ; પછી ઠારય થઈને 'થ'નો લોપ. અર્વા. ગુજ.માં ઠાર મારવું = તે ને તે ટેકાણે ઠારના- ને ત્યાં ને ત્યાં નિષ્પ્રાણ કરવો' એ અર્થ વિકસ્યો છે. વિરુદ્ધે ટેર મારવું પણ કહેવાય છે.]

ઠાર આજાર્ય થી. પુ., એ. વ. 'ઠારો, શાંત પાણો' ૩-૮ [સં. સ્થિર- > પ્રા. ધિર- મધ્ય. ગુજ. ક્રિયા. ઠર-નું પ્રેરક થઈ ઠારડ, ને ટૂંકવાયેલું રૂપ. આમાં પણ મૂઠ. સં. 'ધિર કરવું' એ અર્થનો 'ઠારવું'મા વિકાસ છે.]

ઠાલુ વિ. પું. 'ઠાલો, ચાલી, નકામો' ૬-૫ [પ્રા. ટે. ઠલનો વિકાસ. બંધા હોને કારણે અર્વા.ગુજ.માં ઠાલું છે. એના ઠાલવું, ઠાલવણી વગેરે શબ્દ મળે છે. ઠાલુંમૂલું પણ એનો વધુ વિકાસ છે.]

ઢગલાં નપું., વ.વ. 'પગલાં' ૨૩-૧૦ [પ્રા. દેરય ઢગમગ ધાતુ (પા. સ. મ.) નોંધાયેલો છે. આજે ઢગવું ધાતુ પણ આપ્યો છે- આ પ્વનિમૂલક ધાતુ છે. ચાલતી વસતે એક પછી એક પગલાં ભરાય છે તેને ઢગ કે ઢગલું કહે છે.]

ઢાવું વિ. 'જમણાંની ઢાલું' ૧૬-૮ [પ્રા. દેશ્ય. ઢાવ (દે. ના. ૪-૬) પું. 'ઢાવો હાથ'; ઢાવમં > અપ. ઢાવડં > મધ્ય. ગુજ. ઢાવડં; ને સંવૃત્તિ રૂપ]

ઢાઈ વિ. સ્ત્રી. 'સુદ્ધિવાઢી, વિદગ્ધ' ૨૭-૨૩ [સં. દક્ષ- > પ્રા. દક્ષ- > *દાલ- > *દાહ- > *દાહ-; સરગ્ગયો પ્રા.માં દક્ષિણનું દાહિય મળે જ છે. (પા. સ. મ.) અને દનો ઢ પણ ધાય છે. સં. દગ્ધ- શબ્દ (જુઓ રિદગ્ધ) પણ 'ઢાયા'ના અર્થમાં છે. ઢો. દવે ટર્નરને અનુસરી આના મૂઠમાં દગ્ધ શબ્દ મૂકે છે. એમણે દાહ (-હિય) પ્રા. નોંધ્યો છે તેનો મંદ્ય તો દક્ષિણ સાથે છે.]

ઢાંદી સ્ત્રી. 'દાંદી' ૬-૭ [સં. દંડિકા > પ્રા. દંડિમા, ઢંડિમા > અપ. દંડિખ, ઢંડિખ > ગુજ. દાંદી, ઢાંદી]

હાલિ વર્ત. ત્રી. પુ. એ. વ. 'હાલે' ૧૨-૧૮ [પ્રા. દેશ્ય ધાતુ હલ 'ટપકવું, નીચે પડવું' અર્થમાં છે, તેના પ્રેરકનું રૂપ હાલ છે. મોદી સં. ધ્વર્ ધાતુ પરથી આ ક્રિયારૂપ રાધે છે.]

દીલો વિ. પું. 'શિથિલ, પોતું' ૬-૧૮ [સં. સિથિલકઃ ઉપરથી પ્રા.માં દેશ્ય શબ્દ દિહ સ્વીકારાયો છે. સં. સ્થિ અંગને દ્રવિડી હલ પ્રત્યયના યોગે *શિથિલ -> *સિથિલ-અને પછી દિહ—આ કમ છે. મૂળમાં વેવડા છને કારણે છેક અર્વા.ગુજ. મુઘી 'હ' ઉચ્ચારણ જલવાઈ રહે છે.]

તતકાલિ ક્રિ. વિ. 'તત્કાલ, એ જ વચ્ચે' ૧૧-૧૪ [સં. તત્કાલે સ. એ. વ.નું સીધું રૂપ-જોડાક્ષર છૂટા પાછી અને એ પ્રત્યયનો, 'હ' કરી]

તતક્ષણિ 'ક્રિ. વિ.' તત્ક્ષણે, 'એ જ વચ્ચે' ૧૧-૨૫ [જુઓ તતકાલિ. એ જ પ્રમાણે જોડાક્ષરનું છૂટું પડવું સં. તત્ક્ષણેમાથી ને પ્રત્યય નૂનો હ]

તતલેષ્ય ક્રિ. વિ. 'તત્ક્ષણે, તરત જ' ૧-૨૩ [સં. 'તત્-ક્ષિપ્રમ્માંના ઉત્તર પદ ક્ષિપ્ર-નો પ્રા. સ્થિપ્ત-દ્વારા વિકાસ. જુઓ આ પૂર્વે સેવ; ને પૂર્વપદમાં માત્ર ત આગો કરી લેવામાં આવ્યો.]

તતલ્લયજ ક્રિ. વિ. 'તત્ક્ષણે, તરત જ' ૨-૧૧ [સં. તત્ક્ષણેનું તતલેષ્ય જેમ તતક્ષણિ અને પછી 'સ્'માં 'ય્'નો પ્રક્ષેપ ને છેલ્લા હનો લોપ]

તમ સર્વ. 'તમે' ૧૧-૧ [સં. યુષ્મદના મૂળમાં રહેલા *તુષ્મ- અંગના પ્રા. તુમ્હ- અંગનું અપ. માં તુમ્હઈ- તુમ્હે રૂપ ધાય છે તેનું અમ્હઈ- અમ્હેના આમાસસામ્યે મધ્ય. ગુજ.માં તમ્હ- તમ્હ- અંગ. એ પ્રમાણે તમ્હે- તમ્હે ઉપરથી મહાપ્રાણતા વિનાનું તમ રૂપ. આ રૂપ જઙ્ઘીના અર્પમા પળ આજ મુઘી પ્રચારમાં છે.]

તર હી. 'આદરણ' ૫-૪. [સં. તૃ ધાતુના 'તરવું' ગુજરાતી રૂપ ઉપરથી નામ]

તરડ્યાં વિ. નપું. વ.વ. 'તૃપાવાળી, તૃપિત' ૧૩-૨૨ [સ. તૃપિતકાનિ > પ્રા. *તરમિગાણિ > અપ. *તરમિગઈ > મધ્ય. ગુજ. તરડ્યાં, તરડ્યાં. એ. વ.મા તરસિંડ]

તલાઈ સ્ત્રી. 'તલાઈ, ગાઢનું' ૩-૫ [સં. *તૂલવતી- તૂલવતિકા > પ્રા. *તૂલમહિયા > અપ. *તુલાઈમ > મધ્ય. ગુજ. તલાઈ, તલાઈ]

તવ ક્રિ. વિ. 'ત્યારે' ૬-૧૭ [સં. તદા > પ્રા. તમા > અપ. તડ > મધ્ય. ગુજ. તડ, તવ; હિંદીમાંનો 'તવ' સરસાવો.]

તહારી વિ. સ્ત્રી. 'તમારી' ૧-૧૧ [હુઓ આ પૂર્વે તમ. પ્રા. તુમ્હાર (< *તુમ્મકાર-)ને અંતે સ્વરભારથી અપ. તુમ્હારઠં > મધ્ય. ગુજ. તમ્હારઠં-તહ્યારઠં એને નારીજાતિનો ફે]

તહો સર્વ. 'તમે' ૧-૧૭ [હુઓ તમ, તુમ. અપ. તમ્હઈ, તમ્હેના વિકાસમાં મધ્ય. ગુજ. માં તમ્હઈ-તહાઈ સપરાંત તહો રૂપ પણ વ્યાપક હતું-જેના તહો તમ્યો પણ. પટ્ટીથી યજ્ઞતિથી બનતાં એ જ પ્રમાણે અમ્હઈ-અહાઈ અને અહો-અહમ્યો અમ્યો- આણે આપણે અમે (અ:મે), તમે (ત:મે) અને અમો (અ:મો), તમો (તા:મો) રૂપ આપ્યાં.

તાણિઝં મૂ. કુ. 'તાણું, સેંચું' ૧૧-૨૬ [સં. તન્ ધાતુના પ્રેરકના મૂ. કુ. તાનિત- < પ્રા. તાણિઝ- સપરથી મધ્ય. ગુજ. માં તાણિઝં, તાણિઝં]

તાહારિ ક્રિ. વિ. 'ત્યારે' ૭-૧૦ [મધ્ય. ગુજ. તેહવારહ > તિહવારહ > નિહારહ > તહારહ > તાહારહ અને ટૂંકવાયેનું રૂપ. આમાં હુનું સ્વાર્ત્થ્ય નહિ પણ માત્ર મહાપ્રાણિત ઉચ્ચારણ: તા:રિ]

તાં હમ. અ. 'તો' ૨-૧૧ [સં. તાવન્ > અપ. તાવેં, તામમાંથી]

તાહ ક્રિ. વિ. 'ત્યા' ૪-૧૫ [સં. તસ્માદ > અપ. તહાં > મધ્ય. ગુજ. તહાં, તાંહાં, તાંહ] તાંહાં ૫-૪ [આ પરિસ્થિતિમાં હુનું હુડું ઉચ્ચારણ નહિ પણ મહાપ્રાણિત સ્વર માત્ર: તાં:]

તિ સર્વ. સ્ત્રી. વિ. એ. વ. 'તે' ૬-૧૧ [સં. સ્તયા > પ્રા. તદ્ > અપ. તહ, તદ્ > મધ્ય. ગુજ. તદ્. તિ અને નિરનુનાગિક તિ.]

તિ સર્વ. 'તે' ૧૦-૩ [અપ. તેહ (તદ્નું)નો મધ્ય. ગુજ. તે- ટૂંકવાઈને તિ]

તિલ (સં.) નપું., પણ અહીં ક્રિ. વિ. 'તત્માત્ર' ૧૩-૨૨

તિયારી ક્રિ. વિ. 'ત્યારે' ૧-૪ [હુઓ તાહારિ. તિ-યાર ને સા. એ. વ. માં 'ત્યાં' (< 'ત્યાં' < 'સ્માન્ (સં. પાં. એ. વ.)]

તિહાં ક્રિ. વિ. 'ત્યાં' ૪-૧૦ [સં. તસ્માન્ > અપ. તહાં- પટ્ટી માનમીના અર્થમાં > મધ્ય. ગુજ. તહાં, તિહાં, તાંહાં]

તીક્ષ્ણ વિ. 'તીક્ષ્ણ, ધારદાર' ૧૫-૧૪ [સં. તીક્ષ્ણનો અર્થાં. વિશેષ]

તુગ્ધાર પું. 'ઘોઘો' ૧૧-૧૮ [પ્રા. તોગ્ધાર; તુગ્ધારિગ્નાનમાં થતા ઘોઘા માટે; પટ્ટી ઘોઘા સામાન્ય માટે વ્યાપક]

તુલ સર્વ. વિ. 'તાર્હ' ૫-૧ [અપ.માં તુલ્લ રૂપ 'તવ'ના આદેશમાં સ્વીકારાયું છે. આનું અપ.માં જ તુલ્લ > મધ્ય. ગુજ. તુલ્લ.]

તુમ સર્વ. વિ. 'તમારું' ૧૧-૧૧ [જુઓ તમ; અહીં અપ. *તુમ્હ > મધ્ય. ગુજ. તુમ્હ, તુમ્હ]

તુહ હમ. અ. 'તો જ' ૬-૨૪ [સં. તત્તઃ સ્વલુ > પ્રા. તઓ તુ > તઓ હુ > અપ. તત્ત હુ > મધ્ય. ગુજ. તત્ત-હ, તુહ] તુહિ 'તોપણ' ૬-૧૨ [આમાં હ < પ્રા. અવિ > સં. અપિ]

તુંહનિ સર્વ. જો. વિ. એ. વ.નો અર્થ- 'તને' ૭-૪ ['તથ'ને માટે છટ્ટીમાં તુહ છે, તેને મધ્ય. ગુજ. અનુગ નહ લગતાં તુંહનહ અને પ. વિ. એ. વ.ના તુંહુંને કારણે અનુનાસિકતા ને પ્રત્યયસંકોચે તુંહનિ]

તું સર્વ. 'તું' ૫-૮ [સં. સ્વમ્ > અપ. તુંહું > મધ્ય. ગુજ. તં, તું, તું] તુંજ 'તું પળ' ૧૧-૮ [જુઓ 'જ; છતાં 'તું' એટલા અર્થમાં પણ પ્રયોજાય.] તુંહ 'તું, તું પળ' ૧૮-૧ [આમાં સં. સ્વલુ > પ્રા. સ્વ, હુ દ્વારા 'હ,' જ્યારે 'પળ'નો અર્થ હોય; જો ન હોય તો તુંહુંનો જ વિકાસ.]

તેટલિ ક્રિ. વિ. 'તેટલે, તેટલામાં' ૧-૧૪ [સં. *તત્તુલ્યકે > પ્રા. *તત્તુલ્લપ > અપ. તેતુલ્લહ > મધ્ય. ગુજ. તેતલ્લહ, તેટલહ, ને પછી ટૂંકવાતા]

તેડાયા મૂ. ક. પું. બ. વ. 'તેડાવ્યા' ૧૧-૪૧ [તેડયડં-'કેડ ઉપર ઘેસાડયું,' 'બોલાવી મગાવયું'. અર્વા.ગુજ. તેડાવયું-'બોલાવી મગાવયું'. આ કોઈ રેલ્પ શબ્દ લાગે છે.]

તે, તેહ સર્વ. 'તે' ૩-૧૫, ૧૬ વગેરે [સં. યપઃ > પ્રા. યહો, > અપ. યહુના આભાસસામ્યે જેહુ, તેહુ ને મધ્ય.ગુજ.માં યહ, જેહ, તેહ, પછી 'હ' ના કોષે ય, જે, તે. બાને વહુવચનના ચે, જે સામે કશો સંબંધ નથી.]

તેહનિ સર્વ. 'તેને' ૪-૪ [જુઓ ઉપર તેહ, અનુગ 'નહ > 'નિ ચોંધીના સેમજ સંબંધના અર્થમાં લાગતાં [જેમાં પણ સા. એ. વ.નો હ રહેલો છે.]

તેહવિ ક્રિ. વિ. 'તેને, એ સમયે' ૫-૮ [જુઓ તેહ; પણ અપ. માં તેવડં રૂપ છે; હના પ્રવેશે તેહવડં મધ્ય.ગુજ.માં ને સા. એ. વ. 'હ' થયે તેહવહ, ને પછી ટૂંકવાતા]

તો હમ. અ. 'તો, તેથી' ૨-૧ [સં. તત્તઃ > પ્રા. તઓ > અપ. તત્ત > મધ્ય.ગુજ. તત્ત, તુ, તો] તોહિ 'તોપણ' ૪-૬ [જુઓ તુદમાં તુહિ.]

તોલિ પું. સા. વિ., એ. વ. 'તુલનામાં, સરસામળીમાં' ૧-૧૦ [સં. તૌલ્યકે > પ્રા. તુલઇ > અપ. તુલઇ > મધ્ય. ગુજ. તોલઇ, ટૂંકવાતાં તોલિ. આમાં અર્વા. ગુજ. સુધી 'લ' જ ઉચ્ચારણમાં છે, કારણ કે મૂળમાં વેરડો જ હતો.]

ચ્યઝીનિ અ.વ. 'તર્જનિ, છોડીને' ૬-૨૩ [સં. ચ્યઝ્નો સીધો મધ્ય. ગુજ. તત્તસમ પ્રયોગ. ને પ્રત્યય ફેં અ. ક્ર.નો + નઇ > નિ. મધ્ય. ગુજ.માં ય્ના સંપ્રસારણે તિઝી, અને પછી તઝી પણ પ્રયોજાય છે.]

ચ્વાહાર ક્રિ. વિ. 'ચ્વારે' ૨-૧૩ [જુઓ ઉપર ચાહારિ 'નિહ-' અંગના આમાસસામ્યે ય્નો પ્રક્ષેપ. અને છેલ્લેના 'હ'નો ય્ થઈ લોપ.]

ચ્રવ્ય વિ. 'ચ્રવ' ૪-૧૧ [સં. ગ્રીગિનું સીધું વિકસિત રૂપ; ચોલાતી ભાષામાં સવ્ય પણ; એ પ્રા. તિષ્ણિ દ્વારા.]

ચ્રાહિ (સં) આજાર્ય યો. પુ., એ. વ. 'રક્ષણ કર' ૨૨-૨ [સં. ગ્રે. ધાતુનું તત્તસમ રૂપ પરસ્મૈવષી]

ચકાં અનુગ. 'ધી' ૨૪-૬ [સં. સ્થિત- > પ્રા. ધિઝ- > અપ. ધિઝ- આની સાથોસાથ પ્રા. ધક્ક ધાતુ 'ધયું-હોયું' 'ધારુયું' અર્થમાં જોવા મળે છે. આના મૂળમાં પણ સં. સ્થા ધાતુ જ છે. અપ.માં ધિઝમાંથી મધ્ય. ગુજ. ધડે, ધી, ધડ મળે છે, તો ધક્કામાંથી ચકડે, ચકી, ચકડ મળે છે. અહીં પરી સા. એ. વ.નો અભ્યયાત્મક 'હાં' (< અપ. 'હાં' > સં. 'માત્ર') પ્રત્યય લાગ્યો છે.] ધકી 'ધી' ૬-૩ [જુઓ ઉપરનો વિકાસ.]

ધવાય વર્તે. માવે. શ્રી. પુ. એ. વ. 'ધવાની ક્રિયા થાય, યને' ૧૧-૩૨ [જુઓ નીચે યાહ વગેરે. આમા માવે પ્રયોગનો મધ્ય. ગુજ. પ્રથમ આ ડમેરાયો છે, જે સં. કૃષ્ણાયને વગેરે નામધાતુઓમાંના આપના વિકાસથી મળ્યો છે.]

'ધા' અનુગ. વિ. 'ધી' ૨૩-૮ [જુઓ ધરાં. મધ્ય. ગુજ.માં ધડે, ધી, ધડ-ની વિશેષણાત્મક રિપટિ. અહીં સદૃઢ અંગ બની આશપેં બ. વ.]

યાદ વર્તે. શ્રી. પુ., એ. વ. 'સ્થિતિ કરે, યને' ૪-૧૦ [સં. *સ્થાતિ > પ્રા. અપ. અને મધ્ય. ગુજ. યાદ] યાયિ ૬-૨૫ [થવે યધુનિ] યાંડે પ. પુ. એ. વ. [સં. *સ્થામિ > પ્રા. યામિ > અપ. યાડે > મધ્ય. ગુજ. યાડું, યાડે, અને પછી પૂર્વદ્યુતિ ઉપર જનુનાગિરુનો આમાસ] યાઓ ૨૮-૧૧ ['યાડે'નો વિકાસ.] યાયાં મૂ. ક્ર. નવું., બ. વ. ૩-૧૬ [મધ્ય. ગુજ. યાતવંગ યા ને મૂ. ક્ર.નો દડે > યૂ લગાઈ બ. ય.; યાથી પ્રવલિત રૂપનો સં. સિયતકમ્ > પ્રા. ચિયથે > અપ. ચિયડે > મધ્ય. ગુજ. ચિયડે, ધપડે અને પછી ચિયૂં, ધયૂં છે.]

थाकी भू. क. स्त्री. 'थाक पासी, थमित थई' १४-६ [जुओ उपर थकां, एम अप. थकिअ उपरथी मध्य.गुज. थक्की.]

थाने नपुं. सा. बि. ए. व. 'स्थान उपर, ठेकाणे' ७-१३ [सं. स्थाने उपरथी सीधो बिकास.]

थापु आजार्थ. स्त्री. पु., व. व. 'स्थापो, मूत्रो' १९-६ [सं. स्थाप् (स्थानुं प्रेरक) उपरथी प्रा. थप्प द्वारा बिकास. + मध्य.गुज. नो ठ (< अप. हु < सं. त (= ध).]

थापिणि स्त्री. 'थापण, न्यास' २८-३४ [उपरना प्रा. थप्प- धातुवंग उपरथी नारीजातिनो हणि प्रत्यय (< अप. प्रा. 'हणी < सं. हन् + इ) लागतां.]

थीजां अतुग 'थी' ८-१८ [जुओ उपर थकां. आमां थिअ + जां छे.]

थोभ पुं. 'थोभसुं ए, स्थिति' ११-१० [सं. स्तुभ्ना स्तोमसुं स्थाप जेम ज पूर्वभूतिनां ज मात्र विकार थतां थोभ; नहिनर 'भ' न टकी शके, ए माडे थां तो स्तुभ्यते > प्रा. थुम्भइ, थोम्भइ सई पक्षी थोम्भ द्वारा थोभ एम पण लेसुं पडे, जे अस्वाभाविक नथी.]

थ्यु भू. क. पुं. 'थयो' ४-४ [जुओ उपर था. मध्य. गुज. थियु-थयुनो संकोच; आजे पण सौराष्ट्रमां 'थ्यो' थाय छे.]

दइवइती भू. क. स्त्री. 'दइवइती, अथइती' ११-३ [प्रा. दैश्य दइवइ पु., दइपी अर्थनां छे-आ ध्वन्यात्मक शब्द छे. अही क्रियावाचक रूप तरीके प्रयोग छे.]

दइतारण पुं. 'दाशार्ण वेस' २५-११ [सं. दाशार्णनो अर्वा. तदमव]

दंड (सं.) पुं. 'दंड, सजा' २२-१२

दंसु भू. क. पुं. 'दंस्यो, दंस्यो' २३-११ [सं. दंसितः > प्रा. दंसिनो > अप. दंसिउ अने सातुनासिक दीर्घ न यता मध्य.गुज. दंसिउ, दंस्यु, दंस्युने 'य' ना लोपे]

दासि नर्त. स्त्री. पु., ए. व. 'वतावे' २-१६ [सं. द्य घातुतं प्राचीन *स्क प्रत्ययवाचुं प्रेरकरूप *दक्षयति होय एम प्रा. *दक्षोइ, दक्षरइ > अप. दक्षरइ > मध्य.गुज. दास्रइ, जे पक्षी दंक्वाफेसुं रूप] दासी भू. क. स्त्री. 'वतावी, वही वतावी' २७-१६ [मध्य.गुज. ना दास अंगने अ. क. प्रत्यय 'ई' (< प्रा. इअ > सं. 'य').]

દાણિ વર્ત. શ્રી. પુ., એ. વ. 'દાણે, દાણ પામે' ૧૧-૬૯ [સં. દહાણિ > પ્રા. દગ્ગહ > અપ. દગ્ગહ > મધ્ય.ગુજ. દાણહ અને પછી ટૂંકવાયેનું રૂપ.]

દાતા, દાતાર વિ. 'દાન દેનાર' ૪-૧૪, ૪-૫ [સં. દાતા ઉપરથી ગુજ માં દાતાર]

દાધું મ. કુ. 'દાદ્યું, દહ્યું, સદ્યું' ૨૪-૭ [સં. દગ્ધકમ્ > પ્રા. દદ્ધં અપ. > દદ્ધં > મધ્ય.ગુજ. દાધડં, જે ટૂંકવાયેનું રૂપ.]

દાશી સ્ત્રી. 'દામી, નોઝરહી' ૬-૨૩ [સં. દાસીનું ગુજરાતીકરણ; સાલબ્ય ફેને કારણ સનું પણ સાલબ્ય થયું.]

દે આજ્ઞાર્થ ધી. પુ., એ. વ. 'દે, આપ' ૧૦-૩ [સં. દેહિ > પ્રા. દેહિ > અપ. દે > મધ્ય.ગુજ. દે, દિ]

દિશપતિ પુ. 'દિક્ષપતિ, દેવ' ૧૧-૬૬ [સં. દિશાપતિનું જરા અપવ.]

દિશા સ્ત્રી. 'દશા, ફાલત, સ્થિતિ' ૨૭-૧૭ [સં. દશામા ગુજ. હનો આદિ-મુતિમાં સં. દિશાના આભાસમામ્યે પ્રક્ષેપ.]

દિહ પુ. 'દેહ, કાયા, શરીર' ૧૩-૫ [સં. દેહ શબ્દનું ગુજ. લઘુરૂપ.]

દીકરી, દિકરી સ્ત્રી. 'પુત્રી' ૧૧-૬૪, ૨૦-૫ [ગુજ.માં દીકરી અને દીકરો બેડ જાતિના શબ્દ છે. અપ. સુધીમાં કયાય પણ આ શબ્દ જોવામાં આવ્યો નથી. 'દીકરી' જે માટે સં.મા દુહિતા > પ્રા. દુહિયા > અપ. દુહિય > મધ્ય. ગુજ *ધુમ, *ધી દ્વારા મીતીમાં 'ધી' શબ્દ છે; હિંદિમાં 'જી' શબ્દ મળે છે. એટલે આના મૂળમાં દુહિતાની શક્યતા છે. આ જ સ્થિતિ છોકરી છોકરોની પણ છે; એમાં પણ 'કર અંગનો પત્નો મેઠવવો મુદકેલ છે; થાકી 'છો-' તો સં. જાય-નો વિકાસ સમગ્રાય છે.]

દીઝીહ વર્ત. કર્મગિ શ્રી. પુ., એ. વ. 'ધીજે' ૯-૨ [સં. દીયતે > પ્રા. દિગ્ગહ > અપ. દિગ્ગહ > મધ્ય. ગુજ. દીઝહ અને દીઝિ, પછી પરી 'દેહ પ્રત્યય ભાગતાં. જુઓ આ પૂર્વે કીઝીહ. આનો આજ્ઞાર્થ- ધી. પુ. એ. વ.મા કર્નેરે અર્થે પ્રયોગ પછી વ્યાપક થયો છે. અહીં પણ એ અર્થની સમાવના છે જ.]

દીટુ મ. કુ. પું. 'દીટો' ૩-૭ [સં. દટ્ઠકઃ > પ્રા. દિટ્ઠઞો > અપ. દિટ્ઠ > મધ્ય. ગુજ. દીટડ ને પછી ટૂંકવાનાં.] દીટા ધ. વ. ૫-૧૨. દીટાં નપું. ધ. વ. ૧૫-૧. દીટિહ સા. એ. વ. ૨૮-૨૫ [સતિસખામોનો પ્રયોગ. દીટહને બદલે મધ્યધુતિ-માં પણ 'દ'નો પ્રક્ષેપ દીટિટં એવું અંગ કન્પી- કીજા કુદતોના આભાસમામ્યે]

दीघ भू. क. 'आप्युं, दीधुं' ११-७२; दीधुं २-९ [सं. दत्त-उपरधी प्रा. *दिद्ध- (प्रा. दिक्षे ज) द्वारा मध्य. गुज.मां दीघ-अंग. अंते स्वरभार आवतां दीघदं (दूकवातां दीधुं). सरखावो अने जुओ आ पहेला कीधुं. हिदीए तो दिया मेळवुं छे..]

दीर्घिका (सं) स्त्री. 'पयथियांवाली घाव' ७-७

दीप्ति वर्त. (कर्मणि) त्री. पु. ए. व. 'देलाय' १०-१८ [सं. दृश्यते > प्रा. अप. दिस्सइ > मध्य. गुज. वीत्सइ, ने दूकवातां.]

दुखायु भू. क. (कर्मणि) पुं. 'दुःखित करायो, दूमवायो' १७-२ [सं. दुःख- > प्रा. अप. दुक्खव द्वारा मळेला नामधातु दुख-नुं 'धा'वाळुं कर्मणि-रूप ने पछी भू. क.नो 'यउ मळतां.]

दुखिओ वि. पुं. 'दुखियो' ३-७ [सं. दुःखितकः > प्रा. अप. दुक्खिमउ, > मध्य.गुज. दुक्खिमउ, ने दूकवातां.]

दुरजोधन पुं. 'दुर्बोधन राजा, धृतराष्ट्रनो मोये पुत्र' २-९ [सं. दुर्योधननुं अर्वा. तदभव ह्य.]

दुरोदर पुं. 'जुगार' १२-७, १६ [सं. दुस्सहर- 'जेनामाधी उदार धनो-नीकळवुं मुश्केल छे ते-बून'- एमाधी आ शब्द नीकळवो. समझाय छे; एने दुर + उदर साथे संबंध नही.]

दुःशासन पुं. 'धृतराष्ट्रनो बीओ पुत्र, दुःशासन' २-७ [सं. दुःशासननो अर्वा. भ्रष्ट उच्चार.]

दुहुलं वि. 'दुःखित' २७-८ [सं. दुःख + प्रा. द्विविधी 'बल-प्रत्यय = *दुक्खल > *दुग्गल- > *दुहिल-नो विकास मध्य. गुज. दुहिलउं; पछी दूकवातां दुहिलुं ने बचे बना प्रक्षेपे दुहुलं.] दुहुल्यां ब. व. २५-१४ ['य'ना प्रक्षेपे.]

दुग्गई नपुं. 'दुःख' १४-८ [सं. दुक्ख- > प्रा. अप. दुक्ख- > मध्य. गुज. दुख-ने स्वरभारयुक्त ड प्रत्यय स्वाथे =दुखइउं, ने पत्नी दूकवातां.] दुग्गलं वि. 'दुःखयुक्त' २८-२६ [जुओ दुहुलं. *दुग्गल-मांथी विकास.]

दुपिया वि. ब. व. 'दुखी' ३ १७ [जुओ उपर दुखिओ.]

देई अ. क. 'दईने' ४-१६. [जुओ आ पूर्व दि. सं. *दर्यान् > प्रा. अप. देइ द्वारा मध्य. गुज.ने दे धातवंग मळे छे. सेने अ. क.नो ई प्रत्यय (< प्रा.

‘દમ < સં. ‘ય) લાગતાં.] દેહં વર્ત. પ. પુ., એ. વ. ૧૧-૨ [પ્રા. દેમિ > અપ. દેહં દ્વારા]

દેહી અ. કૃ. ‘દેહીને, જોડેને’ ૨-૮ [સં. દદ્ધ ધાનુમા પ્રાચીન કોઈ *સ્ક પ્રત્યય દ્વારા પ્રા.માં દેક્ષ-અંગ મળે છે (મવિપ્ય.માં દ્રેક્ષ્યતિ રૂપ સં.નું સરસ્વાતી.) પછી અ. કૃ. ‘ય > પ્રા. દ્વ દ્વારા મધ્ય. ગુજ.માં દેસાદિ વર્તે. પ્રેરક, ગ્રી. પુ. એ. વ. દેસાદે, ચતાવે’ ૭-૨ [ઉપરના દેક્ષ પ્રા. અંગને મધ્ય. ગુજ. ધાદ (જે અપ.માં મમાદમાં જોવા મળે છે.) લાગતાં વર્તે. ગ્રી. પુ. એ. વ. દેસાદદ્ધ, ને પછી દૂંકવાતાં.]

દેવતા (સં. સ્ત્રી.) પું. ‘દેવ’ ૧૦-૨૦

દેહડી સ્ત્રી. ‘દેહ. શરીર’ ૧૪-૧૫ [સં. દેહનું ગુજરાતી રૂપ—‘લઘુતા-વાચક’ ડી લગાડી’] દેહી સ્ત્રી. ‘દેહ’ ૪-૨. [ઉપર પ્રમાણે ગુજ. લઘુતાવાચક ‘દે’ લગાડી]

દિવંધ વિદ્યા (સં.) સ્ત્રી. ‘નજરવંધીની વિદ્યા’ ૧૧-૪;

દોડ પું. ‘દોપ’ ૧-૨૪ [સં. દોપનો ગુજ. ઉચ્ચાર.]

દોડ સ્ત્રી. ‘દોડવાની ક્રિયા, દહી’ ૧૬-૧૨ [સં. ધાવ્ ‘દોડવું’ ઉપરથી શક્ય *ધાવવૃત્તિ : > પ્રા. *ધાઠદિમાંથી *દાઠદિ દ્વારા આ વિકાસ શક્ય છે. ગુજ. દોડવું ને સંસ્કૃતના ધોડવુંમાં સં. ધાવ્ જોવા મળે છે. ધોડવું ઉપરથી ધોડ સ્ત્રી. ‘દોડ, દોહ’ અને ધોદ પું. ‘મનનો યેગ, યસાદ, યમગ’ સ્ત્રીવાચક સંસ્કૃતમાં વ્યાપક છે.]

દાદિ પું. સા. એ. વ. ‘દહાદે’ ૨૯-૧૨ [સં. દિવમ-ના પ્રા. દિમસ, દિમહ, દીહ-અંગને સ્વાર્થે જ લાગ્યા પછી મધ્ય. ગુજ. દીહદહનું દૂંકવાઈને ધાદ-અંગ ને સા. એ. વ. નો દ્વ લાગતાં. ગુજ. દહાદો એ આ ને વિકાસ. સંસ્કૃતમાં ‘દરોજ’-ના અર્થમાં ધાદી આજે પણ વપરાય છે]

ધામણી વિ નપું, ય. વ. ‘દયામણા’ ૬-૧૦ [સં. વર્ત. કૃ. દયમાન-નો કર્મણિ અર્થે આ ધામણ અંગમાં વિકાસ છે]

ધુ આગાર્થ. ધી. પુ., ય. વ. ‘ધો’ ૨-૧૨ [સં. દેહિ એ. વ. ના આગાર્થ-સામ્યે મળેલા દે અંગનું અપ. દેહુ > મધ્ય. ગુજ. દેહ, -દિહ ને યપુ દૂંકવાતાં ધુ. સંસ્કૃતમાં હજી પણ સ્ત્રી ઉચ્ચારિત થાય છે.]

ધરિ વર્ત. ગ્રી. પુ. એ. ‘ધરે, ધારણા કરે, વિચારે’ ૬-૧ [સં. ધરતિ > પ્રા. અપ. ને મધ્ય. ગુજ. ધાદ; પછી દૂંકવાતાં.]

धव (सं.) नपुं. 'ए नामतुं एक झाड' १८-७

धाइ ख. कृ. 'दोहीने' २-१० [सं. धाव्ना प्रा. धा-अंगना अ. कृ. धाइअ > मध्य. गुज. धाई, धाइ] धावो आशार्थ बी पु., व. व. 'दोडो' २२-३ [आमां धाने अप. 'हु > मध्य. गुज. 'उ थवे विकसेलुं रूप.]

धाओडी लो. 'धव नामतुं झाड' १८-७

धांख ली. 'प्रबल इच्छा' १५-१, २ [सं. ध्वाङ्क्षा > प्रा. धंखा > अप. धंख > मध्य. गुज. धांखि, धांख ने पछी धांख]

धिरि ली. 'धीरज' ३०-३३ [सं. धैर्य नपुं.तुं *धिरिय द्वारा विकसेलुं रूप] धीरय ली. 'धीरज' ३-१७ [उपर मुजव ज नपुं.मांथी लीं.मां मलेलुं, जेमां 'य' नु उच्चारण 'ज्' थई चूकेलुं.]

धूनो आशार्थ बी. पु., व. व. 'घोई नाखो' ८-१८ [सं. धाव्ना प्रा. *धु अंगने आशार्थ अप.ना धुहु द्वारा मध्य. गुज. धुव, ने पछी विकसेलुं रूप.]

धूनतु वतै. कृ. पुं. 'धूनतो' २३-४ [सं. धूयते > प्रा. धुज्जइ द्वारा मध्य. गुज.मां धूज- अंग मळयुं तेनुं प्रा. धुज्जत- द्वारा मध्य. गुज. धूजतउ, ने टूंकवायेहुं.]

ध्याऊ वतै. प. पु., ए. व. 'ध्यान धरै' १-१ [सं. ध्यै धातुना सं ध्या अंगने ज आ मध्य. गुज. प्रत्यय लग्यो छे.]

ध्वज पुं. 'ध्वज, वावरो' २८-४४ [सं. ध्वजमां हुनो आदिश्रुतिमां निरर्थक प्रक्षेप]

नडि वतै. ग्री पु., ए. व. 'नडे, नडतर करे, अडचण करे' १३-५ [प्रा. णड पातु मळे छे. आ देश्य जणाय छे. मोदी *नडित आपे छे, पण ए फरी स्पष्टता नयी आपता.] नडयूं भू. कृ. 'नडतर पाम्मु, कए पाम्मु' २९-४९ [अकर्मक प्रयोग. प्रा. णडिअं > अप. णडिअं > मध्य. गुज. नडिअं, ने टूंकवातां]

नधि क्रि. 'नधी, छे नहि' ६-४ [सं. न + अस्ति = नास्ति > प्रा. अप. नथि > मध्य. गुज. नधि > सौराष्ट्रमां व्यापक नध्य; मेरनी भाषामा नैध्य; साहित्यमां नधी] नधी २२-८ [लेखनमां क्षीर्णान्त अंगे स्वरभारणे पारणे, व्यापक थई चूक्युं हतुं. मध्य. गुज.मां नथिय पण (मोदी) छे.]

ननु पुं. 'नखो, नकार' १०-३ [सं. न-न. एवा द्विर्भावे उपरभी गुज. प्रयोग. आजे नखो व्यापक छे.]

નરતિ સ્ત્રી. 'માઠ, સ્વર, સીધ, ઘૂય' ૨૪-૧૩ [સં નિરુત્તિઃ > પ્રા. ગિરુત્તી > અપ. ગિરુત્તિ > મધ્ય. ગુજ. નિરુત્તિ, નિરતિ—અર્થ 'મૂઠ રૂપ' એના ઉપરથી વિકસેલો અર્થ. સરસાવો નિરતી, નિરતુ, નિરુત (ફાગુ.)]

નવિ અ. 'નવ, નહિ જ' ૨-૧ [સં ન+અવિ = નાવિ > પ્રા. ણાવિ, ણવિ > મધ્ય. ગુજ. નવિ અને પછી નવ્ય > નવ પળ; 'નવ કરતો કોઈ શોક (નર્મદ).]

નવી વિ. સ્ત્રી. 'નવીન, નવલી' ૫-૧૩ [સં. નવિકા > પ્રા. ણવિકા > અપ. ણવિકા > મધ્ય. ગુજ. નવી; નવડેનું સ્ત્રી-અંગ]

નહિ (સં.) અ. 'નહિ' ૧૪-૧૦; નહિતર 'નકર, મીકર, નહિ તો' ૨-૬ [સં. નહિ + તર્હિ > પ્રા. *નહિતરહિ અને પછી હના લોપે મધ્ય. ગુજ. માં નહિતરિ > નહિતર.] નહી, નહીં ૪-૩ ચમેરે [અંતે સ્વરભાર આવતા વિકરુપે અનુનાસિકતા] નહીંતરિ ૫-૧૦ [જુઓ આ ઉપર નહિતર [આમાં હ હજી પડ્યો છે] નહી-નુ 'નહિતર, નકર' ૧-૧૪ [નહિ-નહી-નહીં + છ (< મધ્ય. ગુજ., અપ. તડ < પ્રા. તઝા > સ. તઝા)] મધ્ય. ગુજ.માં નકર, નીકર પળ આ અર્થમાં મળે છે, જેમાં ન + કરિ (કરિંડે ખૂ. કુ.નો સતિયમસીનો પ્રયોગ) એવું મૂઠ સંમથે છે.

નાગુ વિ. પું. 'નામો, મથલો' ૧૫-૪ [સં નગ્નકઃ > પ્રા. નગ્ગમો < અપ નગ્ગડ > મધ્ય. ગુજ. નાગડ, ને પછી ટૂંકવાનાં] નાગુઈપળૂ નપું. 'નાગપળૂ, નવભાપળૂ,' ૧૫-૩ [સં. નગ્ન- > પ્રા. નગ્ગ- ને સ્વાર્થે ક લાગતા નગ્ગવ- > નાગવ-, > મધ્ય. ગુજ. નાગવ-, નાગુઈ- + 'પળડે (< 'વ્વળડે < પ્રા. 'વ્વળમં < મં. 'સ્વનકમ્ (જૂનો પ્રાચય)]

નાડુ ખૂ. ક. પું. 'નાસી મયો, ખામ્યો' ૨-૧૨ [સં. નટકઃ > પ્રા. નટ્કાં > અપ. નટ્કડ > મધ્ય. ગુજ. નાટડ, ને પછી ટૂંકવાનાં]

નાનાવિધિ વિ. 'નાનાવિધ, અનેક પ્રકારનું' ૨૫-૧૨ [સં. નાના વિધાઃ મસ્ય તદ્ નાનાવિધમ્-ને પછી ગુજ. લાક્ષણિકતાએ સં. વિધિ શબ્દના આમામ-સામ્યે નાનાવિધિ.]

નાન્હો વિ. નપું., ઘ. ઘ. 'નાના' ૨૧-૨૧ [સં. શરણકાન્તિ > પ્રા. લણ્હમાઈ > અપ. લણ્હમાઈ > મધ્ય. ગુ. નાહાનો > નાન્હો (ઉચ્ચારણ નાન્હો); મરાઠીમાં લહાન-]

નાપુ યત્. સ્ત્રી. પુ., ઘ. ઘ. 'ના આપો' ૧૬-૨૦ [સં. ન + અર્પયધ આર્પ-યધ > પ્રા. ણપ્પેદુ > અપ. ણપ્પદુ > મધ્ય. ગુજ. નાપડ, ને પછી ટૂંકવાનાં]

નાપ્યુ મૂ. કુ. પું. 'ન આપ્યો' ૪-૮ [ઉપર મુજબના નાપ-મધ્ય. ગુજ. ને સં. પરંપરાથી મળેલો ફટ મૂ. કુ. પ્રત્યયવિકાસ- નાપિડ, ને પછી ટૂંકવાતાં.]

નામું નપું. 'નામું, હિસાબ-નોંધ' ૪-૧૨ [ફા. નામેહ]

નાવિ વર્ત. ત્રી. પુ., એ. વ. 'ન આવે' ૧૭-૧૦ [જુઓ આવિ. એમાં પૂર્વે ન અવ્યય આવતાં નાવહ. ટૂંકવાતાં નાવિ.]

નાસિ વર્ત. ત્રી. પુ., એ. વ. 'નાસી જાય, માગી જાય' ૧૮-૨ [સં. નશ્યતિ (અશ્ય થાય છે) > પ્રા. અપ. ણસ્સહ > મધ્ય. ગુજ. નાસહ, ને ટૂંકવાતાં]

નાહાની વિ. છી. 'નાની' ૨૫-૬ [જુઓ ઉપર નાન્હાં; આ નાસીજાતિએ 'હં' આશ્યે.]

નાંચિ વર્ત. ત્રી. પુ., એ. વ. 'નાંચે, કંકે' ૨૯-૨૯ [નાંચિ, નાંચિ એવું રૂપ છે. સં. નિશ્ચિપતિ > પ્રા. અપ. ણિચ્ચિચહ > મધ્ય. ગુજ. નાચહ, નાંચહ, ને ટૂંકવાતાં (આમાં મને સં. નંચ્યતિ > પ્રા. ણંચહનું આભાસસામ્ય લાગે છે. મોટી ગોંધના > સં. લઘ્વયતિનો વિકલ્પ સૂચવે છે, પણ એનો સંબંધ સમજાતો નથી.] નાંચી અ. કુ. 'નાંચીને' ૭-૧૦ [નાચ-નાંચ + હં અ. કુ. પ્રત્યય (< પ્રા. 'હજ > સં. 'ય)]

નિ ઉત્ત. અ. 'ને, અને' ૨-૧૩ વગેરે [સં અન્યાનિ > પ્રા. અળ્ળાહ > અપ. અણ્ણહ > મધ્ય. ગુજ. અનહં-હ > નહં-હ, પછી ટૂંકવાઈ નિ- નિ]

'નિ અ. 'ને., 'ના' ૩-૧૭ [સં. ॥ > પ્રા. અપ. ણ દ્વારા 'વિતર્ક'ના અર્થ-માં મધ્ય. ગુજ. નહ, ને ટૂંકવાતા. સીમના 'પ્રલોધપ્રકાશ'માં ન મળે છે: 'દેણ-ન દુર્યેક દેહ વિચેક (૧-૮૯)'. દક્ષિણસીરાણમાં આજે નાં ('કર્ય-નાં') વપરાય છે.]

'નિ અનુગ 'ને' ૧-૧ [સં. *કર્ણસ્મિન્ > પ્રા. કણ્ણમ્હિ > અપ. કણ્ણહિ > મધ્ય. ગુજ. કન્હંહ, > નહં, નહ, પછી ટૂંકવાતાં. આ અનુગ નર્જીરતાયાચક વૈદિક સં. કર્ણનો વિકાસ છે. છટ્ટીનો અનુગ પણ આ જ કર્ણનો વિકાસ છે. જ્યારે સંપ્રદાન તેમજ તાદર્યમાં, અને ગૌણ કર્મ સ્તાવવા, કર્મ હોય ત્યારે, આ અનુગ લાગે છે; સંબંધ હોય ત્યારે છટ્ટીના અનુગ નહં + સા. એ. વ હ લાગી મળે છે: કુળ્ણનિ અનેક સંતાન.]

નિગમિ વર્ત. ત્રી. પુ., એ. વ. 'નીવડે' ૧૧-૨૯ [સં. નિર્ગમ્યતે > પ્રા. અપ. નિગમહ > મધ્ય. ગુજ. નીગમહ નિગમહ, ને ટૂંકવાતાં. અહીં રામલાલ મોદીએ 'મૂરખને ગમે' પાઠ લીધી છે, પણ યોગ્ય સ્થાનતો નથી.]

નિધુર પું. 'નહુપરાજા' ૩-૧૨ [સં. નહુપતું ગુજરાતીકરણ.] આ રાજા તપપ્રભાવે દંડાસન પામ્યો હતો, એવી પૌરાણિક કથા છે.]

નિચોઈ મૂ. કુ. છી. 'નિચોવી' ૬-૨. [પ્રા. દેસ્ય ગિચ્છુઈ, ગિચ્છૂઈ વિ. 'સહાર નીકઢેલું' એ અર્થમાં છે, તો સં. નિસ્-છોટય્ > પ્રા. ગિચ્છોઈ 'દ્વોડાવું' ઘોરે અર્થમાં છે. આપણને આ શબ્દો નિચોઈ તો આપે; પણ નિચોવું, નિચોવવું, નીચવવુંનું દરુદમ સમાધાન ન મળે. સં. નિ+ચ્યુ 'નીચે ટપકવું'નું પ્રેરક *નિચ્યા-વયનિ, 'નીચે ટપકાવે છે' > પ્રા. *ગિચ્ચાવેઈ, *ગિચ્ચાવૈ > મધ્ય. ગુજ. નીચવઈ રૂપ આપે, જે આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં નીચેરે તરીકે પ્રયોજાય છે; પછી સંપ્રસારણને કારણે નિચો-, અને પછી 'વ્'ના પ્રલેપે નિષોવ-અંગ મળે; અને એના હપરથી લક્ષ્યાર્થે નિચોઈ (તારવળી) પું.માં આવે.]

નિત્ય (સં.) નપું. 'નિત્યકર્મ' ૧૨-૭ [સં. નિત્યકર્મને બદલે ગુજરાતીમાં ફરકું નિમ્ન પ્રયોજાય છે તે આટલું જૂનું છે.]

નિદાન (સં.) ક્રિ. વિ. 'નક્કી' ૪-૭ [સં.માં 'કારણ' અર્થે એક છે તેના ઉપરથી વ્યાપક થયેલો ગુજરાતી પ્રયોગ, 'કારણ કે' એ આવશ્યી શરૂ થયેલો.]

નિદેશ (સં.) પું. 'આજ્ઞા, સૂચન' ૧૧-૭

નિરક્ષી ઇ. કુ. 'ધ્યાનપૂર્વક જોઈને, નિરીક્ષણ કરી જોઈને' ૫-૧૪ [સં. નિરીક્ષ્ય > પ્રા. અપ. નિરિચ્ચિઅ > મધ્ય. ગુજ. નિરક્ષી.

ધ્યાનમાં રાસો કે આજે ગુજ.માં સ્વીકારેલી 'નીરક્ષ' જોડણી વ્યુત્પત્તિથી અસિદ્ધ છે.]

નિરવાણિ ક્રિ. વિ. 'નકી' ૧૮-૫ [સં. નિર્વાણ શબ્દનો નિદાન જેવો ગુજરાતી પ્રયોગ: 'છેવટે' એવા આવશ્યી; પછી માત્ર 'નકી'ના માવે. બહી સા. એ. વ.નો દ્વ. લાયકો છે. જુઓ મોટી : નિરવાણ.]

નિરાલુ વિ. પું. 'નિરાલો, અલગ રહેલો' ૨૩-૯ [સં. નિર્-આલય : =નિરા-લય : (વ. ગ્રી. ઠેકાણા વિનાનો) > પ્રા. નિરાલમો > અપ. નિરાલડ > મધ્ય. ગુજ. નિરાલડ, ને દૂંકવાયેનું રૂપ]

નિરામ વિ. 'નિરાશ' ૧૦-૧૭ [સં. નિરામ : > પ્રા. નિરામો > અપ. નિરામુ > મધ્ય. ગુજ. નિરાસ]

નિર્ધોન્ન પું. 'નિર્ધોન્ન, અવાજ' ૨૯-૮ [સં. નિર્ધોન્નું ગુજ. ઉચ્ચારણ]

નિશિ કિ. વિ. 'નિશ્યપૂર્વક' ૬-૨૧ [સં. નિશ્યેન > પ્રા. નિચ્છણ > અપ. નિચ્છણ, નિચ્છહ > મધ્ય. ગુજ. નિહિ, નિસિ, નિશિ.]

નીકલ્યા મૂ. કુ. પું., વ. વ. 'નીકલ્યા' ૧-૫ [સં. માં નિસ્ + કલ્ = નિષ્કલ વિ. નો એક અર્થ 'દ્રાણ પામ્યો, પસાઈ ગયો, ઓઘર્યો' એવો છે; આ શબ્દમાં 'કલ' શબ્દ છે: 'નીકલ્યો ગઈ છે કલા જેની હતું.' આના પ્રા. *નિક્કલ- > *નિફલ- દ્વારા મધ્ય. ગુજ. માં નીકલ- ધાત્વેન આવી શકે. ટર્નરને અનુસરી મોઢી અને દલે નિષ્કલપતિ સં. રૂપ આપે છે તે સંસ્કૃતમાં આ અર્થમાં જાણીતું નથી. આના કરતાં સં. નિષ્કાલિક (જેમાં જીવન-સમય પૂરો થયો છે તેવું) શબ્દની સંભાવના વધુ છે. નીકલ + હટ (મૂ. કુ. પ્રયય) નીકલિહ, અને પછી ટૂંકવાતાં]

નીગમું વર્ત. પ. પુ., એ. વ. 'નિર્ગમું, પસાર કર્દ' ૨૮-૨ [સં. નિર્ગમ્યામિ > પ્રા. નિગમેમિ, નિગમમામિ અપ. નિગમવં > મધ્ય. ગુજ. નીગમવં, નીગ- વંઠ > નીગવંઠ, ને ટૂંકવાતાં]

નીપાઈ-નિ અ. કુ. 'નિપજાવીને' ૬-૨૧ [સં. નિષ્પાદ્ય > પ્રા. અપ. *નિષ્પાદ્ય > મધ્ય. ગુજ. નીપાઈ + નિ < નહ < સં. અન્યાનિ દ્વારા અપ. અનહં થઈ મધ્ય. ગુજ. અનહં-હ > નહં, નહ] નીપાયાં મૂ. કુ. નપું., વ. વ. 'નિપજાવ્યાં, તૈયાર કર્યાં' ૨૯-૨૭ [સં. નિષ્પાદિતાનિ > પ્રા. નિષ્પાદ્યાનિ > અપ. નિષ્પાદ્યાઈ > મધ્ય. ગુજ. નીપાયાં.]

નીમ પું. 'નિયમ, પ્રતિજ્ઞા' ૮-૬ [સં. નિયમઃ > પ્રા. નિયમો > અપ. નિયમુ, *નિહમુ > મધ્ય. ગુજ. નીમ. આજે અર્વા. ગુજ. માં નપું. માં પ્રયોજાય છે]

નીલજ વિ. 'નિર્લજ' ૬-૨૧ [સં. નિર્લજઃ > પ્રા. નિહજો > અપ. નિહજુ > મધ્ય. ગુજ. નીલજ.]

નીસારિ વર્ત. ત્રી. પુ., એ. વ. 'નીસરે, નીકલે' ૧-૨ [સં. નિસ્સરતિ > પ્રા. અપ. નિસ્સરહ > મધ્ય. ગુજ. નીસરહ, અને ટૂંકવાતાં નીસારિ;— પૂર્વના તાલબ્ય રેના ચલે પાછી જ.]

નીસાણ નપું. 'નિશાન, સવારી કે વરઘોડાને મોસરે યાગતું વાવ' ૧૧-૬૭ *નિસાણમ્ > પ્રા. *નિસાણં > અપ. નિસાણુ > મધ્ય. ગુજ. નીસાણ, નીસાણ— પૂર્વે 'ઈ' જે કારણે 'જ્ઞ.' સં. માં આ શબ્દ નથી, પણ સ્વન્ ધાતુને કારણે શક્ય છે. પ્રા. નિસણ (પા. સ. મ.) 'શબ્દ, અવાજ' અર્થમાં છે; એટલે *નિસાણની પણ શક્યતા છે. પાંચવી નિશાન 'નિહ' સાથે આવે કરશે સંવેચ નથી. ન. ૧૭

આ પાદ્યના નિશાનના આભાસસામ્યે અર્વા. ગુજ.માં હાલ નિશાન ઉચ્ચારણ હંકો-નિશાનમાં થાય છે.]

નીમાસા પું., વ. વ. 'નિઃશ્વાસો, નિમામા' ૨૭-૧૫ [સં. નિઃશ્વાસકાઃ > પ્રા. અવ. ગિસ્માસઞ્ચા, ણીસામઞ્ચા < મધ્ય. ગુજ. નીમામા.]

નુહિ કિ. વર્ત. (વિધ્યર્થ) જી. પુ., એ. વ. ' ન હોય ' ૭-૧૪ [સં. ભવોતિ > પાલિ મોતિ > પ્રા. અવ. હોહ > મધ્ય. ગુજ. હોહ, હુહ. આમાં પૂર્વે ન આવતાં નુહ, હુહ, હોહ, અને ટૂંકવાતાં નુહિ (ગુજ માં નોઃય એવું ઉચ્ચારણ આજે છે તે નોહોહ દ્વારા છે.]

નૂન વિ. ' ન્યૂન, ઓછું, ઊંચું ૧૦-૧૩ [સં. ન્યૂનમાં ઉચ્ચારણલાપવે ' ય ' નો માત્ર ગુજ. લોપ.]

નૂ અનુગ. છટ્ટાંતા અર્થમા— ૨-૧૪ [સં. *કર્ણકમ્ > પ્રા. *કણ્ણમં > અપ. કણ્ણઙં > મધ્ય. ગુજ. નઙં, પહીં લાપવ થતાં. આ નૂનો વિકાસ અપ.ના તણઙં દ્વારા સાધવાનો પ્રયત્ન થયો છે, જેના મૂલમાં કોઈ 'તન પ્રલય (સનાતન યગેરેમોનો) તો ટાં દવે. જેવા સં સનય (પુત્ર) શબ્દ માને છે. પરંતુ ગુજ માં આવેલો ' નૂ ' ઉચ્ચાર મૂલમાં એવડો ણ્ માગી લે છે; તો જ એ આવી શકે. તણઙં ઉપરથી *ઞ્ આવી શકે; એવી ઢો ટોસ્તિટોરી, પેટરઝી યગેરે વૈ. સં. ' નર્જીક ' અર્થના કર્ણ- શબ્દનો સમાવર કરે છે, જુઓ આ પૂર્વે ' નિ (< નહ < કન્હઈ > અપ. કણ્ણહિ દ્વારા.).]

નેહ પું. ' ર્નેહ ' ૯-૧૧ [સં. સ્નેહઃ > પ્રા. ણેહો > અપ. ણેહુ > મધ્ય. ગુજ. નેહ, અને દેહના દેહિના આભાસસામ્યે નેહિ; અથવા ભારદશક ' હ ' પ્રત્યય.] નેહો ૩-૧૬ [છેલ્લે સ્વરભારને કારણે નેહટ દ્વારા]

ન્યહાલિ વર્ત., શ્રી. પુ., એ. વ. ' નિહાલે, નીરલે ' ૧૬-૧૦ [સં. નિ-માલિ-પતિ > પ્રા. ગિહાલેહ, ગિહાલ્હ > મધ્ય. ગુજ. નિહાલહ, જે ટૂંકવાતાં. આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્યાલે રૂપ પ્રયોજાય છે.]

પક્વાન નપું. ' પાકી મીઠાઈ, રાધિટું અન્ન ' ૧૧-૭૩ [સં. પક્વ-અન્ન = પક્વાન્નનો અર્થ. વિશ્લેષ]

પલાલી મ. ક. શ્લી. ' પલાલી, ઘોડે ' ૧૭-૧૨ [સં. પ્રજ્જાલિતા > પ્રા. પક્ખાલિકા > અપ. પક્ખાલિક > મધ્ય. ગુજ. પગ્યાલી]

પગન્ટ નપું. ' પગના પંજાની દ્વાપ, એનું જમીનમાં પડતું દિહ ' ૧૬-૬ [સં. પદામ્ > પા. અપ. પગમ્ > મધ્ય. ગુજ. પાગ-, પગ-; આ પાદ્ય શબ્દને

સ્વાયે લ (< અપ. ડહ) લાગતાં અંતે સ્વરભાર સાથે પગલડં, પછી ટૂંકવાતાં.]
 ઢોં. દવે સં. પદ્મ- કહે છે, પણ એનો અર્થ 'પાલો સિપાઈ' થાય.]

પચવ્યું મૂ. કુ. 'પકવેલું, રાંધેલું' ૨૧-૩૧ [સં. પચ્ ધાતુના મધ્ય. ગુજ. તત્સમ અંગ પચ્ને પ્રેરકનો અવ (< સં. માપ) ત્રાસ્યે પચ્વ + ફડં (મૂ. કુ. પ્રત્યય < સં. ફટ દ્વારા.]

પછિ કિ. વિ., નામયોગી, 'પછી' ૧-૨ [સં. પશ્ચાત્ > અપ. પચ્છહ > મધ્ય. ગુજ. પછહ, ને ટૂંકવાતાં. આમાંના અનુનાસિકને કારણે ગુજ. ઘોલવાળી ભાષામાં પછે ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રમાં પછે જાણીતું છે]

પછેડી છી. 'વિદ્યોડી, હેસ' ૨૮-૨૧ [સં. *પચ્છાદિક્રિકા > પ્રા. *પચ્છાદિક્રિમા > અપ. પચ્છહદિક્રિમ મધ્ય. ગુજ. પછેડી. આ શબ્દનો વિદ્યોડી દ્વયો વિકૃત્ત પણ સં. વિચ્છના આભાસસામ્યે આવ્યો જણાય છે. 'હો' આગંતુક સાથે છે.]

પટરાળી છી. 'અમિલિક મુલ્ય રાણી' ૬-૨૪ [સં. પટરાણિકા > પ્રા. પટરાણિકા > અપ. પટરાણિક > મધ્ય. ગુજ. પટરાળી- આમાં પ્રા.મા ણ્ પવો જોડ્યે તે નથી થયો; એ રીતે એ પ્રાક્રિયાનો આ અપવાદ છે.]

પઠવી મૂ. કુ. છી. 'પાઠવી, મોક્તી' ૨૧-૩૭ [સં. પ્રસ્થાપિતા > પ્રા. પટ્ટાવિમા, પટ્ટવિમા > અપ. પટ્ટવિજ > મધ્ય. ગુજ. પાઠવી, પઠવી. અર્વા. ગુજ.માં પાઠવડું રૂઢ છે.]

પટલિ વર્ત. ગ્રી. પુ. એ. વ 'પ્રતીક્ષા કરે, રાહ તુણ' ૧૪-૩ [સં. પ્રતીક્ષતે > પ્રા. અપ. પટલિચ્છહ > મધ્ય. ગુજ. પટલહ, અને ટૂંકવાઈને]

પટિ વર્ત. ગ્રી. પુ. એ. વ 'નંદાચ' ૮-૨૦ [સં. પતનિ > પ્રા. અપ. પટહ > મધ્ય. ગુજ. પટહ, અને પછી ટૂંકવાઈને.] પટાવિયુ મૂ. કુ. (પ્રેરક), પું. 'પટનાનું કરાવ્યો' ૧૩-૨૦ [સં. *પટાપિત્તકઃ > પ્રા. પટ્ટવિજિભો > અપ. પટ્ટવિજિઠ > મધ્ય. ગુજ. પટાવિયડ, ને ટૂંકવાના]

પણ, પળિ રમ. અ. 'ય, વઝી' ૧-૧૨ [સં. પુનર > અપ. પુણુ > મધ્ય. ગુજ. પળિ અને પઢી પળ્ય પણ. આમાં 'હ' [સં. અપિ > પ્રા. અપ. પિ. > હ ઉમેરાયો છે.]

પળ (સં.) પું. નપું. 'હોટ, ઢાઢ' ૧૨-૪ [નં.માં પું. છે, પણ ગુજ.માં નપું.માં આવ્યો છે. રના પ્રશ્નપે પ્રળ ને પઢી પોળ, મોળ પણ જાણનામાં છે.]

*પળૂ પ્રત્યય- માત્રાચક્ર ૬-૨૪ વગેરે [સં. *ત્વત- > પ્રા. અપ. *વ્વળ-

મધ્ય. ગુજ. 'પળ- અને અંતે સ્વરમારથી 'પળડં, ને ટૂંકવાતાં. સં.માં ત્વ અને સ્વન થેઠ પ્રત્યય માવચાચક છે: વડપ્પણ (અપ.) એ વૃદ્ધત્વન- ઉપરથી આ. હેમચંદ્રે આપ્યો છે (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૬]

પદ્મિની સ્ત્રી. 'પદ્મિની, ચાર પ્રચરની સ્ત્રીઓની પ્રથમ પ્રકારની મુલક્ષણ સ્ત્રી' ૧-૨ [સં. પદ્મિનીમાં વિશ્લેષથી અર્વા. તદ્ભવ]

પધારુ આજ્ઞાર્થ. ધી. પુ., એ. વ. 'સિધાવો, જાઓ' ૧૩-૧૭ [આવતી વચ્ચે તેમજ જતી વચ્ચે— થેઠ વચ્ચે — ' આવો ' અને ' સિધાવો ' એ થેઠ અર્થમાં આ પ્રયોજાય છે: સં. પાદૌ ધારયઠ, > મધ્ય. ગુજ. પાઠ ધારઠ, અને પઢી ટૂંકવાતાં પધારઠ, ફરી ટૂંકવાતાં પધારુ. ગુજ. હિંદી વગેરેમાં માનવાચક અર્થમાં ' આવવા-જવા ' માટે વ્યાપક રીતે પ્રયોજાય છે. આ ઉપરથી પધરામળી (પ્રે.પધ-રાવડું ઉપરથી.) ' દિવ્ય સુમિદ મઈ સુ ધરિ પાઠધારો ' (પંચપંડવ રાસ- મોદી-૧૦૫) પધરાવ્યા મૂ. કુ. (પ્રેરક)-પું. ' આવકારથી થોભાવી થેસાગ્યા ' ૨૧-૬ પાઠ ધરાવિખાડું ટૂંકવાઈ. ધાર + આય પ્રેરકનો (સં. 'આપ-માંથી) લાગતાં પૂર્વ સ્વર હ્રસ્વ થયો છે.]

પનુહુત વિ. પું. ' પનોતો, માંગલિક ' ૧૧-૬ [અહીં સંવો. પનુહુતા. આ શબ્દ સં. પ્રક્ષમૂત- > પ્રા. *પળ્હુત્ત- અથવા સં. પ્રક્ષોત્ત- > પ્રા. પળ્હુત્ત-માંથી નીરુઢ્યો સંભવે છે: ' પ્રક્ષરૂપ થયેલો ' યા ' પ્રક્ષથી કહેવાયેલો '— એસે કે લોકોને જેનાં શુભ કામ વગેરે જાળવાની ઇચ્છા હોય તેઓ '—, પુરુષ અને સ્ત્રી બંને માટે એ વપરાય છે. શનિની મહાદશા માટે વપરાતો પનોતી શબ્દ પણ આનો વિકાસ *પ્રદ્નોત્તિકા > પ્રા. પળ્હુત્તિકા > અપ. પળ્હુત્તિક > મધ્ય. ગુજ. પનુહુતી આમ આવે. એને વિશે લોકોની વિજ્ઞાતા એમ હોઈ પ્રદ્નોત્તિક થતાં પઢી ' શનિની મહાદશા ' માટે વ્યાપક થયો લાગે છે.]

પયોદ્ધકી સ્ત્રી. ' પયોળી નદી ' ૧૫-૧૩ [સં. પયોળીનું ઘટ્ટ રૂપ]

પરઝત (?) ૧૪-૧૦

પરઠ પું. ' નક્ષીપર્ણ, ચોરમાઈ; શરત ' ૨૨-૧૨ [સં. પરિસ્થાપ: > પ્રા. પરિઠાવ-, પરિઠવ- > મધ્ય. ગુજ. પરઠ, આ જ મૂળથી પરઠવડં મઢે ને થોઝાં રૂપ પાય.] પરઠી અ. કુ. ' નક્ષી કરીને ' ૧૧-૫ [અ. કુ.નો હે પ્રત્યય લાગતાં] પરઠુ મૂ. કુ. પું. ' નક્ષી કર્યો ' ૨-૧૨ [મૂ. કુ.નો હેઠ લાગતાં પરઠિડ, ને પઢી ટૂંકવાતાં.]

પરતિ અ., નામયોગી ' પ્રતિ, તરફ ' ૧૧-૮૪ [અર્વા. તદ્ભવ રૂપ સં.

તિનું; અર્વા. ગુજ.માં પ્રત્યે વિકસ્યું છે.]

પરતક્ષ વિ. 'પ્રત્યક્ષ' ૧૧-૬૮ [સં. પ્રત્યક્ષનું અર્વા. તદ્ભવ રૂપ]

પ્રધાન પું. 'પ્રધાન, મંત્રી' ૧૨-૬ [સં. પ્રધાનનું અર્વા. તદ્ભવ રૂપ]

પરવર આજાર્થે, ચી. પુ., ઘ. વ. 'પરવરો, જાઓ' ૮-૩ [સં. *પરિવરત
> પ્રા. પરિવરહુ > અપ. પરિવરહુ > મધ્ય. ગુજ. પરવરહ, ને સંક્રોચાતાં.
સં.માંના 'પેરાવું'માંથી 'જવા'નો અર્થ વિકસ્યો છે. અર્વા. ગુજ.માં 'નવરા થઈ
રહેવું' માટે પરવારવું એ કર્મક-પ્રેરક રૂપ છે.]

પરવાર પું. 'પરિવાર, કુટુંબકવીલો, નોકર-ન્વાકર' ૩૦-૪૨ [યુઓ
ઉપરનો પરવર શબ્દ. આ સં. પરિવારનું અર્વા. તદ્ભવ રૂપ.]

પરશેહુ પું. 'પ્રસ્વેદ, પસીનો' ૧૧-૫૬ [સં. પ્રસ્વેદ-ના ઉત્તર અંગનો
પ્રા. સેમો > અપ. સેહ દ્વારા અંતે સ્વરભારથી વિકાસ ને પૂર્વે અંગનો ગુજ. વિશ્લેષ.
તાલબ્યતા આગંતુક: પરસેવહ, પરશેવહ, ને પછી ટૂંકવાતાં.]

પરહરિ વર્ત. ગ્રી. પુ. એ. વ. 'પરહરે, તજે' ૧૬-૨૮ [સં. પરિહરતિ
> પ્રા. અપ. પરિહરહ > મધ્ય. ગુજ. પરહરહ, ને પછી ટૂંકવાતાં]

પરિ, પિરિ સ્ત્રી., ગ્રી. વિ., એ. વ. 'પ્રકારે, રીતે' ૪-૧ [સં. પ્રકારેણ >
પ્રા. પયારેણ > અપ. પયરે, > મધ્ય. ગુજ. પહરિ (સ્ત્રી. માં), અને ટૂંકવાતાં
પિરિ, પરિ; આગલ વધતાં પેરવ, પેરવે]

પલટાણુ મૂ. કુ. (કર્મણિ), પું. 'પલટાયો, વદલાયો ૧૨-૧૪ [સં. પર્યસ્ત-
> પ્રા. અપ. પહુટ - > મધ્ય. ગુજ. પલટ - ધાત્વંગ મઝ્યું, એને સં. માન,
હાન, ગ્લાન વગેરે પ્રકારનાં મૂ. કુ. નો આણ પ્રત્યય મઝ્યો. આજે પણ સંસારાદ્રમાં કર્મણિ-
ભાવેનાં સાધિત કૃદંત આ રીતે વને છે, તે મધ્યકાલમાં સાહિત્યિક ભાષામાં
વ્યાપક સ્વરૂપે પ્રયોજાતાં. મધ્ય. ગુજ. પલટ ઉપરાંત પાલટ-અંગ પણ મળે છે. એ
વંશ મેદાદાદો જ કે પહેલમાં અકર્મક અર્થ છે, બીજામાં અકર્મક અને સકર્મક વંશે
અર્થ છે.]

પલિ વર્ત., ગ્રી. પુ., એ. વ. 'પહે, જાય' ૭-૬ [સં. (પરા + અણ્) >
પલાયતે > પ્રા. પલાયહ, પલહ > અપ. અને મધ્ય. ગુજ. પલહ પછી ટૂંકવાતા.
હને લઈ અર્વા. ગુજ.માં 'હ' થયો છે.]

પંચામ વિ. '૫૦ ની સંખ્યાનું' ૩૦-૨૭ [સં. પચાસાદ્યું પ્રા. રૂપ; મૂળમાં
ગ્રી. નામ હતું તે ગુજ.માં વિશેષણ થયું. અર્વા. ગુજ.માં પચાસ, - યા]

पंथ पुं. 'मार्ग' ७-५. [सं. पथिन्ती प. वि., ए. व. पन्थाःतुं टूंकवातां गुज. रूप]

पाऊं वने., प. पु., ए. व. 'पान करातुं, पिबडातुं' १५-१७ [सं. पा धातुनुं कर्मरुभेरक पाययामि > प्रा. पाण्मि, पामि > अप. पाउं > मध्य. गुज. पाउं. पाऊं (अंतं स्वरभारधी आंतिण)]

पाखलि कि वि., नामयोगी. 'छरसे, चोगम' ४-१० [सं. पक्ष- (बाहु) > प्रा. पखल + इविही हल स्यगतां *पखिरल- > मध्य. गुज. पाखिल-, पाखल-, ने सा. ए. य. नो इ लागतां, अर्वा. गुज. मां आ शब्द बन्धो नधी.]

पाखि नामयोगी. 'पाखे, विना' ५-१२ [सं. पक्ष- > पखल- मध्य. गुज. पाख-मां श्री. वि. ए. व. नो इ लागतां, तदन अर्वा. गुज. मां ह्वे आ यपरातो नधी.]

पाग पुं. 'पग' ११-५७ [सं. पद्मामः > प्रा. *पद्मगो > अप. *पद्मगु > मध्य. गुज. पाग, पग]

पाछू वि. 'पाछू रहेंतुं-यवेतुं; बळतुं, पाछली दाजु बाळेलुं' १४-३ [सं. पश्चात् > प्रा. पच्छा उपरधी मध्य. गुज. मां विशेषण यत्तां पाछवं, ने पछी टूंकवातां] २२-१ मा पाछू 'सुधी' ना अर्थमां छे.

पाजी (फा.) वि. 'लुच्छुं' ११-३७

पाणी नपुं. 'जळ' ६-२४ [सं. पानीयम् > प्रा. पाणीमे > अप. पाणिड > मध्य. गुज. पागी] पागी रिहि-रुटिप्रयोग- 'स्वस्व, जोम, बट रहे'

पाथरि बर्त., श्री. पु., ए. व. 'पाथरणुं विस्तारे, विझावे' ८-१७. [सं. *प्रस्तरति > प्रा. अप. पत्थरइ > मध्य. गुज. पाथरइ, ने टूंकवातां]

पाथरु वि. पुं. 'पाथरो, सीधो' १५-१२ [प्रा. देवय पद्धर-वि. 'सीधुं' शब्द छे. आता मूळमा द्रविड मूलनो सं. पद्म- 'वसाहत, गाम' नी शक्यता छे. भागोळनी जमीनने पाथर, पादर कह्नेवामां आवे छे तेनुं मूळ पण पद्म छे-पद्म घई अंतं स्वरभारधी पाथरउ, ने पळी टूंकवानां पाथरु]

पामि वने, श्री. पु., ए. व. 'प्राप्त करे, मेळवे' ३-४ [सं. प्राप्नोति > प्रा. अप. पंमइ > मध्य. गुज. पामइ, अने टूंकवाता] पाम्यां-भू. क नपुं., य. व. ३-१६ [पाम-अंगने भू. कृ. नो इअ प्रत्यय मळतां पामिवं, ने पाम्यु द्वारा य. व. पाम्यां]

પાથ પું. 'પથ' ૧૬-૨૪ [સં. પાઠઃ > ગ્રા. પાઠો > અપ. પાઠ > મધ્ય. ગુજ. પાથ]

પારણું નપું. 'પરીક્ષણ, વસોટી' ૮-૧૮ [સં. પરિચીકૃત્વા પરીક્ષ- ગ્રા. પરિક્ષ- દ્વારા મધ્ય. ગુજ. પારણ, પારણ-ને નામ બનતાં પારણડં, ટૂંકવાતાં પારણું]

પાલણી સ્ત્રી. 'મ્યાનો' ૧૧-૫૧ [સં. પર્યટ્તિકા > ગ્રા. પહંકિયા > અપ. પહંકિય > મધ્ય. ગુજ. પાલણી (આમાં અનુનાસિકતાનો લોપ ને મહાપ્રાણ-તત્ત્વનું ઝમેરણ થાય છે અને 'પહંગદી' થી જુદું પડે છે. અર્વા. ગુજ. સુધી છ' સચ-વાયેલો હોઈ મૂળમાં નેવડો રૂઝ સમજાય છે.]

પાલીઈ વર્ત. કર્મણિ. શ્રી. પુ. દ. વ. 'પાઠવામાં આવે' ૨૦-૧ [સં. પા (રક્ષણ કરવું) ના પ્રેરક પાઠ-નું કર્મણિ રૂપ પાલ્યતે > ગ્રા. > પાલિજાઈ > અપ. *પાલીજાઈ > પાલીમજાઈ > પાલિમજાઈ ને મધ્ય. ગુજ. પાલીઈ. અર્વા. ગુજ.માં પાઠ બાતવંગ ઉપરથી ઝાઝટી પ્રક્રિયાએ પઠવું મળ્યું છે.]

પાલું વિ. 'પગપાલું' ૧૨-૨૪ [સં. પાલકમ્ > ગ્રા. પાલકં > અપ. પાલકં > મધ્ય. ગુજ. પાલકં, ને ટૂંકવાતાં. 'પગે ચાલી રહ્યા કરનારો સિપાઈ' અને પછી 'પગે ચાલી જનાર' એ અર્થ વિકસી છે. જુઓ ૨૦-૨૭ 'સૈનિક.']

પાણ નામયોગી. ક્રિ. વિ. 'પાણે' ૫-૬ [સં. પાણે > ગ્રા. પસ્તે > અપ. પરિસ > મધ્ય. ગુજ. પાણિ, 'હ' તાલબ્ધને કારણે પાણિ > પાણ્ય > પાણ. સ્વરભાર અંતે હોય ત્યારે પાણ્ય > અર્વા. ગુજ. પાણે] પાણિ ૬-૧૬

પાણું નપું. 'પાણું, પઠણું' ૧૧-૧૮ [સં. પાણ્યકમ્ > ગ્રા. વસ્તથં > અપ. વસ્તથં > મધ્ય. ગુજ. પાણડં, અને ઉપરના પાણ- ંવના આનાસતામ્યે પાણડં પળ, પછી ટૂંકવાતા]

પાણિ નામયોગી, ક્રિ. વિ. 'પાણે' ૨-૧૬ [જુઓ ઉપર પાણ- પાણિ વગેરે.]

પાણું નપું 'પઠણું: (લ્ય.) ટૂંક' ૧૨-૨૧ [જુઓ ઉપર પાણું.]

પાહાટી સ્ત્રી. 'પહાડનો પ્રદેશ' ૬-૧૬ [સં. *પાપાલિકા > ગ્રા. *પાહા-ગિયા > અપ. *પાહાગિય > મધ્ય. ગુજ. પાહાટી (પથરોનો સમૂહ, ટુંગર-પર્વતનો પ્રદેશ- પાહાડમાં અનુનાસિકતા હુપ્ત થઈ છે- અર્ધકેર થવાને કારણે, અને તેથી પાહાણ અને પાહાડ એ શબ્દ મળ્યા છે. ઉચ્ચારણ પા:ણ, પા:હ- (ગુજ. જોડણી પહાણ, પહાડ).]

પાંચ છો. 'પક્ષ, વાજુ' ૬-૧૨ [સં. પું. પક્ષ- > પ્રા. પંચ- ઉપરથી મધ્ય. ગુજ.માં છો. પાંચ; આનો વિકાસ પાંચિયું કોરે]

પિટ નપું. 'પીટું' ૫-૬ [સં. પિટ્ટ ઉપરથી મધ્ય. ગુજ. પીટ, પિટ; ં સ્વરમારથી પીટડં > પીટું]

પિટ્ટ મૂ. કુ., પું. 'પેટો, દાસલ થયો' ૧૧-૧૮ [સં. પ્રવિટ્કઃ > પ્રા. પહટ્ઠો > અપ. પહટ્ટડ > મધ્ય. ગુજ. પહટડ, ને ટૂંકવાતાં પિટ્ટ]

પિત્રાદિ વિ. 'પિતરાઈ, પિતૃપક્ષે એક વંશનું' ૧૧-૧૮ [સં. પિતૃને ગુજ. બાઈ લાગ્યે.]

પિરિ ૭-૧૦, ૨૩-૧૮ જુઓ પરિ. [આનો 'પ્રકાર' અને 'પ્રકારે' એમ બેઠ અર્થ થાય, જેમાં પાછલામાં ત્રી. વિ. એ. વ. પ્રત્યય 'ઈ' છે.]

પિહિરણ નપું. 'પહેરણ, વૃઢનું' ૨૦-૧ [સં. પરિધાનમ્ > પરિહાગં, પરિહણં, પહિરણં > અપ. પહિરણુ > મધ્ય. ગુજ. પહિરણ અને આદિશ્રુતિમાં 'હ'ના પ્રક્ષેપે પિહિરણ. આમ સં. પરિધા ધાતુએ પરિહ અને પહિર ધાત્વંગ પ્રાકૃતમાં જ 'ધાંપ્યાં' છે.] પિહિરામણી છો. 'પહેરામણી' ૧૧-૭૩ [સં. પરિ + ધાના પ્રેરક પરિધાપન- ઉપરથી *પહિરાવણ- > અપ. *પહિરાવૈણ- > મધ્ય. ગુજ. પહિરામણ- અંગ ઉપરથી નારી જાતિનો 'ઈ' અગતાં] પિહિરી અ. કુ. 'પહેરીને' ૧૬-૪ [મધ્ય. ગુજ. પિહિર ધાત્વંગને અ. કુ.અનો 'ઈ' લાગ્યે] પિહિર આજાર્થ. કો. પુ., ઘ. વ. 'પહેરો' ૨૫-૧૨ [ઉપરના અંગને આજાર્થ કો. પુ. ઘ. વ.નો ડ (< અપ. દુ) લાગ્યે, ને પઢી સંકોચાતાં] પિહિરણં મૂ. કુ. નપું. ઘ. વ. 'પહેર્યા' ૧૧-૫૦ [ઉપરના પિહિર ધાત્વંગને (કર્મણિ) મૂ. કુ.નો 'હડં' લાગતાં પિહિરિણં > પિહિરણં]

પિહિલું વિ. 'પહેલું, પ્રથમ' ૧૧-૫૨ [સં. પ્રથ- અંગને દ્વિતીયે હલ- પ્રથમ લાગીને પ્રા. *પહિલ (સં. *પ્રથિલ) નો મધ્ય.ગુજ. વિકાસ પહિલડં, પિહિલડં, ને પદી સંકોચાતાં પહિલું, પિહિલું]

પીઢાણુ મૂ. કુ. (કર્મણિ), પું. 'પીઢાયો' ૨૮-૩૮ [સં. પીડ- ધાત્વંગને મધ્ય. ગુજ.નો મૂ. કુ.નો વ્યાપક આગ- પ્રત્યય (સરસ્તાનો સં. મ્હાન, મ્હાન કોરે) લાગતાં પીઢાણડ, ને ટૂંકવાતાં. જુઓ આ પૂર્વે પલટાણુ પરની નોંધ.]

પીહર નપું. 'પિતૃધર, પીયર' ૧૩-૪ [સં. પિતૃગૃહમ્ > પ્રા. પિમહરં > અપ. પિમહર > મધ્ય. ગુજ. પીહર]

पुकार पुं. 'पेकार, वूम, अवाज' २२-३ [सं. पु-त्कारः > प्रा. पुकारो, पोकारो > अप. पुकार, पोकार, > मध्य. गुज. पुकार, पोकार, आना उपरधी पोकारयुं कियारूप पण गुज.मां मळ्युं; एम पोकारणी पण.]

पुटीइ वतै. कर्मणि; श्री. पु., ए. व. 'पोटवामां आवे, सुवामां आवे' ८-१७ [सं. प्रवर्धते ('प्रकर्ष पावे छे ' एम मानवाचकमांथी) > प्रा. पवट्टइ, 'पउट्टइ' > मध्य. गुज. (पीटवाना अर्थमां) पउट्टइ, ऊने टूंकवातां पुट्टइ, आमां पुट-
भावंगने 'इंइ लायताने]

पुराणिक वि. 'पौराणिक आख्यान- कथा कहेनार, पुराणी' ८-११ [सं. पौराणिक-तुं गुज. लाघव]

पुहुच अ. कि. 'पहोंचयुं' ११-१४, २८-३० [सं. प्र-भूत-नो प्रा. पहुच-
ए उपरधी मध्य. गुज.मां पहुचइ, पुहुचइ, ने टूंकवातां पहुचि ११-१४] पुहुचाई
वतै. प्रेरक. प. पु., ए. व. 'पहोंचाडुं' २८-३० [आमां पुहुच- धावंगने अप.
भमाइइ वगेरेमा छे ते 'आइ प्रेरक प्रत्यय लगतां मे वतै. प. पु., ए. व.नो डं
लगतां पुहुचाडुं, पछी टूंकवातां]

पूछिअं=पूछिअं भू. क. 'पूछ्युं' ८-५ [आवां 'अं धरातनां ह्य पूछिअं
प्रकारनां मैकस्विक ह्य जोडणीगा वपरातां हता. जुओ देसिसोरी.] आना मळमा
सं. पूप्-पूच्छ घातु छे. पा. पूछइ द्वारा मध्य. गुज.मां पूछ-अंग मळ्युं तेनां इठ
वगेरेधी कोला भू. क. वगेरे.] पूछू = पूछ्युं २३-२६; जुओ पुच्छिअं ज उपर.
आ एओ संकोच छे.]

पूउ = पूज्यु भू. क. पुं. 'पूज्यो' ४-१६ [सं. तत्सम पूज- धावंगने
मध्य. गुज. इउ भू. क.नो लगादी पूजिउ, ने पछी टूंकवाता]

पूठि स्त्री. 'पूठ' १३-१७ [सं. *पृष्टिः > प्रा. पुट्टी > अप. पुट्टि >
मध्य. गुज. पूठि; आ शब्दमां अनुनासिकना उमेरगे पूठि पण]

पूतली स्त्री. 'पूतली' ११ ४८ [सं. पुत्रिका > प्रा. पुत्तलिमा > अप.
पुत्तलिम > मध्य. गुज. पूतली. सं मां आन्ध्रमात्रयी पुत्रिका शब्द व्यापक
पयो छे.]

पूरण वि. 'पूर्ण' ४-५ [सं. भू. क. पूर्णनो अर्वा. तद्वच, विश्वेय द्वारा]

पूंउ, पूंठि ७-९; जुओ पूंठि.

पोटी पुं. पोटियो, गारवाहक वद' ११-१३ [सं. पृष्ठिवाहिकः > प्रा.
न. १८

*પુટ્ટિપાદિઓ, *પુટ્ટિમાદિઓ, *પુટ્ટાદિઓ, *પુટ્ટદિઓ > *પુટ્ટિઓ > અ. પુટ્ટિ > મધ્ય. ગુજ. પોટી. અંતે વિશેષ સ્વરભારથી પોટિયો અર્વા. ગુજ.માં મળ્યો છે. પોટિયાઓના સમૂહને પોટ્ય કહે છે : ' યજ્ઞાર ']

પોતિ સ્વ. સર્વ. ' પોતે ' ૨૫-૧૨ [સં. *આગ્મામા > પ્રા. *અપ્પોસા > અ. *અપ્પોસુ > મધ્ય. ગુજ. પોત અને શ્રી. વિ. ઇ. વ. ના ' હ ' પ્રત્યયે પોતહ > પોતિ. પછી એ મૂઠ શબ્દ રવીસારાઈ ણનાં બીજાં રૂપાલ્યાન પણ સધાય છે. જુઓ ટેરિમટોરી. ડો. દર્શ સં. મામ-યત્ત ત્ત્વં છે, જેનો પણ પ્રા. *અપ્પોસ-યાય. પરંતુ ગુજ.માં અપ્પોપ્પુ દ્વારા- ' આપોષ ' અંગ મળ્યું જ હોઈ ડો. ટેરિસ-ટોરીએ વહેલો વિકાસ થયું સ્થાનાવિરુ છે.]

પોતિ વર્ત. શ્રી. પુ. ઇ. વ. ' પહોંચે, આવી મઝે ' ૧૯-૧૨ [સં. પ્ર-મૂત્ત હપરથી પહુચ અને પહુત્ત- બંને મઝે છે. એમાંથી પહુત્તહ, પહુત્તહ થઈ મધ્ય. ગુજ.માં પોહોત્તહ, ને ટૂંકવાતાં પોતિ. આમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આજે પણ પોર્યું બોલાય છે.]

પોલિ શ્રી ' (પોલનો) દરવાજો ' ૨૯-૨ [સં. પ્રતોલી > પ્રા. પમોલી > અપ. પમોલિ > મધ્ય. ગુજ. પોલિ. આ શબ્દ ગુજરાતીમાં દરવાજાની અંદરનાં આલા લતાનો વાચક બન્યો છે, જ્યારે રાજસ્થાનીમાં રકારના પુન.સ્થાપને પ્રોલ્પ હજી પણ દરવાજાનો વાચક છે.]

પ્રાણી પુ. ' પ્રાણ, આત્મા ' ૮-૮ [સં. પ્રાણી- ' પ્રાણયુક્ત-વેદધારી ' માંથી અર્થસંકોચ. પ્રાણિયો = જીવાત્મા સરખાવો.]

પ્રીડ પું. ' પ્રિય, પતિ ' ૧૨-૧૩ [સં. પ્રિયઃ > પ્રા. પ્રિઓ > અપ. પ્રિડ ને પ્રિડ પણ (રકારના પરી પ્રવેશ) > મધ્ય. ગુજ.માં પ્રિડ, પ્રિડ, પીડ, પ્રીડ.]

પ્રીછવા = પ્રીછવવા સા. કુ.તું વિમર્શ્ય (' માટે ' ના અધ્યાહારે) ' પ્રીછવ-વા, પ્રતીતિ કરાવવા, વાકેફ કરાવવા ' ૧-૨ [મધ્ય ગુજ. પ્રીછ-નો અર્થ જાણવું થાય છે અને એ, ડો. દર્શે વતાવે છે તેમ, સ. પરીક્ષણે > પ્રા. *પરિચ્છદ > મધ્ય. ગુજ. *પરિચ્છદ > પ્રીછદ આમ આવે. એ પછી પ્રેરક અંગ પ્રીછવ-જેના ઉપરથી સા. કુ.નો ઘડે લાગતાં પ્રીછવવડં ને મધ્ય.ગુજ.માં પ્રેરકનો વધેનો ' ઘ ' પરમાં લુપ્ત પણ થતો હોઈ પ્રીછવડં-એનું વિમર્શિ-અંગ પ્રીછવા (માટે)] પ્રીછવી અ. કુ. ' પ્રીછવીને, ' ' વાકેફ કરીને ' ૧૦-૬ [અ. કુ.નો ' ફે ' લગાવીને]

પ્રૃઢ વિ. ' પ્રૃઢ ' ૨૦-૧૧ [સં. પ્ર-વહ્ ના મૂ. કુ. પ્રૃટ્ટનું ગુજ. લાઘવ]

પ્રેમદા સ્ત્રી. ' પ્રમદા, યુવાન મરત સ્ત્રી, જોવનવતી ' ૫-૫ [સં. પ્રમદા નો સં. પ્રેમ શબ્દના આભાસસામ્યે થયેલો ગુજ. વિકાસ]

પ્રેર્યું મૂ. કૃ. નપું. 'પ્રેર્યું, પ્રેરણા કરી' ૧૬-૧૧ [સં. પ્ર-હૈર્ = પ્રેર ધાતુનો તત્સમ ઉપયોગ કરી મધ્ય. ગુજ.નો મૂ. કૃ.નો હટ લગ્યે પ્રેરિંડ, ને પછી ટૂંકવાતાં]

ફળધર (સં.) પું. (વિ.) 'ફળીધર સર્પ' ૧૮-૧૮ [સં. ફળાધર કે ફળધર તત્સમ]

ફાલ્યુ મૂ. કૃ. પું. 'ફાલ્યો' ૨૮-૧૪ [સં. ફલ્ ધાતુનો અર્થવિકાસ થયે ફલ્યતે > પ્રા. ફલ્યહ > મધ્ય. ગુજ. ફાલ્યહ આમ ફાલ- ધાત્વંગ મળે છે. એનું હટ લાગી મૂ. કૃ. ફાલિડ, એનું ટૂંકવાયેલું રૂપ; ગુજ.માં 'ફ' ઉચ્ચારણ હોઈ મૂળમાં ઘેવડો છૂ અનિવાર્ય છે. વલ્લવાચક ફાલ શબ્દ જુદો વિકાસ છે.]

ફિરી અ. કૃ, કિ. વિ. 'ફરીને, ફરીથી' ૧૩-૧૨ [સં. સ્ફુર્ અને સ્ફર્ એ ઘેડ ધાતુ મળે છે. સ્ફુરતિ કે સ્ફરતિ ઉપરથી પ્રા.થી મધ્ય. ગુજ. સુધી *ફરહ, ફિરહ મળે; ફુરહ તો છે જ. ફિર-ને અ. કૃ.નો ફે (< પ્રા. અપ 'ફમ > સં. 'વ') લાગતાં ફિરી. આ પાછો કિ. વિ. તરીકે પણ પ્રયોજાય છે. અર્થ. ગુજ.માં ફરી.]

ફૂલ્યુ મૂ. કૃ. પું. 'ફુલ્લિત થયો, ફૂલો પામ્યો' ૨૮-૨૪ [સં. ફુલ્લ ધાતુ 'લીલવું' અર્થમાં છે. સ્વરૂપ ઉપરથી આ કોઈ પ્રા. ધાતુરૂપ જ લાગે છે, જેનો સંબંધ પણ સં. સ્ફુર્ ધાતુ સાથે શક્ય છે. સં. મૂ. કૃ. ફુલ્લિતઃ > પ્રા. ફુલ્લિઓ > અપ. ફુલ્લિડ અને મધ્ય. ગુજ. ફૂલિડ; એનું ટૂંકવાતાં]

ફેર પું. 'તકાવન' ૧૦-૧૮ [જુઓ ફરી. એના પ્રેરક કેરવ- ઉપરથી નાન- વિકાસ. શ્રી. મોરી *ફેરવતિ મૂળ આપે છે, પણ એવું રૂપ જોવા મળતુ નથી.]

ફક્તી અ. કૃ 'ફોલીને' ૮-૨૧ [ધ્વન્યાત્મક આ ધાતુ પ્રા. દેવ્ય ધુક્ 'ગર્જના કરવી' સાથે મળતો છે, અને હિંદી-મરાઠી વગેરેમાં પણ મળે છે. અપ. પ્રા. મૂળિસામાં જોવા નથી મળ્યો. 'ચક્રવર્ત' ધાતુ મૂળને અ. કૃ.નો 'ફે' લાગતાં.]

ફલ્યંત વિ. 'ફલવાન' ૧૫. ૩ [સં. ફલ્યત્તુ પ્રા. અંગ ફલ્યંત અઢારાત છે, તેનો પ્રા. તત્સમપ્રયોગ.]

વાપોલિયુ પું. 'વાવલનું શાક' ૧૮-૭ [સં. વકુલ (જોરસદી-વૃક્ષ) શબ્દ સાથે આનો સંબંધ છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. દેવ્ય મૂળ *વાઝલ- જણાય છે, જે વાવલ- અર્થ. ગુજ.માં આપે. ઉપર હટ સ્વાર્થે લાગ્યો છે (< સં. વક) = 'વાવલિયો' અર્થ. ગુજ.]

વાલિ વર્ત. (પ્રેરક) ત્રી. પુ., એ. વ. 'વાલે, સઠગાવે, જલાવે' ૮-૧

[સં. *જ્યન્તિ > ચડદ્ધ ધાનુ છે જેનું કર્મરૂ-પ્રેરક *ચાલ- અંગ છે. મૃદમાં
 દરુગદા 'દ' ને કારણે અર્ગ. ગુજ.માં ચડદ્ધું- ચાલદ્ધું. પ્રા., અપ., મધ્ય. ગુજ.
 *ચાલદ્ધ; દૂંકવાતાં]

ચાલી શી. 'ચાલિદ્ધા; મુકુમાર શી' ૧૭-૧૨ [સં. ચાલિકા > પ્રા.
 ચાલિકા > અપ. ચાલિકા > મધ્ય. ગુજ. ચાલી]

ચાહરિ કિ. વિ., નામયોગી 'ચહાર' ૨૩-૮ [સં. ચહિર્ ઉપરથી મધ્ય.
 ગુજ. પિદ્ધમ: ચાહિર + દ્ધ સા. ઇ. ય. (પ્રાકૃતમાં ચહિ અને ચાહિ વંને દ્ધ મળે
 છે.) = ચાહિરિ > ચાહરિ > ચાહારિ પળ]

ચોધ્યા મૂ. કુ., પુ., ય. ય. 'ચંધી લીધા, જકજ્ઞા' ૪-૭ [સં. ચન્ધ
 ધાનુના *ચન્ધિયત-મૂ. કુ. ઉપરથી > પ્રા. ચંધિયા > મધ્ય. ગુજ. ચાંધિયા-
 દૂંકવાતાં.]

ચિ. વિ. 'ચે, ૨ ની સાદ્ધાનુ' ૪-૭ [સં. ચે > પ્રા. અપ. ચે > મધ્ય.
 ગુજ. ચે, ચિ]

ચિઠા મૂ. કુ., પુ. ય. ય. 'ચેઠા' ૨-૧૬ [સં. ઉપચિટ્ઠકા: > પ્રા. ઉચ્છ-
 ટ્ઠા > અપ. ચહ્છા > મધ્ય. ગુજ. ચહ્છા, ને દૂંકવાતાં] ચિટુ ઇ. ય. ૧૧-૫૦
 (ઉપર સૂત્ર જ ચહ્છા ધમે દૂંકવાતાં)

ચિદ્ધ નપું. 'ચહેઠાંનું સાદ' ૨૮-૨૪ [સં. ચિમીતકમ્ > પ્રા. ચિદ્ધીકમ્
 > અપ. ચિદ્ધીકમ્ > મધ્ય. ગુજ. ચિદ્ધીકમ્, ને પછી સંકોચાતી 'દ્ધ'ના પૂર્વ મહા-
 પ્રાણ સાથે દ્ધાભાવ પામતાં 'દ્ધ' થયે.]

ચિહી અ. કુ. 'ચેહીને' ૧-૧૮ [જુઓ ઉપર ચિઠા. ચહ્મ- અંગને અ. કુ.નો
 હૈ લાગતાં ને દ્ધ તાલવ્ય હૈને લઈ તાલવ્ય જ્ઞ થતાં; થીજું રૂપ ચિસી વગેરે]

ચિસારિયા મૂ. કુ. (પ્રેરક), પુ. ય. ય. 'ચેસાર્યા, ચેસાર્યા' ૧-૭ [જુઓ
 ઉપર ચિઠા; ચહ્મ અંગને સ. *કાર > પ્રા. કાર દ્વારા મળેલ પ્રેરકના કાર
 અર્થયોગથી ચહ્માર અંગ- એને મૂ. કુ. નો જ્ઞ- લાગતાં ચહ્મારિય; ય. ય. ચહ્-
 સારિયા, - 'ચા, ને પછી દૂંકવાતાં] ચિસારી અ. કુ. 'ચેમાહીને' ૧૨-૧૦ [ઉપર
 મુજબ ચહ્માર અંગને અ. કુ.નો હૈ લગતાં ચહ્મારી, ને પછી દૂંકવાતાં]

ચિસીદ્ધ વર્ત (વર્તરિ), પ. પુ., ય. ય. 'ચેસિયે' ૧૪-૬ [ઉપર મુજબ
 ચહ્મ અંગને કર્મણિ ત્રી. પુ., ઇ. ય. નો હૈ પ્રત્યય લાગી ચહ્મસીદ્ધ, પછી દૂંકવાતાં.
 અહીં આ કર્મણિ રૂપ વર્તરિ અર્થમાં પ. પુ., ય. ય.માં ચપરાનું જોવા મળે છે- દ્ધ
 સ્વચક છે.]

વિહિતુ વર્ત. ક્ર., પું. 'વીતો' ૧૧-૮૭ [સં. ચિમીતે > પ્રા. વિહિદ છેઠ મધ્ય. ગુજ. મુધી. આમ વિહ- ઓંનું વિહિ થયા પછી 'તુ' પ્રત્યય વર્ત. ક્ર.નો પું.માં]

વિહિદુ પું. 'વહેડાંનું ડાઢ' ૧૧-૧૪ [જુઓ ઉપર વિહૂં. અહીં દ્-દ્ જુદા રહ્યા છે.]

વિહિન સ્ત્રી. 'વહેન' ૧૧-૧૦ [સં. મગિની > પા. વહિણી > અપ. વહિમિ > મધ્ય. ગુજ. વહિન, વિહિન; આમાં જનો ન્ થાય છે એ ચાલુવી સામાન્ય અપરાદ છે. કચ્છીમાં મેળ સ્વાભાવિક છે.]

વીજુ વિ. પું. 'વીજો' ૪-૫ [સં. દ્વિતીયકઃ > પ્રા. વિજ્ઞમ્મો > અપ. વિજ્ઞઝ > મધ્ય. ગુજ. વીજઝ, ને ટૂંકવાતાં]

વીહામણું વિ. 'વિહામણું, મયકારક' ૧૬-૨૨ [જુઓ ઉપર વિહિતુ. વિહ અંગે 'આમણડં' (> સં. આપ-પ્રેરક પ્રત્યયનો વિઘાત) લાગતાં વિહામણડં, ને ટૂંકવાતાં વિહામણુ. આદિશ્રુતિનો લીધેલો લેખનભેદ માત્ર.]

વીહાવિ વર્ત. (પ્રેરક), સ્ત્રી. પુ., એ. વ. 'વિવચાવે' ૧૬-૨૬ [ઉપર મુજબના વિહ- અંગે પ્રેરકનો 'આવ' (< સ. આપ.) લાગતાં વિહાવહ, ને પછી ટૂંકવાતાં અને આદિશ્રુતિ નિરર્થક લીધે લગાતા.]

બુધિ સ્ત્રી. 'બુધિ' ૧૧-૫૦ [સં. 'બુદ્ધિ' નો અર્થ. માત્ર વિકાસ]

બુધિમાન નપુ 'બુદ્ધિતું માપ' ૨૦-૫૨ [સં. બુદ્ધિ + માન (= માપ) હું અર્થ. રૂપ]

બુદિ, બુદે વિ. 'બેઠ' ૨૦-૪૮, ૨-૨૦ વગેરે [સં. બે + જલુ > પ્રા. બે-જુ, *બે-જુનો મધ્ય. ગુજ.માં બેહ અને વિહૂમાંથી પૂર્વશ્રુતિમાં ઉત્તરના જનો પ્રવેશ થતા બુદ, અને પછી ભારદર્શક દ્ લાગતા બુદિ, એના વિકાસે બુદે.]

બુંચ સ્ત્રી. 'બૂમ' ૧૭-૪ [પ્રા. દેસ્ય બુંચા સ્ત્રી. > અપ. બુંચ; પછી ગુજ.માં માત્ર સાનુનામિક ઉચ્ચારણ બુંવ.]

બુદતાં અવ્યયરૂપ સા. એ. વ. 'હવતાં' ૧૬-૧૭ [પ્રા. દે. બુદ્ધ પાત્થંગને વર્ત. ક્ર.નો મધ્ય. ગુજ. 'ત' લાગતા બુદત-અને સતિસત્તમીના પ્રયોગે અવ્યયાન્મક સ. એ. વ. પ્રત્યય આં (< અપ. હો < સ. સ્માર્ પાવમી એ. વ.નો)]

બુંવ જુઓ ઉપર બુંચ. ૨૧-૧૨.

બેહ, બેહુ, બેહિ જુઓ ઉપર બુદિ, બુદે : ૨-૧૫, ૧૬; ૭-૧૨.

ચોર નપું., છી. 'ચોરહી,' ચોરનું શબ્દ' ૧૮-૭ [સં. યદરી > પ્રા. યમરી > અપ. ચમરિ > મધ્ય. ગુજ. ચડરિ > ચોરિ > ચોર. હિંદીમાં ચેર મઠે છે તે અપ. ચમરિ > ચયરિ દ્વારા. ય્નો સ્વાભાવિક ક્રમમાં હ થયે.]

ચોલ્હા = ચોલ્યા મૂ. કુ., પું., વ. વ. ચોલ્યા. વચા' ૪-૧ [સં. વ્ર ધાનુના કોઈ વિકાસમાં પ્રા. ચોલ્હ-ધાત્વંગ મઠે છે. મૂ. કુ. ચોલ્હિઝ- > મધ્ય. ગુજ. ચોલિઝ-ને પ. વિ. વ. વ. નો આ ડમેરાતાં ચોલિઝા > ચોલિયા > ચોલ્યા, ને. 'ચ્' ના લોપે.] ચોલે. વર્ત., શ્રી. પુ., એ. વ. 'ચહે' < [પ્રા. ચોલ્હ > મધ્ય. ગુજ. ચોલ્હ, એ ટૂંકવાતાં ચોલિ અને ચોલે. આ પાદ્યનું છેક અર્વાર્ચાન થની ગયું છે]

મઈ, મૈ પું. 'મારે' ૬-૨ [સં. મ્રાતા > પ્રા. માપ્રા > અપ. માય > મધ્ય ગુજ. માઈ, અને ટૂંકવાતાં]

મહિ વિ. 'મહ્ય, છોરાકરુષ' ૧૭-૬ [સં. મહ્યના ય્નો ગુજ. રીતે 'હ' સીધેસીધો કરી]

મજ્ઞ વર્ત., પ. પુ., એ. વ. 'મજ્ઞ, આપ્રય કર્ઠ' ૧૫-૨ [સં. મજ્ઞ ધાનુનો તાત્સમ પ્રયોગ. એમાં ડ ગુજ. પ્રત્યય લાગતાં મજ્ઞડ, ને ટૂંકવાતાં]

મળિ વર્ત., શ્રી. પું., એ. વ. 'મળે, વહે' ૫-૧ [સં. મળનિ > પ્રા. અપ. મળ્ય. ગુજ. મળદ, ને ટૂંકવાતાં] મળી મૂ. કુ., છી. 'અભ્યાસ કર્યો' ૮-૧૪ [સં. મળિત-મૂ. ક.નો ગુજ. સુધીનો મળિઝ-વિકાસ, તેને નારીજાતિનો ફેં લાગતાં મળી.]

મળી નામયોગી. 'તરક; માટે' ૧-૬, ૧૪-૫ [સં. મળ્ના *મળ્ય > પ્રા. મળિઝ > મધ્ય. ગુજ. મળી-આનો 'ને ચહેશી' એ અર્થમાં વિદ્યમ ધનાં મધ્ય. ગુજ.માં -' ના પ્રતિ, તરક' અને -' ને ચહેશી, માટે' એ અર્થ મળ્યા છે.]

મરતાર, મરયાર પું. 'મર્તા, સ્વામી, ધર્મી' ૧૨-૧૧, ૧૩-૧, ૨. [સં. મર્તા નો અર્થ. વિકાસ. પાદ્ય શબ્દમાં 'ર્' ના ઓર ઉપર મહાપ્રાણતા ડમેરાઈ છે. વંને શબ્દ અર્થ. ગુજ.માં પણ મળે છે.]

મરાણિ મરવિધ્ય. (કર્મણિ) ત્રિ. પુ., એ. વ. 'મરવામાં આવશે' ૮-૧૨ [સં. મર- અંગ છેક મધ્ય. ગુજ. સુધી ઊતરી આવ્યું છે. એને મધ્ય. ગુજ.નો કર્મણિ પ્રત્યય આ લાગતાં મરા- અંગ + મરવિધ્ય. શ્રી. પુ. એ. મર (< અર. 'સ્પર > સં. 'સ્પનિ) લાગતાં મરામર, એ ટૂંકવાતાં મરામિ અને તાલધ્ય દ્વારા ઓરે મરાણિ]

ભરિ અવ્યયાત્મક અનુગ. ' 'મર, 'મેર, માત્રથી' ૧૩-૨૩ સં. મર-
અંગના *મર્યં અ. કૃ. ઉપરથી પ્રા. મરિમ > અપ. મરિમ, મરિ દ્વારા મધ્ય.
ગુજ. મરિ (અર્વા, ગુજ.માં ઉચ્ચારણ મર્ય, મેર્ય. પાછલા સંસ્કૃતમાં ઇ આગ્યો
છે તે વિરિ ચિરિ ની જેમ મિરિ થયા પછી. આનો પયોગ ' મીરમરિ = પાણી
માથ ઉપર રહી']

મર્તાર પું. ' મર્તા, સ્વામી, ધણી' ૧૧-૨૩ [જુઓ ઉપર મરતાર,
મરથાર.]

મર્મ પું. ' મ્રમ, ઘાતિ' ૨૬-૩૮ [સં. મ્રમ શબ્દનો પ્રાસ જાતર
મર્મ વિકાર.]

મરિહં મૂ. કૃ. ' મર્યં, દાસલ ધર્યું' ૬-૮ [સં. મર્યં ધાતુ જર્યું, હર્યું,
સસર્યું અર્થમાં છે. હર્યન્તિ > *મરહ. આમ મરહ- ધારવંગ મહે. એનું મધ્ય.
ગુજ. મૂ. કૃ. મરિહં, ને ટૂંકવાતાં.]

મરી વિ. છી. ' મલા સ્વભાવની, મર પ્રકૃતિની' ૫-૧, ૨ [સં. મરિકા
> પ્રા. મરિકા > અપ. મરિમ મધ્ય. ગુજ. મરી]

માસિ વર્તે, ગ્રી. પૂ., એ. વ. ' માસે, કહે' ૫-૧૨ [સં. માપ્ ધાતુનો
તત્સમ પ્રયોગ-ગુજ. લાક્ષણિકતા પ્રમાણે પ્ થી સ્ ઉચ્ચારતાં; માસહનું ટૂંકવાતા.]

માગિ નપું. ' માગ્ય, નસીવ' ૧૪-૨ [જુઓ ઉપર મશિ, એજ પ્રકારે
' પ્' ની મધ્ય. ગુજ. લાક્ષણિકતાએ હ થયે. આગલ ઘણી *માહ્ય એમ વ્યત્યય
થયે ' માપ્ગ, માયગ' પણ મહે છે.]

માગિ અ. ક્રિ., વર્તે, ગ્રી. પૂ., એ. વ. ' માગ પડે, ટુકડા ધાય' ૪-૬
[સં. મગ્- > પ્રા. મગ્- મૂ. કૃ. ઉપરથી મધ્ય. ગુજ.ને માગ- ધારવંગ મહ્યું
છે; માગહ, પછી ટૂંકવાતાં. આનો સ. ક્રિ. સરીકે પણ ઉપયોગ વિકસ્યો છે:
' માગ પાડે.'] માગો મૂ. કૃ., પું. ' માગ્યો, દૂર થયો.' ૧૮-૨૧ [સં. મગ્કઃ
> પ્રા. મગ્ગમો > અપ. મગ્ગ > મધ્ય. ગુજ. માગડ, ને પછી ટૂંકવાતાં ને અર્વા-
ચીનતા પ્રવેશતા. ' માગ્યો' ચાલુ રીતે મધ્ય. ગુજ. હટ મૂ. કૃ. પ્રત્યય દ્વારા. આ
માગ- ધારવંગ અર્વા. ગુજ માં ' માગ પાડવા'ના અર્થમાં નિરતુનાસિક છે, જ્યારે
' તોડવા'ના અર્થમાં માગ્- એમ સાતુનાસિક છે. સં.માં પણ માગ અને મગ્ એમ
બેઠ રૂપ આમ જુદા જુદા અર્થે મહે જ છે.]

માગેજ પું. ' મહેનનો પુત્ર' ૧૧-૮૧ [સં. માગિનેયઃ > પ્રા. માહિનેયો

> અપ. માણેજી. > મધ્ય. ગુજ. માણેજ, જુઓ થઈને અને માણેજના વિકાસમાં તફાવત.]

માત નપું. 'માતું'. ૨૮-૧૦ [સં. મત્તમ્ > પ્રા. મત્તં > અપ. મત્તુ > મધ્ય. ગુજ. માત. અંતે સ્વરમાર આવતા માતડં. 'રંધેલા ચોલા' માટે અર્થ. ગુજ.માં માત આવ્યો છે તે પું ચન્ગો છે વારી 'માતા-ને માટે તો માત, માતું, માથું, ત્રણે પ્રયોગાય છે, જેમાંનો 'માત' શબ્દ છેડતને માટે છેનરે લઈ જવામાં આવતા રંધેલા તાણ માટે, જ્યારે માતું-માથું પ્રવાસમાં લઈ જવાના યાચ માટે છે]

માર્ગરધારિ પું. 'માંગામુરિ રાજા, માંગામુર રાજાનો પુત્ર ક્રાતુવળે રાજા' ૨૮-૨૧ [સં. માંગામુરિ અશુદ્ધ હશે એમ માની કૃત્રિમ સંસ્કૃતીકરણ.]

માવિ વર્ત. શ્રી. પુ, એ. વ. 'માવે, મવે, રવે' ૧૪-૭ [સં. આવ શબ્દ 'પ્રેમ, રવિ, દૃષ્ટા' અર્થ વિકસ્યા પછી એને આધારે મધ્ય. ગુજ.માં વિકસેલો ક્રિયાવાચક પ્રયોગ: માવહ, ને દૂંકવાતાં] માવિયા મૂ. કુ., પું, વ. વ. 'માવ્યા, ગમ્યા,' ૭ ૬ [ઉપરને વર્તે આવ + મૂ. કુ.નો દ્વચ્છ લાગતાં માવિયા, માવિયા ય. વ.]

મિદિ પું, શ્રી. વિ, એ. વ. 'મેદધી' ૨૧-૧૩ [સં. મેદન્તો મધ્ય. ગુજ. લાઘવ મિદ્ અને એમાં શ્રી. વિ. એ. વ નો દ્ મળતો. અહીં કરી જુઓ; મિદિ કરી- 'મેદે કરી.' કરી શ્રી વિ.નો અર્થ ધોવવા છે.]

મીજિ વર્ત. શ્રી. પુ, એ. વ 'મીજે, મીજાય' ૨૩-૪ [પ્રા. મેરય મિંજા સ્ત્રી. અભ્યંગવાચક શબ્દ છે. આના ઉપરથી મધ્ય. ગુજ.માં મીજ, મીજ- ધારવંગ મળ્યું છે; મીજહ, મીજહું દૂંકવાતા.]

મીમી સ્ત્રી. 'મૈમી, મીમકની પુત્રી દમયંતી' ૫-૧૨. [કૃત્રિમથી પણ એવા વીજા મીમકની પુત્રી હોઈ 'મૈમી' કહેવાતી. આ શબ્દનું મધ્ય. ગુજ. રુપ દૂંકવાતાં.]

મૂલિ સ્ત્રી 'મૂલ, છુધા' ૮-૮ [સં. મુમુક્ષા > પ્રા. *મુદુવણ > મુવણ > અપ. મુવલ > મધ્ય. ગુજ. મૂલ. પછી સ્ત્રી.ને કારણે ઇનો પ્રવેશ, પોકે અર્થ. ગુજ.માં ઉધારણ મૂલ્ય નથી આવ્યું] મૂલ્યાં વિ. નપું., વ. વ. છુધાવુલ્લ' ૧૩-૨૨ [સં. મુમુક્ષિતાનિ > પ્રા. મુલિલ્લાગિ > અપ. મુલિલ્લાઈ > અપ. મૂલિલાં, ને દૂંકવાતા.]

મેલી વિ. 'મેલી, મેળી' ૨૦-૧૩ [જુઓ ઉપર મલિકે. મલ-ના પ્રેરક-રુપ મેલ-નું મૂ. કુ મેલિડં, ને છાં.નો દ્ લાગતાં.]

મેઘ પું. 'મેદ' ૨૧-૨૬ [સં. મેદઃ > પ્રા. મેઞો > અપ. મેઝ ને મધ્ય. ગુજ. વિકાસ મેવ]

મોગવ્યા મૂ. કુ., પું., વ. વ. 'મોગ કર્યો, માળ્યા' ૧૪-૮ [સં. મુગ્ધના મૂતકૃદંત મુગ્ધ- દ્વારા મુગ્ધ- અને પછી પ્રેરક જાવ- લાગતાં મધ્ય. ગુજ. મોગવ; એને મૂ. કુ.નો હમ- લ્યગતાં મોગવિજા (વ. વ.), ને ટૂંકવાતાં.]

મુંગ પું. 'મયરો' ૫-૧૫ [સં. મુંગનો મધ્ય. ગુજ. ઉચ્ચાર]

મૂઝ જી. 'મમાં' ૨૫-૬ [સં. મૂઝે સ્વાર્થે મધ્ય. ગુજ. 'મ' લાગી. જુઓ મ.]

માટિ નામયોગી 'માટે, કાજે' ૮-૧૫ [જુઓ નીચે યથાક્રમ માટિ, અહીં પ્રાસ જ્ઞાતર આદિ યુતિ હ્રસ્વ કરી છે.]

મત્તિ જી. 'મત્તિ, તુદિ' ૧૫-૧૧ [સં. મત્તિનો અર્થ. ઉચ્ચાર : લઘુપ્રયત્ન યયુતિ]

મદ્દિ નપું., સા. એ. વ. 'મધ્યે, વચમાં' ૧૧-૫૦ [સં. મધ્યે > પ્રા. મદ્દે > અપ. મદ્દિ-; અહીં અપ. તત્સમ પ્રયોગ]

મલપતા ધિ., પું., ષ. વ. 'માળતા, મહાલતા' ૧-૪ [ધ્યવ્યાસમક ખાતવંગ મલપ- + વર્ત. કુ. ત ને ષ. વ.નો જા મલનાં; પ્રા. દેસ્ય મલંપિજ 'ગર્ભો'—આની સાથે સરખાવી શકાય.]

મલી મૂ. કુ., જી. 'મલી' ૧૭-૨ [સં. મિલિત- > પ્રા. અપ. મિલિષ- > મધ્ય. ગુજ. મિલિન, મલિષ- ને જી. 'ઈ' લાગતાં]

મહિલિ વર્ત., ત્રી. પુ., એ. વ. (અહીં અર્થ ધી. પુ. એ. વ.નો છે.) 'મૂકે' ૨૨-૧ [પ્રા.માં મિહ-, મેહ- ખાતવંગ 'મૂકયું, છોડયું' ના અર્થમાં મહે છે. અને સં. મિહ્ 'મહયું' સાથે સંબંધ નથી લાગતો. મધ્ય. ગુજ.માં આવતાં હ્રનો પ્રક્ષેપ થાય છે અને મિહિલ- ખાતવંગ મહે છે. આદિયુતિના અકારે પછી મહિલહ, ને ટૂંકવાતાં]

મહુર્ત નપું. 'મુહૂર્ત, શુભ ટાંકણું' ૨૮-૪ [સં. મુહૂર્તનો અર્થ. તદ્ભવ.]

માગિ વર્ત., ત્રી. પુ., એ. વ. 'માગે, યાચના કરે' ૪૬ [સં. માર્ગચલિ > પ્રા. મગેહ, મગ્ગહ, > અપ. મગ્ગહ > મધ્ય. ગુજ. માગહ, ને ટૂંકવાતાં. સં.નો 'શોધયું' અર્થ વિકસી 'યાચના'માં પરિણમ્યો છે. આમાં અનુનાસિકતા પળ ઉમેરાઈ અર્વા. ગુજ.માં માંગયું પણ મહે છે.]

માછલી છાં. 'નાનું માછનું' ૧૬-૧૫ [સં. મચ્છ- > પ્રા. મચ્છ- > મધ્ય. ગુજ. માછ- અને લઘુતાવાચક અપ. ઉહ- પ્રત્યય દ્વારા છાં-નાં ફે સાથે માછલી.]

માટિ નામયોગી, 'માટે, કાલે, કારણે' ૬-૮, ૨૩-૫ [હો. ટેરિમયેરી નિમિત્તેન ઉપરથી સાથે છે. મને સં.ના. માત્ર પ્રત્યય- "નિમિત્તમાત્રે ભય (મ. ગી)" માંથી *મચ્- > *મટ- અને સા. એ. વ. પ્રત્યય ફે થી મધ્ય. ગુજ.માં માટફ, ને ટૂંકવાનાં]

માગિ આશર્પ થી. પુ., એ. વ. 'મ આળ, ન લાવ' ૨૯-૪૭ [સં. મા + આનય > પ્રા. મા- આળહિ અપ મ- આળિ > મધ્ય. ગુજ. મ આળિ અને માળિ વેર; સંધિ થઈ છે]

માણસ નપું. 'માણસ' ૧૭-૧ [સં. માનુષ પું.નો પ્રા. માનુસ દ્વારા મધ્ય. ગુજ.માં માણસ; છતાં વચ્ચે 'ફ'નો પ્રક્ષેપ થતાં માળિય; સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકિનારે મળીસ એવો ઉચાર આજે પણ મળે છે.]

માનિ યત્., ગ્રી. પુ., એ. વ. 'માને, મનમાં ગમે' ૧૩-૯ [સં. મન્યને > પ્રા. મળ્ગઈ > અપ. મળ્ગઈ > ગુજ. માનઈ, ને ટૂંકવાનાં]

માય વને., ગ્રી. પુ., એ. વ. 'સમાય' ૩૦-૨૪ [સં. માનિ > પ્રા. અપ. માઈ > મધ્ય. ગુજ. માફ, માય (વધુ ચિકાસે)]

માયા સ્ત્રી 'મયા, પ્રેમ' ૧૬-૧૩ [સં. માયા 'ધ્રાંતિ'થી પછી થતી ભૌતિક પ્રેમની લાગણી સમતામા અર્થવલ્લે છે છે.]

મારગ પું. 'માર્ગ, રસ્તો' ૭-૪ [સં.નો અર્થ. તટ્ટવ વિશેષથી]

મારખાઈ પું., સ્ત્રી. 'મારવાઈ, મરુ ભૂમિ, મૃતો પ્રદેશ, ૪-૯ [સં. મરખાઈ- > પ્રા. મરખાઈ, ને મધ્ય. ગુજ.માં આશ્રુતિની લીધેલાં મારખાઈ (અર્થાં. ગુજ. મારવાઈ)]

માલીઈ નપું., સ. એ. વ. 'માલિયે' ૨૨-૬ [પ્રા. દેસ્ય માલ- પું. રાખ્ડ છે, એના ઉપરથી મધ્ય. ગુજ. માલિઈ નપું મા. + સા. એ. વ. ફે: વચેની થુતિ લેન્નનામાં માત્ર દીર્ઘ]

માર્ગી છાં. 'માતાની મ્હેન' ૨-૧-૧૬ [સં માતૃ-સ્વમા > પ્રા. માતૃમિમા > માયિમા > અર. માયિમ > મધ્ય. ગુજ. મામી, અને ફે તાત્કલ્યને કારણે 'મ્' નો નાશ થયે છે]

માદા વિ. 'મોડું' ૧-૨, ૭ વગેરે [સં. મદન-નો સમાવેશ મદા' થાય છે. મધ્ય. ગુજ.માં હના રસિય ઉચરણને કારણે 'મા:' લેખ્ય અને લગાવ

માહા. મહાં ધરાવતા વધા જ શબ્દોમાં એકશ્રુત્યાત્મક લીધે ઉચ્ચાર છે.]

માહાલે વર્તે, ત્રી. પુ, એ. વ. 'માહાલે, માળે' ૧-૪ [પ્રા. દે. મલ્હ (પા. સ. મ.) ધારવંગ અ. ક્રિ. છે : મલ્હડ > મધ્ય. ગુજ. માહાલડનું અર્વા. થતાં માહાલે (ઉચ્ચારથી મા:લે..) દે. મલ્હ શબ્દનો સંબંધ સં. મહ્ ધાતુ સાથે જણાય છે: *મહિલ- [< સં. મહિત- મોટું થયેલું, પૂજાયેલું] નો મલ્હ સંભવે છે.]

માહિ જુઓ નીચે માંહાં. ૩-૪ [ઉપરના ક્રમમાં સં. મધ્યે > પ્રા. મઝે > અપ. મઝિ > મધ્ય. ગુજ. માહિ (ટેરિસગેરી) > માહિ અને માંહિ > અર્વા. ગુજ.એ સાનુનાતિક ઉચ્ચારણ અ સાધ્યું છે.]

માહિ સર્વે., સા. એ. વ. 'મારે' ૪-૧૬ [સં. *મમ-કારક > અપ. મહારડ (મહુ + કારડ) > મધ્ય. ગુજ. માહારડ (મા:રડ). એને સા. એ. વ.નો દ્વ લાગતાં માહારડ, ને ટૂંકવાતાં માહિ (= મા:રિ). આ રૂપો ઓળીનો અર્થ સાધવા મધ્ય. ગુજ.થી પ્રયોજાય છે.]

માંચા પું. ય. વ. 'માંચડા, ડંચી વેઠવોની માંચળી' ૧૧-૪૮ [સં. મઝકા: > પ્રા. અપ. મંચઝા > મધ્ય. ગુજ. માંચા. એ વ. માંચડ > માંચુ.]

માંડી અ ક્ર. 'માંડીને, મૂકીને' ૬-૭ [સં. મજ્ઞ ધાતુ 'શોભા કરવી' અર્થમાં છે, ઉચારે પ્રા. ટેરય મંડ સ. ક્રિ. 'સામે મૂકવું, શફ કરવું' એ અર્થમાં છે. આ વે મૂઝમા જુદા ધાતુ જણાતા નથી *મજ્ઞ > પ્રા. મંઝિમ > મધ્ય. ગુજ. માંડી]

માંહલુ વિ. પું. 'માંહલો, અંદરનો' ૮-૧૧ [સં. મધ્ય. > પ્રા. અપ. મઝન > મધ્ય. ગુજ. માઝન > માહ + દ્રવિડી ફલ્. લાગતાં *માહિલ- > માહિલ- પું. માહિલડ, ને ટૂંકવાતા: સાનુનાતિકતા વિકસિત. 'હ' એ અર્વા. ગુજ.માં માંહલુ આવ્યું.]

માંહા અનુમ. 'માં, અંદર' ૩-૪ [જુઓ માંહલુ. એ પ્રમાણે મળેલા માહ-અંગ ને મા. એ. વ.નો દ્વ લગતાં માહિ- ને ટૂંકવાતા માંહાં (માં > માં) - આમાં 'હ' હ્રસ્વ થયો છે, માંહે એ પછીનો વિકાસ પણ લક્ષ્યમાં લેવો.]

માંહોમાંહિ ક્રિ. વિ. 'અંદર અંદર' ૫-૧૩ [જુઓ ઉપર માંહાં, માહિ, માંહલુ. માંહ + હુ (અપ.) + માંહિ = અર્વા. ગુજ. માંહોમાંહ]

મિ સર્વે., ત્રી. વિ. એ. વ. 'મેં' ૪-૮ [સં. મયા > પ્રા. મહ > અપ. મહ, મહં, મધ્ય. ગુજ. મહં, ટૂંકવાતા મિ, અને પછી સાનુનાતિકતા વિકાસે જતાં]

મિદ્ ૧૧-૨૭ [મધ્ય. ગુજ. મઠ્ઠમાં હ પૂર્વશ્રુતિમાં જતાં મિદ્, ને અનુનાસિકતા ન લક્ષણાં]

મિયા કિ. વિ. 'મિથ્યા, ફોગટ' ૧૬-૧૮ [સં. મિથ્યાનો લેખન-દોષ] મિથ્યાં ૮-૧૧ [સં. મિથ્યા ને સા. ઇ. વ. નો ણાં (< અપ. 'હા' > સં. 'સ્માન્-ગાંચમીનો) લાગતાં]

મિલ પું. 'મેલ, શરીર ઉપર જામતો આછો ગંદો ઘર' ૨૫-૭, ૮ [સં. મલિન સાથે સંબંધ રાખતો પ્રા. મહલ-શબ્દ મલે છે જે *મહલ્લ હોવાની શક્યતા છે. એને મધ્ય. ગુજ.ને મેલ, મિલ શબ્દ આવ્યો. અર્વા. ગુજ.માં હજી 'લ્' જ હોઈ મૂઠ્ઠામાં બેઘડા છુની જરૂર રહે છે.]

મિહિલી, મેહિલી, મેહેલી મૂ. કુ., શ્રી. 'મેલી, મૂકી, છોંટી ઢીંધી' ૨-૧૬ [જુઓ ઉપર મહિલી. પ્રા. મિહ, મેહ, ધાત્વંગમાં પાદ્યબધી હશ્રુતિ મળી છે. મૂ. કુ. મધ્ય. ગુજ. 'હડ ને પછી છી. ફે.]

મીટિ છી. 'મીટ, માંડેલી નજર' ૧૬-૨૦ [મૂઠ્ઠ જાગીતું નથી.]

મીદૂં વિ. 'મિટ, હચ સ્વાદનું' ૬-૩ [સં. મિટકમ્ > પ્રા. મિટ્ઠં > અપ. મિટ્ઠં > મધ્ય. ગુજ. મીઠં, ને પછી ટૂંકવાતાં.]

મીંચ્યાં મૂ. કુ., નર્પું., ઘ. ઘ. 'બંધ કયાં' ૧૧-૨ [પ્રા. દે. મિંચ ધાતુ: મિંચિમાણિ > અપ. મિંચિઆઈ > મધ્ય. ગુજ. મીંચિયાં, ને ટૂંકવાતાં]

મુજામુલ્લિ કિ. વિ. 'મોઝામોઝ, સામસામે' ૨૧-૨૧ [સં. તત્સમ મુજના દ્વિર્ભાવથી થયેલો ગુજ. પ્રયોગ. છેત્રે સા. ઇ. વ.નો હ લાગ્યો છે. ચર્યે મુનિ દોષે થઈ છે. આથી અર્વાચીન ગુજ.માં ચોલાચોલ, ડમાડમ, હમાદમ યગેરે નામો પણ તૈયાર થયા છે. ઇ. ઘ. શ્રી. સમાનનો એક પ્રકાર થઈ રહે છે.]

મુજાનિ સર્વ. 'મને' ૬-૧૮ [અપ. મજ્ઞુ છે. આ શબ્દ અપ. મુખ > મુજના આભાસસાથે ઝમો થયો છે અને મધ્ય. ગુજ.માં આવતા મુ' ને છદ્દે મુ' પણ થાય છે. એને પછી 'નહ > નિ' અનુગ લાગ્યો છે; ને ચો. વિ નો અર્થ મળ્યો છે.]

મુજારિ નામયોગી, 'મોજાર, માં, અંદર' ૩-૩ [અર્વા. ગુજ.માં 'મોજાર' હવે પ્રચારમાં નથી રહ્યો. સં. મપ્યામારે > પ્રા. મજ્યામારે > અપ. *મજ્જારિ > મધ્ય. ગુજ. *મજારિ > મુજારિ પ્રા. દે. મજામાર 'મધ્ય, ક્ષતરાલ' અર્થનો મોંપાયેલો છે; અને મપ્યામારનાંથી જ વિકસ્યો છે (દે. ના. ૧-૧૨૧).]

મૂઝો મૂ. કૃ. 'મરી ગયો' ૨૮-૪ [સં. મૂઝકઃ > પ્રા. મુઝઓ > અપ. મુઝઠ > મધ્ય. ગુજ. મુઝઠ, મૂઝઠ, અને ટૂંકવાતાં મૂઝ, પછી મૂઝો.]

મૂકિ, મૂંકિ વર્તે, ગ્રી. પુ., એ. વ. 'મૂકે, મેલે, છોડે' ૬-૧૩ [સં. મુક્ત- (મૂ. કૃ.) > પ્રા. મુક્ક- > મધ્ય. ગુજ. ધાત્વંગ મૂક-, મૂંક-, એને ગ્રી. પુ. એ. વ. નો હ, અને પછી ટૂંકવાતાં] મૂકાવો આજ્ઞાર્થ (પ્રેરક), ગ્રી. પુ., એ. વ. 'છોડાવો' [સં. મુક્ત- > પ્રા. મુક્ક-ને સં. 'આપ- (પ્રેરક પ્રત્યય) > પ્રા. આવ-લાગતાં *મુકાવ- > મધ્ય. ગુજ. મૂકાવ + આજ્ઞાર્થ બી પુ., એ. વ. નો ડ થયે મૂકાવડ, એ ટૂંકવાતાં મૂકાવુ ને મૂકાવો]

મૂરખતા છી, 'મૂર્ખતા, મૂર્ખાઈ' ૧૧-૧૭ [સં. મૂર્ખતાનો વિશેષથી પુ. અર્થ. તદ્ભવ]

મૂહનિ સર્વે, 'મને' ૭-૪ [અપ. મહુનો અપ. મુહુ ને આભાસતામ્યે *મુહુ થઈ મધ્ય. ગુજ. ને મળતાં અનુગ નહીં મુહુનહ રૂપ મળે; એનું ટૂંકવાઈને મૂહનિ; પછી મૂહિ મૂંહિ પળ] મૂહિ ૩-૧૯

મૃત્યુ નપું. 'મૃત્યુ' ૩૦-૮ [સં. મૃત્યુ પું. નો અર્થ. તદ્ભવ, પળ નપું. ના આપળને એ મળે.]

મેહેલિ આજ્ઞાર્થ, ધી. પુ., એ. વ. ૨૩-૧ [જુઓ મહિલિ; અહીં આજ્ઞાર્થ ધી. પુ., એ. વ. નો હ (> સં. હિ) લાગ્યો છે.] મેહેલિયુ મૂ. કૃ. પું. 'મેલ્યો, મૂક્યો' ૬-૧૮ [અંગને મૂ. કૃ. નો હડ (< સં. હત) લાગતાં મેહેલિડ, ને ટૂંકવાતાં]

મોકલી મૂ. કૃ. (પ્રેરક). છી. 'રવાના કરી' ૧-૩ [જુઓ મૂકિ, મુક્કનો જ પ્રા. માં મોકલ-પ્રેરક અર્થે મળે છે, એનો વિકાસ મધ્ય. ગુજ. મોકલ-; બેઢા હાને કારણે અર્થ. ગુજ. માં પળ 'લ્' જ રત્યો છે + હડ (મૂ. કૃ. નો પ્રત્યય) + ઈ (છી. પ્રત્યય)] મોકલુ વિ. પું. ' મોકલ્યો ' ૧૫-૧૦ [અપ. માં મોકલ-વિ. (સ્વાર્થે લ). મધ્ય. ગુજ. મોકલ + ઠ પ. વિ. એ. વ. નો મોકલડ, ને ટૂંકવાતાં; અહીં એકબરા લ્-ને લઈ અર્થ. ગુજ. માં લ્ થયો.]

મોલ પું. મુલ્યતા. મોલો' ૧-૨૪, ૨૬-૮ [સં. મોલ્ય- > પ્રા. *મોલ્ય- > મધ્ય. ગુજ. મોલ; સ. ના નપું. નો પું. વિકાસ]

મોટી વિ., છી. 'વિસ્તાર પ્રમાણ સ્વરૂપ આદિમાં મહા' ૪-૮ [એક પ્રા. દેવ્ય મુદિમ પું. છી. 'મોટાઈ' ના અર્થમાં મળે છે (અર્થ. ગુજ. મોટમ્), એના મૂળમાં *મુદ શબ્દ વિશેષણાત્મક છે. સંભવ છે કે આનો સંબંધ મૂઢમાં

સં મહત્ સાધે હોય. પણ પ્રા.માં મહાપ્રાણતા નથી; સ્વારથી અન્વાર મુધી મહાપ્રાણતા નથી; છતાં વચ્ચા યુગમાં મોહોટ-અંગ પણ મળે છે. અને તદ્દે મોહું, મ્હો:ટું (મો:ટું) આવાં બે ઉચ્ચારણ, સ્વાપરૂ છે, હિંદીમાં 'મોટી' જ છે—અર્થ 'જાડું']

મોરારી પું. 'મુરારિ, મગવાન ધિન્નુ' ૬-૧૫ [સં. મુરારિનો ગુજ. વિહાર]

મોહો પું. 'મોહ' ૧-૬ [સં. મોહ જરૂરમાં મધ્ય. ગુજ.માં 'હું' સ્થિતિ ઉચ્ચારણ થતાં એકસ્રુયાત્મક મ્હો(મો:), ને લેક્ષનપદ્ધતિએ હુદા થતાવતા હોઈ મોહો.]

મ્પલિ યત્. શ્રી. પુ., એ. વ. 'મલે' ૮-૧૧ [હુમો આ પૂર્વે મલી; એ રીતે મિલ-ના યત્., શ્રી. પુ., એ. વ. મિલહૂ મ્પને ટૂંકવાનાં વિલિ અને આદિ ફનાં સંપ્રસારણે—વસ્તુસ્થિતિએ લઘુપ્રયત્ન યદ્ધુતિર્ધો-મ્પલિ.]

'ય સા. એ. ધ.નો ચિક્ષિત પ્રત્યય ૧-૧૨ [સં. હ > પ્રા. ધ > અવ. હ, એ જ મધ્ય. ગુજ.માં આખ્યા પછી વધુ પછીના ચિક્ષાત્મકો એનો લઘુપ્રયત્ન ય્ થયો: ગામિ > ગામ્ય; અહીં સ્વર્ગ < સ્વાર્ગિ (સં તત્તમ સ્વર્ગને હ લાગ્યા પછી) - 'સ્વર્ગમાં']

ચણિલુ મૂ. કૂ., પું. 'જળ્યો' ૪ ૮ [સં. જનિતક: > પ્રા. જગિમ્મો > અવ. જગિમ્મડ > મધ્ય. ગુજ. જગિમ્મડ, જગિમ્મડ, ને ટૂંકવાનાં. ઉચ્ચાર 'જણિલુ.']

યમ કિ. વિ. 'જેમ' ૬-૧૫ [હુમો જિમ. એનું યમ થયા પછી લેક્ષનમાં 'ય્' થયે]

યમ્ વર્ત., ધ. પુ., એ. વ. 'જમું' ૨૨-૧૦ [લેક્ષનમાં ય્ છે, પણ ઉચ્ચાર 'જ્'. સં. જિમ્ યાતુનું જેમામિ > પ્રા. જેમામિ > અવ. જેમટે > મધ્ય. ગુજ. જિમટે, જમટે, ને પછી ટૂંકવાનાં]

યમ્ વિ. 'જમું, જેતું' ૬-૬ [સં. યાદ્વાકમ્ > અવ. જિમિટં > મધ્ય. ગુજ. જિમિટં, જમિટં, ને લાપ્ત થતાં જમું. લેક્ષનમાં માત્ર 'યમું']

યાંદ કિ. વિ. 'યાં' ૪-૧૫ [અવ. જહાંનું ગમ્ય. ગુજ. જાંદ થયા પછી ય્યાંદને બદલે લેક્ષનમાં યાંદ. સં. યસ્માન્ > અવ. જહાં યાં. વિ. એ. વ. ઉપરથી સ્થલવાચક, સાતમીનો અર્થ ચિક્ષ્ણે છે.]

યિ મર્વ. 'જે' ૬-૨૦ [હુમો નાંચે ચે. ઉચ્ચારણ જિ છે.]

'યિ મર્યદય 'ય, પગ' ૩-૧ [મં. અવિ > પ્રા. અવિ > અવ. વિ, હ > મધ્ય. ગુજ. હ, પછી એનો લઘુપ્રયત્ન ય્ સાથે વિ. સદાચિ-આવા શબ્દોમાં ફનો

ય થયા પછી કરી હતું સ્મેરણ પણ શક્ય છે. આમ આનો વેચડો પ્રયોગ આજે ય ધ્યાપક છે; જેમ કે 'રામેય આવશે (રામ + એ (< ર) + ય)']

યિમ ક્રિ. વિ. 'જેમ' ૭-૧૨ [ઉચ્ચારણ જિમ. જુઓ જિમ.]

યિહાં ક્રિ. વિ. 'જ્યાં' ૪-૩ [જુઓ યાંહ. જહાંનો જિહાં મધ્ય ગુજ.માં; ઉચ્ચારણ જિહાં.]

યુગ નપું., 'જગ' ૪-૫, ૧૨-૧ [સં. જગત્ના જગ અર્વા. તદ્ભવનો જુગ; માત્ર લેખનમાં પ્]

યુગ (સં.) નપું. વિ. 'બે' ૨૩-૨૨.

યુગતાં નપું. ધ. વ. 'યુગતાં, યુક્ત, યોગ્ય' ૨૨-૧ [સં. યુક્ત-નો વિશ્લેષથી વિકાસ; પણ અહીં ઉચ્ચારણ 'યુગતાં' છે. નપું. ધ. વ.નો 'આ' (> અપ. આઈ > સં. જાનિ)]

યે સર્વ. 'જે' ૧૦-૫ [જુઓ જે સમ. અવ્યય. આ સ. યુષ: > પ્રા. યહો > અપ. યુહુના આભાસસામ્યે ક્રમાં થયેલાં જે તે વગેરે રૂપ છે; અને ધ. વ.નો સં. પુ. રૂપ યે તે સાથે વિકાસસંબંધ નથી. જેતલ, તેતુલ, કેતુલ, પતુલ વગેરે સરલાઓ.]

યેટલિ ક્રિ. વિ. 'જેટલે' ૧૫-૨. [ઉચ્ચારણ જેટલિ. [સં. *યતુદયકમ્ > પ્રા. *જતુલ્લભ > અપ. જેતુલડે > મધ્ય. ગુજ. જેતલડે, જેટલડે અને સા. એ. વ. નો હ. આનો સમયવાચક અર્થમાં ક્રિ. વિ નો પ્રયોગ]

યૌવન નપું., સા. વિ., એ. વ. 'યૌવનમાં' ૯-૧ [સં. યૌવન ને સા. વિ. એ. ન.નો મધ્ય. ગુજ. હ લાગ્યા પછી યૌવનિ > યૌવન્ય > યૌવન ને માત્ર ત્યારે મનુસ્વારનો લેખનમાં પ્રવેશ. અવલાધદે યૌવન-અશ્લઙ્ગ યુવાનીમાં ઘડે-આવી-પરચનાની દૃષ્ટિએ માત્ર આવી પ્રયોગ.]

રગપાલ વિ. 'રણેપાલ, ચોરીદાર' ૧૦-૨૨, ધ. મ. રગપાલ ૧૧-૪૨ [સં. રગિનિ-પાલક > પ્રા. રગિનિ-પાલક > મધ્ય. ગુજ. *રગિવાલક-, સ્વરભારને અભાવે *રગિવાલ-. આને રગપાલ અને રગવાલડે આપ્યા; અર્થાગુજ.માં રણપાલું નપું.માં 'ચ' છે. પણ વિ.નો રણેપાલ છે, 'પ' નો વિરામ 'હ' માંથી શક્ય છે.]

રગિ પું. 'શ્લષિ' ૭-૧ [સં. શ્લષિનું ગુજ. ઉચ્ચારણ; વડો રતિ; રૂપી પણ પદ્યાર્થી]

રગત-લોચન નપું, 'રાતું લોચન' ૧૩-૨૫ ['રાતે લોચને' એ અર્થ લેવાનો છે; ત્યાં ત્રી., એ. વ.નો ફ લાગ્યા પછી જ થઈ લોપાઈ જાય. સં. રત્નું રગત અર્થા. તદ્ભવ. લોચન સં. તત્સમ]

રચિઠં મૂ. કુ. 'રચ્યું' ૫૪ [સં. રચ્ ધાતુનો તત્સમ પ્રયોગ કરી પછી મધ્ય. ગુજ. મૂ. કુ. નો પ્રત્યય ઇઠં લગાદી-અંતે સ્વરભારથી.]

રણિયુ વિ. પું. 'ઘૂળી' ૪૪ [સં. ઋણિકકઃ > પ્રા. રણિમ્મો > અપ. રણિમ્મઠ > મધ્ય. ગુજ. રણિમ્મઠ ને યથુતિ થઈ ટૂંકવાતાં]

રદિ નપું.; સા. વિ. એ. વ. ૨૯-૧૯ [સં. હૃદયેનો અર્થા. તદ્ભવ-પૂર્વની બે ધ્રુતિઓમાં, દેહી ધ્રુતિનો ફ થઈ ટૂંકવાતાં]

રલી લી. 'લુલી, આનંદ' ૧૧-૧ [રલી ને રલી વેડ શબ્દ મળે છે. સં. રલિ શબ્દ ઉપરથી પ્રા. વિ. રહ્લ (> સં. રલિર) છે. આના વિકાસમાં રલી અને રલી અંતે સ્વરભાર સાથે. આ શબ્દતું મૂળ સં. રતિને સ્થાપે લ લગાદી મોડીએ સં. *રતલી > પ્રા. *રયલી દ્વારા, તો સાહિત્રા (જાગુ) સં. રતિ > પ્રા. રહ, રય + લી દ્વારા સાધ્યું છે.] રલિયાલિ, રલિયામનિ વિ. 'લુરા' ૮-૭ અને ૧૬-૪ [ઉપરના રલી શબ્દને *આગનિજ (પ્રા. *આવૃત્તિજ < સં. *આવૃત્તિ-ધારવાર જેને આનંદ થયો છે તેવું) લાગી સેવાર થયેલું રૂપ સમજાય છે. જુઓ મોડી: રહિઆડલિ. આજે અર્થા. ગૂઝ.માં સ્ત્રીઓનાં નામ 'રહિયાત' પડે છે; તો ધિયો. 'રહિયામણું' છે.]

રમોઈ લી. 'રપિલો પાક' ૨૯-૩૨ [સં. રમયતી (સ્ત્રી. રસોટ્ટ) નો આ પ્રા. રમયઈ દ્વારા અર્થવિકાસ છે. સં. રમયનિકા > પ્રા. *રસડહમા > અપ. *રમડહમ > મધ્ય. ગુજ. રમોઈ: આગે પછી રસોહ્યો-રમોયો 'રોપનાર,' રમોટું 'રોપણિયું' શબ્દો લાપ્યા છે.]

રહા = રહ્યા મૂ. કુ. પું. વ. વ. 'રિપિતિ કરી' ૨-૩ [પ્રા. રેય ધાતુ રહ રહેવા 'ના અર્થમાં મળે છે, સં.મા રહ્ ધાતુ 'હોટવા' ના અર્થમાં છે. સં. રહ્ ધાતુનું આ સ્વ જ જુનું પ્રકૃત સ્વ હોઈ શકે. પ્રા. મૂ. કુ. રહિમા > અપ. રહિમા > મધ્ય. ગુજ. રહિમા એ ટૂંકવાતાં રહ્યા > રહા. લેગનમા યથુતિનો લોપ]

રાહ, રાય, રાયિ પું. 'રાજા' ૨-૧૮ [સં. રાજા > પ્રા. રામા (> રાય-સમાસમાં) >. અર. રામ, રા > મધ્ય ગુજ. રાય, રાહ, રાયિ, 'યમુતિના પ્રેમે', અર્થા. ગુજ.માં 'રાયજી'માં એ 'રાય' છે.] રાયિ ત્રી. વિ., એ. વ. 'રાજા' ૨-૧૫ [આમા ત્રી. વિ. એ. વ. ફ પ્રત્યય લાગ્યો છે. અન 'રાહ પન ત્રી. વિ., એ. વ. ધાવ]

રાસો = રાસ્યો મૂ. કુ., પું. 'સાંવળ્યો; રોક્યો અટકાવ્યો' ૨-૮ [સં. રશ્વિતકઃ > પ્રા. રશ્વિજમ્બો > અપ. રશ્વિમ્બ > મધ્ય. ગુજ. રાસિમ્બ, ને પછી ટૂંકવાતાં-છેક અર્વા. રૂપ.]

રાચ્છિ ભવિષ્ય. ઘો. પુ., ઇ. વ. 'રાચ્છો, આનંદ પામશે.' ૧૧-૨૩ [પ્રા. વેશ્ય ધાતુ રચ્ચ 'રંજન પામવું' અર્થમાં મળે છે. મોરીએ *રક્તિ (મૂ. કુ. + તિ) એવું મૂળ રૂપ સૂચવ્યું છે. સંભાવના સં. રજ્યતેનું પૈશાચિક અસરે રચ્ચિ થાય-એની વિશેષ શક્યતા છે. ચેરાક, રક્ત અને રજ્યતે બેઠ રજ્ઞ્ ધાતુનાં જ રૂપ છે. 'રાચર્ષ્યાલુંને' પણ આ રચ્ચ સાથે સંબંધ છે; ડૉ. દ્વે તો રચ્ચ-ના મૂળમાં સં. રચ્ 'રચના કરવી' ધાતુ સ્વીકારે છે. પ્રા. રશ્વિસ્વદ્ > મધ્ય. ગુજ. રાચિ-સદ્, રાચિસિદ્, રાચસિ > રાચ્છિ (લાઘવ અને તાલઘટતાથી)]

રાજાન પું., સંશોધન વિભક્તિ 'હે રાજા' ૪-૧ [પ્રાસ મેઠવવા રાજન, રાજાન એમ પ. જિ.માં પ્રયોગાય છે. અહીં સં. રાજન્ સંચોરનનું તીથું રૂપ ગુજ. લાક્ષણિકતાએ લઘ્યું છે.]

રાજિ નપું. 'રાજ્ય' ૨-૧૧ [સં. રાજ્યના ઘનો સીધો દ્વ. અર્વા. વિકાર.]

રાજિ ઘર્ત., ઘો. પુ., ઇ. વ. 'શોમે' ૧૧-૪૯ [સં. રાજ્ ધાતુને તત્સમ લેણે પ્રયોજી ઘો. પુ., ઇ. વ.નો દ્વ લગાવી રાજદ્, ને પછી ટૂંકવાતાં]

રાટિ સ્ત્રી. 'રાટ્ય, રાગડો' ૨૩-૬ [પ્રા. વેશ્ય રાટિ સ્ત્રી. 'લડાઈ'ના અર્થમાં છે. સં. રટ્ 'ચોલ્યું' ઉપરથી રાટિ 'ઘૂમ'ના અર્થમાં છે. સંભવ છે કે 'રાટિ'ના મૂળમાં આ રાટિ હોય. મહાપ્રાણત્વ પાદ્મકથી ડમેગઈ મધ્ય. ગુજ.માં રાટિ ઘયો છે, તે પાછો અર્વા. ગુજ માં મહાપ્રાણિત નહિ એવો રાટ્ય રાટ્ મૂળ છે, લેગ્નના રાટ.]

રાણી સ્ત્રી. 'રાણો, રાજાની પત્ની' ૩-૧૬ [સં. રાણિકા > પ્રા. રાણિમા > અપ. રાણિમ્બ > મધ્ય. ગુજ. રાણો, પ્રા.મા યેવડા ણમા જૈ. મહા. ઉચ્ચારણ થ હોવાને કારણે મધ્ય. ગુજ.મા એવા શબ્દોમા અપભ્રંશ દ્વારા 'ન' ઊતરી આવે છે, છતાં આજે જોમ આ શબ્દમાં પણ જ મળ્યો છે એ અપવાદ છે. રાણો એ આનો વિકાસ પું. છે.]

રાસિ સ્ત્રી. 'રાશ, ઘોઠા-બ્લદનું દોરડું' ૨૮-૧૭ [સં. રશ્મિ પું. સ્ત્રી > પ્રા. રસ્મી > અપ. રશ્મિ > મધ્ય. ગુજ. રામિ, રાસિ ('દ્' તાલ્યાવ્યને સર્વે 'શ્')]

રાહી (?) ૭-૧૬

રાંઢ સ્ત્રી. 'રાંઢીરાંઢ, વિધવા; (લા.) કુલ્લયા' ૨૨-૨ [સં. રપ્ઢા > અપ. રંઢ > મધ્ય. ગુજ. રાંઢ. આકારાંત હોઈ અર્ધા. ગુજ.માં યથુતિ નથી.]

રિદિ ૩-૧ [હુઓ રદિ.; ૩-૧૧માં પ. વિ.નું એ. વ. જ છે, ય્યારે ૩-૧માં સા. વિ. એ. વ. છે.]

રિધિ સ્ત્રી. 'ઋદિ, સઋદિ' ૪-૬ [સં. ઋદિઃ > પ્રા. રિઢી > અપ. રિઢિ > મધ્ય. ગુજ. રીધિ, રિધિ, રીધ્ય, રિધ્ય.]

રીસ સ્ત્રી. 'સીજ, કોય' ૨૮-૪૪ [સં.માં રિપ્ ધાતુનો અર્થ 'ફેંજા કરવી.' થોરે છે. સં. રિપ્યનિ > પ્રા. અપ. રિસ્પહ > મધ્ય. ગુજ. રીસફના વિકાસે આ નામ મળ્યું છે. ગુજ.માં ધાતુ રીપનો આવે પ્રયોગે રિમાલું પ્રયોગ-'સીજને લઈ અથોલા લેવા' એવી રીતનો છે. રિમામણું એ આનો વિકાસ. ટર્નર રપ્માંથી રીમ્ ફાટે છે.]

રીંછ નપું. 'શરીરે વાઢવાણું એક જંગલી હિંસ પ્રાણી' ૧૮-૬ [સ. ઋક્ષઃ > પ્રા. રિચ્ઝો, રિંછો > અપ. રિંછુ > મધ્ય. ગુજ. રીંછ]

રુહ વર્ત., ગ્રી. પુ., એ. જ. 'રહે' ૨૨-૧ [સં. રોદિતિ > પ્રા. રોમહ > અપ. રોહ મધ્ય. ગુજ. રોહ, રહ, રહ. અર્ધા. ગુજ.માં રપ્ અને રોય બંને પ્રયોજાય છે.]

રુહ્ વિ. 'સાઈ, લગ્ન' ૨૧-૫૧ [સં. રૂપકકમ્ > પ્રા. *રૂમહમં > અપ. રૂમહઠં > મધ્ય. ગુજ. રૂયહઠં, રુઢઠં, ને ટૂંકવાનાં]

રૂપૂ નપું. 'આંધુનું વિંદુ' ૧૪-૭ [આતું મૂઢ જાણવામાં નથી. બેરાક, મૂઢમાં સં. રૂપ્ ધાતુ તો આદિમુતિમાં છે જ.]

રોય ૧૩-૨૫ (હુઓ રુહ.) રોદિ અવિષ્ય ગ્રી. પુ., એ. વ. ૧-૧૧ [રો-અંગને ક્રમિક વિકાસે મળેલો 'સહ > 'મિહ > 'સિ]

રુલ્લિઝં મૂ. કુ. 'રુલ્લિ' ૧૮-૨ [સં. *રુલ્લિયતિ > પ્રા. *રુલ્લિસ્વહ > મધ્ય. ગુજ. રુલ્લિહ, રુલ્લિહમાં મળેલા લગ્ન ધાન્વંગને મૂ. કુ.નો અંતે સ્વરમાર-વાઢો ફક્ત લાગતાં.]

રુલ્લન નપું. 'લગ્ન, વિવાહ' ૧૧-૪૩ [નં મૂ. કુ. રુલ્લનો નામ તરીકે પ્રચલિત પ્રયોગ. રુલ્લ = સુદર્ન, પડ્ડી, 'પરિણય, વિવાહ']

રુલ્લાઈ વર્ત., (પ્રેરક). પ. પુ., એ. વ. ૬-૨૫ [સં. રુલ્લ દપરથી પ્રા. રુલ્લ દ્વારા મમાઢ-ની જેમ રુલ્લાઈ પ્રેરક અંગ. એનું મધ્ય ગુજ., પ પુ., એ. વ.નો હં લાગતાં રુલ્લાઈઠં, ને પડ્ડી ટૂંકવાતાં.]

લડધદિ વર્તે, ત્રી. પુ., એ. વ. 'લયડે' ૮-૨૦ [ધ્વન્યાત્મક ધાતુ-રૂપ]

લડાવતાં વર્તે. ક્ર. અવ્યયાત્મક સા. વિ. એ. વ. 'લાડ કરતાં' ૧-૧૦ [પ્રા. દેશ્ય લઙ્ઘિય નપું. 'લ્યડ, પ્યાર' અર્થમાં છે. સં.માં લઙ્ ધાતુ (મૂળમાં ધ્વન્યાત્મક) છે. એનો આવી સાથે સંબંધ શક્ય છે. આજે મધ્ય. ગુજ.માં લાડ અને પ્રેરક અર્થમાં લડાવવડં ખાખાં છે. ગામાં લડું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય છે. મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણનો લડલુંડું લડાલણું (લડાઈ કરવી-કરાવવી,) તુડો જ શબ્દ છે. 'એક થાજુ નમલું'નો વાચક લડ- મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણવાળો હોઈ પ્રા. દેશ્ય લઙ્ઘિય સાથે એકાત્મક હશે; ઉપર 'લડાવતાં'માં વર્તે. ક્ર.નો તડ લાગ્યા પછી સા. એ. વ.નો અવ્યયાત્મક ખી લાગ્યો છે.]

લવિ વર્તે, ત્રી. પુ., એ. વ. 'ફરકે' ૧૬-૮ [પ્રા. દેશ્ય જૈવો લવ ધાતુ 'પ્રવૃત્તિ કરવી' ના અર્થનો છે. સં. લવ્- 'વોલવું'નો સંબંધ આના મૂળમાં હોય. મધ્ય. ગુજ. લવહ > લવિ લપવધી. 'લવકારો' શબ્દ આના વિકાસમાં શક્ય છે.]

લહિ વર્તે, ત્રી. પુ., એ. વ. 'લે, જાણે' ૧૧-૧૦૧ [સં. લભતે > પ્રા. અવ. લહહ > મધ્ય. ગુજ. પળ લહહ, ને ટૂંકવાતાં, પ્રાકૃતમાં 'લે' ધાત્વળ પળ છે, જેનો સંબંધ સં. લા 'લેવું' સાથે છે.] લઘુ મૂ. ક, પું. 'લીધો. જાણ્યો' ૨ [લહ ને મધ્ય. ગુજ.નો મૂ. ક્ર.નો હટ લાગતાં લહિહ, ને પછી ટૂંકવાતાં]

લાઈ અ. ક્ર. 'લગાઈને, જગાવીને' ૧-૧૧ [સં. લા-ધાતુ-ના પ્રેરકનું રૂપ પ્રા. લામ- એને અ. ક્ર.નો હજ લાગતાં લાહમ- દ્વારા મધ્ય. ગુજ. લાઈ]

લાગ (?) વિ. ક્રિ. વિ. 'ઘણા, એવું' ૧૧-૧૦ [સં. લપ્ત- > પ્રા. લગ્- ઉપરથી - 'વલ્લોતું' ને પછી 'ઘણા' સારાણમાં 'લાગ મક્કા પડે છે!' એવો પ્રયોગ સામાન્ય છે.] લાગ પું. 'મોકો, કારી, અનુકૂળ પરિસ્થિતિ' ૧૫-૧૦ [આમાં પળ ઉપરનો જ વિભ્રમ છે; 'લાગલું' 'વલ્લો રહેવું' એ અર્થ છે.] લાગિ વર્તે, ત્રી. પુ., એ. વ. 'લાગણી થાય, અનુભવાય, થાય' ૫-૧૦, ૧૪-૮. [સં. લગ્યતે > પ્રા. અવ. લગ્ગહ > મધ્ય. ગુજ. લાગહ, ને પછી ટૂંકવાતાં.] લાગી મૂ. ક, સ્ત્રી. 'ચાલુ થઈ, મેંડાઈ' ૩-૮ [ઉપર મુજબના મધ્ય. ગુજ. ધાત્વળ લાગ-ને મૂ. ક્ર.નો હટ, ને પછી સ્ત્રી. હૈ લાગતાં]

લાજ ત્રી. 'લજા, શરમ' ૮-૧૬ [સં. લજ્ઞા > પ્રા. લજ્ઞા > અવ. લજ > મધ્ય. ગુજ. લાજ. આકારાંત હોઈ યથુતિ અંતે નથી.]

લાલિં વિ. 'લાલવાલું, લાલિલું' ૨-૫. સુઓ ઉપર લલિલતાં. આજે

લાહો અને લાહી પુચ અને પુગ્રીના વાચક શબ્દ અપ્યા છે: મં. લાહ-લાહી સરસાથો, ગાદળી પણ જાગેનો શબ્દ છે. લાહ + 'હકંટ' (સ્વાથે) લાહિકંટ, ને દૂંઢવાતાં]

લાપી મૂ. કુ., શ્રી 'મઝી' ૨૬-૧ [મં. લઘ્યક: > પ્રા. લદમ > મધ્ય. ગુજ. લાપમ, ને હેડે સ્ત્રી.નો ફે. આજે લાપવું કિ. પ. આપ્યું છે.]

લાલ સ્ત્રી. 'લાલ્યા' ૧ ૧૩ [મં. લાલમાનું દૂંઢવાયેનું ગુજ. રૂપ.]

લિ વર્ત., શ્રી. પુ., ઇ. વ. 'લે' ૨૨-૧૩ [સં. લા ધાનુનો પ્રા. લે, લેઈ દ્વારા મધ્ય. ગુજ.માં લિઈ ને લિ.] લીપી મૂ. કુ. સ્ત્રી. 'સ્વીચારી, મઝી' ૫-૪. [જુઓ લીપ.] લીપું મૂ. કુ. ૩-૨

લીન (સં.) મૂ. કુ. 'મગન, હવેનું,' ૧૦-૧૧

લુઈ અ. કુ. 'લોઈ, નુંડીને' ૨૧-૪૩ [સં. લોપવાનિ > પ્રા. લોવેઈ, ઓવડ, *લોમઈ > અપ. *લોઈ > મધ્ય. ગુજ. લોઈ, લુઈ; આમ મહેલા લો અને જી અંગને અ. કુ.નો 'ફે' લાગ્યે.]

નેહનિ, લેઈ અ. કુ. 'લઈને' ૪-૧૨, ૧૫-૩ [જુઓ ઉપર લિ. જી ધારવંગને અ. કુ.નો 'ફે'. ઘષારામાં નહ > નિ અને એને કારણે ફેની દ્વસ્વતા]

નેહું નપું. 'ગણતરી' ૧૭-૧૦ [સં. લેપ્યકમ્ > પ્રા. લેક્તમં > અપ. લેક્તકં > મધ્ય. ગુજ. લેક્તં, ને દૂંઢવાતાં]

લોપી મૂ. કુ., સ્ત્રી. 'લોપ ક્યોં, વધામી' ૧૬-૨૧ [સ. લોપ-ધારવંગનો તત્તમ પ્રયોગ + મધ્ય. ગુજ. મૂ. કુ. નો હડ + સ્ત્રી. ફે]

લ્યાવિઈ વર્ત., શ્રી. પુ., ઇ. વ. 'લાવે' ૨૪-૩ [જુઓ લિ અને લેઈ-ફે. લેઈ + માવફેનું દૂંઢવાઈ *લિયાવઈ > લ્યાવઈ, ને 'વ'માં ફના પ્રભેપે લ્યાવિઈ. જો. ટેસ્મિયેરી અને મોઢી આ રૂપને લા ધાનુનું પ્રેરક રૂપ ગણે છે; મને એ સંયુક્ત-સંધિયુક્ત રૂપ લાગે છે. અજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં લ્યાવવું, જ્યાવવું (જઈ + આવવું) જાણીતાં છે.] લ્યાવ્યું મૂ. કુ. પું 'લ્યાવ્યો' ૨૩-૮ [લ્યાવ-અંગને મૂ. કુ. હડ = લ્યાવિઈ, ને પઢી દૂંઢવાતાં. આ લ્યાવ-અંગનું લાચ-વૈદ્યલિક રૂપ પણ મધ્ય. ગુજ.માં મળે છે.]

વચ્છાણ નપું. 'પ્રરંસા' ૧-૧૭ [મં. ધ્યાપ્યાનમ્ 'વિશદ વિવરણ' > પ્રા. વક્સ્વાયં > અપ. વક્સ્વાણુ > મધ્ય. ગુજ. વચ્છાણ ('સામાન્ય વિવરણ-વ્યા-વચન' અને પઢી 'દશમા') - એ વચ્છાણવડે કિ. પ. પણ આપ્યું.]

વગૂતા મૂ. કુ., પું., વ. વ. 'વિદાયા' ૨-૬ [સં. વિ + ગુપ્ ધાતુ ઉપરથી પા. ઇ. સ., ડો. દવે, મોડી, ધોંડેસરા (કાગુ) વગેરે સાથે છે. સં. માં આ અર્થ વ્યાપક નથી, પાછલ્લથી મન્વ્યો છે. વિ-ગુપ્ત- > પ્રા. વિગુપ્ત- > મધ્ય. ગુજ. વિગૂત- + ટ (પું. પ્રત્યય) અને વ. વ.નો આ; વૈકલ્પિક રૂપ વગૂતા. 'વગોવું, વગોવું' એ આ સં. વિ + ગોપયન્તિ > પ્રા. વિગોવદ્નો વિકાસ છે.]

વઢાઈ સ્ત્રી. 'મોટાપણું, મહત્તા, ગૌરવ' ૨૦-૮ [સં. વૃદ્ધ- > પ્રા. અપ. વહુ > મધ્ય. ગુજ. વઢ + ઢાઈ (સ્ત્રી. પ્રત્યય).]

વધામણી સ્ત્રી. 'અભિનંદન' ૨૬-૧ [સં. *વર્ધાપનિકા > પ્રા. વદ્ધાવણિયા > અપ. વદ્ધાવણિય > મધ્ય. ગુજ. વધામણી. 'વધાવું' એ સં. *વર્ધાપયતિનો વિકાસ]

વધારું = વધારવું મૂ. કુ. 'લાંબું કરું; (લા.) કાપું, વધેવું' ૧૬-૮ [સં. *વૃદ્ધાકાર- > પ્રા. વદ્ધાર- > મધ્ય. ગુજ. વધાર-. મોડી વગેરે વર્ધ + પ્રેરકનો કાર-ગણે છે એને મધ્ય. ગુજ. દૃઢ મૂ. કુ.નો યાગતાં વધારિડં, ને ટૂંકવાતાં વધારવું-વધારું. વધારવું આજે ઉપરના થેડ અર્થમાં પ્રયોજાય છે, જ્યારે વધેવું માત્ર 'વોઢવું, કાપવું'માં વપરાય છે.] વધ્યારી મૂ. કુ., સ્ત્રી. ૩૧૬ [વધે નિર્ણયક ચ-ધુતિનો પ્રત્યેક.]

વરજી મૂ. કુ., સ્ત્રી. 'છોટી રીંડી' ૬-૨૧ [સં. વૃક્ષ-વર્જનો તત્સમ લેણે સ્વીકાર કરી પછી વિશ્લેષ થયે + મૂ. કુ.નો દૃઢ + સ્ત્રી. પ્રત્યય ઇ.]

વરણથો = વરણવ્યો મૂ. કુ., પું. 'વર્ણિત કર્યો' ૧-૭ [સં. વર્ણનો તત્સમ લેણે સ્વીકાર કરી 'વ'ના ઉમેરણે ધર્મવ- અને વિશ્લેષે વરણવ- થેડ અંગ. એને મૂ. કુ.નો દૃઢ = વરણથિડ, એ ટૂંકવાતાં વરણવ્યુ, ને પછી અર્વા. ભૂમિકા માટે વરણવ્યો.]

વરટા-પતિ (સં.) પું. 'હંસ' ૬-૬

વરૂણ સ્ત્રી. 'વરણી, વસંદગી, વરોણી' ૪-૧ [સં. વૃ ધાતુ ઉપરથી સં. નામ વરણ છે; પણ લોકોમાં વરણી પ્રવારમાં છે, જેના ઉપરથી જાણ્યોને વિધિ માટે નિમંત્રવાના આવે છે સ્થાને વરૂણી, વરોણી વપરાય છે; વરૂણ અને વરોણ પણ પ્રચલિત છે.]

વરસ નપું. 'વર્ષ, સાલ' ૬-૫ [સં. વર્ષનો વિશ્લેષથી પ્રા. વરિસ થયા પછી મધ્ય. ગુજ.]

વરમાતિ પું., સા. વિ. એ. વ. 'વરસાદ વસતે' ૪-૧૦ [મરાઠીમાં પણ 'વરસાત' છે; અર્વા. ગુજ.માં વરસાદ છે. આના મૂળમાં પ્રા. વરિમારત્ત- (સં. વર્ષારાત્ર-) હશે એમ માની શો. દવે જણાવે છે કે ર્નો લોપ નિયમિત નથી. મને લાગે છે કે વર્ષા + આર્દ્ર (વિ.) = વર્ષાર્દ્રમ્ > પ્રા. *વરિસદં > અપ. *વરિસદુ > મધ્ય. ગુજ. વરસાદ, જે પછી પ્રયોગથી પું.માં આવ્યો હશે. વર્ષાર્દ્ર જાતમ્-માંથી આ વિકાસ સંભવિત હશે. વિશેષણ હોઈ પું. ધવામાં મુરઠેલી નથી.]

વરાહ વર્ત. (કર્મણિ), ત્રી. પુ., એ. વ. 'વરાય, વરવામાં આવે' [સં. *વરયનિ > પ્રા. વરેહ, વરહ > અપ., મધ્ય. ગુજ. વરહથી મહેલા વર-ધારયંગને મધ્ય. ગુજ. કર્મણિ પ્રત્યય આ અને ત્રી. પુ. એ. વ.નો ફ લગતાં.] વરાણુ આસાર્થ. (પ્રેરક), ધી. પુ., ધ. વ. 'વરાવો' ૧૦-૬ [સં. *વરાપયત > પ્રા. વરાપેહુ > અપ. વરાવહુ > મધ્ય. ગુજ. વરાયડ, ને ટૂંકવાતાં.]

વલગાં મૂ. કુ., નપું., ધ. વ. 'વલગ્યાં' ૩-૧ [સં. વિ-લગ્નકાનિ > પ્રા. વિલગ્નમાણિ > અપ. વિલગ્નાઈ > મધ્ય. ગુજ. વલગાં, ને ફડ ફરી લાગતાં વલગિયાં ઘડે વલગ્યાં પણ.]

વલતુ વર્ત. કુ., પું. એ. વ. 'વલતો (જવાબમાં)' ૭-૧ [સં. વલયત્- > પ્રા. વલેત- વલેત- > મધ્ય. ગુજ. વલત- + ૧. વિ., એ. વ.નો ડ = વલતડ, ને ટૂંકવાતાં.]

વસિ ક્રિ. વિ. 'વશમાં' ૮-૧૮ [સં. વસે- > પ્રા. વસે > અપ. વસિ > મધ્ય. ગુજ. વસિ, વસિ (ફને લઈ તાલબ્ધ જ).]

વર્ગી મૂ. કુ., ત્રી. 'વસી. આવી રહી' ૧-૧૧ [સં. *વસિત- > પ્રા. વસિત્ત- > મધ્ય. ગુજ. પણ વસિત્ત + ત્રી. પ્રત્યય ફે = વસી અને પછી ફેને લઈ તાલબ્ધ જ.] વસે વસે., ત્રી. પુ., એ. વ. 'આવી રહે' ૨૨-૧૬ [સં. વસનિ > પ્રા. અપ., મધ્ય. ગુજ. વસઈ અને પછી અર્તાં. થતાં]

વહિ વર્ત., ત્રી. પુ. એ. વ. 'વહે, પારણ કરે, ડટાવે' ૧૧-૧૦૧ [સં. વહનિ > પ્રા. અપ., મધ્ય. ગુજ. વહઈ, ને ટૂંકવાતાં.] વહાનિ અ. કુ. 'વાનો જઈને' ૮-૪ [સં. *વહ- > પ્રા. વહિત > મધ્ય. ગુજ. વહો અને વધારામાં મહે > નિ (સં. અન્યત્ ઉપરથી)]

વા, વાહ પુ. 'વાયુ' ૨૬-૧૩, ૧૧ [સં. વાયુઃ > પ્રા. વાઙ > અપ. વાઙ > મધ્ય. ગુજ. વા, ને પછી 'ફ' નો પ્રેરણ]

વાળાં = વામણે મૂ. કુ., નપું., ધ. વ. 'વાળાં, રૂઝાં.' ૧૧-૬૭ [સં.

વાગ્ધતે > પ્રા. વગ્ગદ્ દ્વારા મધ્ય. ગુજ. વાગદ્; એમ વાગ-અંગ આગળ પછી વિકલ્પે 'જ્' નો 'ગ્' થાય છે. વાગ + મૂ. કુ.નો ફટ્ = વાગિટં ને વ. વ. વાગિઆં, ને ટૂંકવાતાં વાગ્યાં > વાગાં; જ્યારે વાગ-અંગ છેક અર્વા ગુજ.માં નષ્ટ થયું છે, હિંદી વગેરેમાં વજ-અંગ જ છે. વાગ- પછીથી 'માર લગવો'ના અર્થમાં પણ વિકસ્યો છે.]

વાઘ પું. 'એક હિંસ પશુ' ૧૬-૧૧ [સં. વ્યાઘ્રઃ > પ્રા. વઘો > અપ. વઘુ > મધ્ય. ગુજ. વાઘ]

વાટ સ્ત્રી. 'માર્ગ,' કેડો' ૩-૪ [સં. વર્મા > પ્રા. વટ્ટા > અપ. વટ > મધ્ય. ગુજ. વાટ. પણ ગુજ. સુધીમાં-૫ સ્ત્રી માં આથી રહે છે. આમાં અંતે યથુતિ નથી, તેથી મૂળમાં અંતે આ જોડ્યે અને એ સ. વર્મા પું.માં છે જ. વાઠ્ય એટલે 'દિવેટ' એ સં. વર્તિ-માંથી વિકસેલ છે. ઉપરનો વાટ શબ્દ રુદિથી વાટ જોડે 'રાહ જોડે' એમ પણ વપરાય છે.] વાટિ સા. વિ., એ. વ. 'માર્ગમાં,' [+ સા. વિ. એ. વ.નો ફ]

વાણિક પું. 'વાણિયો' ૪-૧૨ [સં. વણિક નો તત્સમ ગુજ. વણિક (અકારાંત) - એની આદિશ્રુતિની દીર્ઘતા નિષ્કારણ.]

વાત સ્ત્રી. 'વારતા, હફીકત' ૧-૨૦ [સં. વાર્તા > પ્રા. વત્તા > અપ. વત્ત > મધ્ય. ગુજ. વાત. આમાં મૂળમાં અંતે આ હોઈને છેડે યથુતિ નથી.]

વાધસિ મધિવ્ય., ત્રી. પુ, એ. વ. 'વધશે' ૩૦-૨૩ [સં. વર્ધિષ્યતે > પ્રા. અપ. વઙ્ઘિસહ > મધ્ય. ગુજ. વાધસહ, વાધસહ, ને ટૂંકવાતાં વાધસિ; 'હ'ના યોગે તાલબ્ય ણ્.] વાધિ વર્તે., ત્રી. પુ, એ. વ. 'વધે' ૬-૧૨ [સં. વર્ધતે > પ્રા. અપ. વદ્દહ > મધ્ય. ગુજ. વાધહ, ને ટૂંકવાતાં. મધ્ય. ગુજ. માં આમ વાધ ધાત્વંગ છે જેનું છેક અર્વા. ગુજ. માં વધ નિશ્ચિતરૂપે આવી રહે છે.]

વામસિ મધિવ્ય., ત્રી. પુ., એ. વ. 'વસાર કરશે, વાર કરશે, કાઢી નાસશે' ૧૬-૧ [સં. માં વમવતિ, પણ વામવતિ ગણી પ્રા. માં વામહ 'ઓકે છે; પેલી દે છે' ઉપરથી વામ અંગ. પ્રા. વામિસહ > મધ્ય. ગુજ. વામિસહ, વામસહ, ને ટૂંકવાતાં]. વામિયુ મૂ. કુ., પું. 'કાઢી નાસ્યો' ૧૧-૭૧ [પ્રા. વામિયમો > અપ. વામિયઠ > મધ્ય. ગુજ. વામિયઠ, ને ટૂંકવાતાં.]

વારિવારિ ક્રિ. વિ. 'વારંવાર' ૧૫ ૨૩ [સં. વારંવારમ્ ને સા. વિ., એ. વ.નો મધ્ય. ગુજ. 'હ' લગી વારહ-વારહ, ને પછી ટૂંકવાતાં. મધ્ય. ગુજ.માં વારોવારિ પણ પ્રયોજાય છે, તો અર્વા. ગુજ.માં અલગ રીતે. વારે વારે]

वारु, पारु कि. वि., वि. 'ठाक, योग्य, सारु' ३-८ [सं. वरम् उपरधी मध्य. गुज.मां वारु-वारु जे अप धरठनुं टूंकव येनुं छे]

वारोवारि कि. वि. 'वारवार' १६-११ [जुओ उपर धारिवारिमां. धारठ-वार ने सा. वि, ए. व. नो ह. आमां वजे उ छे से प. वि. ए. व. नो छे: अन्य: + अन्य: = अन्योन्य: ने गुज. अन्योन्य (तत्सम); सरखावो अप. परोप्यरु (सं. पर: + पर:), अप्योप्यु (सं. आत्मा + आत्मानुं *आत्म: + *आत्म:)]

वारु भू. क., पुं. 'वार्यो, अटकाव्यो' ३-१८ [सं. वृना प्रेरक वार्यनिनुं भू. क. धारित: > प्रा. धारिओ > अप. अने मध्य गुज. धारिठ; ए टूंकवातां]

वाली भू. क., स्त्री. 'वाली, वलांड लेवडाव्यो' १६-१२ [सं. वल् धातुना प्रेरक उपरधी वालित- > प्रा. अर., मध्य. गुज. वालित-ने स्त्री.-नो ई लगतां. मूळमां एकवचो न् होई अर्वा. गुज.मां 'ळ' आव्यो छे]

वाहार स्त्री. 'मदद, सहाय' ११-४ [सं. व्याहरति (वि + आ + ह 'बोलावधुं') उपरधी प्रा. वाहर- धारवंग, एजे मध्य. गुज.मां नाम वाहुरि, वाहारि आयुं, जेनुं वाहरय- वाहरय द्वारा वाहर, वाहार आवे + सा वि. ए. व. ह = वाहारि बहारमां, मददमां. आमां ॥ उच्चारणमां मात्र महाप्राण स्वरूपे: वा:रि]

वाहला वि., पुं, व. व. 'वहाला, प्रिय' १६-१६ [सं. बहुभक्त: > प्रा. अर. बहुभक्ता > मध्य. गुज. बाहलभा, बाहलभा, ने टूंकवातां उच्चारणमां वा ला एम मात्र महाप्राणित स्वर ज.]

वाहि पुं., सा. वि., ए व. 'मार्गमां' ११-७८ [सं. वाह तत्सम + मध्य. गुज. सा. वि. ए. व. 'ह']

वाहु वर्त., पी. पु., व. व. 'छेनरो' १६-२० [सं. वह्ना प्रेरक वाहयति उपरधी प्रा. वाहइ द्वारा मध्य. गुज.मां वाह- 'छेनरवा' ना अर्थमां छे. वाहउ (< सं. वाहयथ) नुं टूंकवातां]

वांकु वि., पुं. 'वांको' ११-३० [सं. वक्रक: > प्रा. वंकओ > अप. वंकठ > मध्य. गुज. वांकुठ, ए टूंकवाता]

विस्त्राणू = विस्त्राण्यं भू. क. 'वस्त्राण्यं' ६-४ [जुओ आ पूर्वं वस्त्राण. मध्य. गुज.मां विस्त्राण-वस्त्राण स्त्री. ए नामपातु उपरधी भू. क. विस्त्राणिउं, ए टूंकवातां विस्त्राण्यं, ने पळीं यथुतिना लोये.]

વિલિહ્ નામયોગી, 'વિંશ' ૧૧-૩૦ [સં. વિપયે (સા. વિ., એ. વ.) નો સીધો વિચાર લેવાનમાં મધ્ય. ગુજ. માં વિવિહ્, પણ ઉચ્ચારણ વિલિહ્, એમાં ઘણેની શ્રુતિમાં ' હ ' નો પ્રક્ષેપ પણ. ગુજ. માં વિપે જોડણીમાં પરંપરા વિલે છે; વિસહ દ્વારા વિશે છે.]

વિગૂતી મૂ. કૃ., સ્ત્રી. ' વ્યાકુલ શર્દે ' ૧૯-૧ [જુઓ આ પૂર્વે વગૂતા. અહીં ' નિંદા ' ને વદલે ' વ્યાકુલતા ' નો અર્થ આવી રહ્યો છે. સ્ત્રી. નો ઈ પ્રત્યય.]

વિગુંજુ ઘર્તૈ., ધી. પુ., ઘ. વ. ' દુઃસ ભોગવો ' ૧૫-૧૬ [જુઓ વગૂતા અને વિગૂતી. આ વૈકલ્પિક ઉચ્ચારણવાળું રૂપ જણાય છે.]

વિછોહી મૂ. કૃ., સ્ત્રી. ' છૂટેયી, વિનાની ' ૧૯-૮ [સં. વિ-શ્રુમ્ના પ્રેરકતું મૂ. કૃ. વિ-શ્રોભિત- > પ્રા. વિચ્છોહિમ > મધ્ય. ગુજ. વિછોહિમ ને સ્ત્રી. પ્રત્યય ઈ. ' માનસિક લઝમ્લાટ પામવો ' એ અર્થમાંથી ' છૂટા પડતું ' એ અર્થ વિકસી આવ્યો છે.]

વિળજ નપું. ' ઘાળિજ્ય, વેપાર ' ૨૧-૫ [સં. ઘાળિજ્યમ્ > પ્રા. ઘળિજ > અપ. ઘાળિજ્જુ > મધ્ય. ગુજ. ઘાળિજ, વિળજ (હના વ્યત્પયથી)]

વિળજાર પું. ' ઘળજારો, વેપારી ' ૨૦-૧૩. [સં. ઘાળિજ્યકારઃ > પ્રા. ઘાળિજ્જારો > અપ. ઘાળિજ્જાર > મધ્ય. ગુજ. ઘળિજાર, વિળજાર (હના વ્યત્પયયથી); અંતે સ્વરભારથી ઘળિજારડ = ઘળજારો ૨૧-૫]

વિળિ નામયોગી, ' વિના ' ૧૧-૨૪ [સં. વિના > અપ. વિણ > મધ્ય. ગુજ. વિળ અને નિરર્થક સા. વિ. ઇ. વ નો હ]

વિવિત (સં.) મૂ. કૃ. ' જાણેલું ' ૨૫-૩

વિધ સ્ત્રી. ' વિધા, પ્રકાર ' ૨૫-૧૯ [સં. વિધાનો અર્વા. તદ્ભવ.]

વિધ્ય પું. ' વિધિ, પ્રકાર ' ૬-૨૪ [સં. તત્સમ વિધિના હનો ય્ પયે અર્વા. તદ્ભવ]

વિધ્યાતા પું. ' વિનાતા, વિધિ, દ્રવ્ય ' ૫-૧૦ [સં. વિધાતાનો ય્ના નિર્વર્તક પ્રક્ષેપે અર્વા. તદ્ભવ]

વિનાળ નપું. ' જ્ઞાન, સમજ, સૂઝ ' ૧૧-૧૫ [સં. વિજ્ઞાનમ્ > પ્રા. વિજ્ઞાનમ્ > અપ. વિજ્ઞાણુ > મધ્ય. ગુજ. વિનાળ. ઘેવલા ઘમ્ ને વારણે ' ઝ ' આવ્યો.]

વિમાંત્રી મૂ. કુ., સ્ત્રી. 'વિમાંત્રી, વિચારી' ૧૫-૧૧ [સં. *વિમંત્રાનિ > પ્રા. વિમંમદ્ ઉપરથી મધ્ય. ગુજ. વિમાંમ અને વિમાંમ છે જાતનાં ંંગ મઢ્યાં. એને અ. કુ.નો ફેં ને પછી એને કારણે તાલ્લવ્ય શ્.]

વિરહિ પું. 'વિરહ' ૬-૨૫ [સં. દેહના દેહીની જૈન નિરર્થક દ્વ લગી પિરહિ.]

વિરી વિ. પું. 'વૈરી, શત્રુ' ૮-૨ [સં. વૈરિનું ગુજરાતીકરણ જેના લાગવે, જે મવિપ્યમાં વિરૂત ઉચ્ચારણમાં પરિણમ્યું : વૈરી.]

વિવિધિ વિ. 'વિવિધ, અનેક પ્રકારનું' ૧૦-૨૩ [સં. વિધિના રૂપમામ્યે છેડે 'દ્વ'નો નિરર્થક પ્રક્ષેપ.]

વિમસુ વિ. 'વિપમ, આચરું, અષરું' ૩૦-૪૫ [સં. વિપમકઃ > પ્રા. વિસમમો > અપ. વિમમડ > મધ્ય. ગુજ. વિમમડ ને વસમડ, ને ટૂંકવાતાં વિસસુ, વસસુ પળ.]

વિસ્મિ, વિરિમય પું. 'વિરમય, આશ્ચર્ય' ૨૩-૧૧, ૧૧-૬ [મં. વિસ્મયનું ગુજરાતીકરણ.]

વિહિચી અ. કુ. 'વહેંચી, માગ પાઢી' ૪-૮ [સં. વિમન્ત- > પ્રા. વિહસ અને વિહંજ- ઉપરથી મધ્ય. ગુજ.માં વિહિચ અને વિહિંચ. એને અ. કુ.નો ફેં લાગતા. પ્રા.માં વિહંજ રૂપ છે તે આના વિકાસમા કારણભૂત છે.]

વિહિર પું. 'વહેરો, સજાવત' ૧૦-૧૮ [સં. વ્યભિચારઃ > *વ્યભિષરકઃ 'નિયમમંગ' > પ્રા. *વહિમરજો > અપ. *વહિમરઠ > મધ્ય. ગુજ. વહિરડ, વિહિરડ, ને ટૂંકવાતાં.]

વિહિલુ વિ., પું. 'વહેલો' ૭-૪ [પ્રા. દેશ્ય વહિલ- શબ્દ છે. વહિલ્લો > અપ. વહિલ્લઠ > મધ્ય. ગુજ. વહિલ્લઠ, ને ટૂંકવાતાં. મૂઢમાં વેવઢા છુ ને લઈ અર્વા. ગુજ.માં પળ 'લ્' જ મઢ્યો.] આના મૂઢમાં વહિલડના મૂઢમાં રહેલો સં. પ્રય- શબ્દ સંમવિત છેઃ પ્રા. વહ- > *વહ-; એને હલ તો દ્રવિડી મૂઢનો પ્રત્યય લાગ્યો છે, જે સં.માં હલ તરીકે ટ્રિધિલ વગેરેમાં મઢે છે જ.]

વિહિવા પું. 'વિવાહ, લગ્ન' ૯-૧ [સં. વિવાહના આંતરિક સ્વર-વ્યંજન-ના વ્યત્યયથી: વિહવા ને પછી વિહિવા.]

વિહિવાર પું. 'વ્યવહાર' ૧૦-૨૩ [વિહિવામાં છે તેવો સ્વર-વ્યંજન-વ્યત્યયઃ સં. વ્યવહાર > *વિવહાર > વિહવાર, વિહિવાર, 'વહેવાર'નો

જનક.]

વિંદી મૂ. ક. છી. 'વંઠી, ઘટ થઈ, નટ થઈ' ૨૭-૧૭ [સં. વિનટ- > પ્રા. વિણટ- અને મધ્ય. ગુજ.માં લાઘવ થતાં વિંઠ-અંગ. એને મૂ. ક.નો હટ ને છી.નો ઈ લાગતાં] .

વીતી, મૂ. ક., છી. 'વ્યતીત થઈ, પસાર થઈ, વટી ગઈ' ૨૨-૧ [સં. વિપ્રત- (ઝગરવું, જુદા થવું) > પ્રા. *વિજત- ઉપરથી મધ્ય. ગુજ. વીત-અંગ; એને મૂ. ક.નો હટ અને પછી છી.નો ઈ.]

વીનતી, વીનતડી છી. 'ચિનંતિ, આતીતી' ૧૧-૧૬, ૨૭-૧૬ [સં. વિજ્ઞપ્તિકા > પ્રા. વિણ્ણત્તિજા > અપ. વિણ્ણત્તિજ > મધ્ય. ગુજ. વીનતી; અને સ્વાર્થે ડ લાગતા વીનતડી. અર્વા. ગુજ. માં ચિનંતી-ચિનંતિ નવો વિકાસ છે.]

વીનવ્યુ મૂ. ક., પું. 'વીનવ્યો' ૩૦-૪૬ [સં. *વિજ્ઞપિતઃ > પ્રા. વિણ્ણવિજો > અપ. વિણ્ણવિડ > મધ્ય. ગુજ. વીનવિડ, ને ટૂંકવાતાં]

વીસરવ મૂ. ક., પું. 'વીસર્યો, મુલ્યો' ૧૦-૩ [સં. *વિસ્મરિતઃ > પ્રા. વિસ્તરિજો > વીસરિજો > અપ. વીસરિડ > મધ્ય. ગુજ. વીસરિડ, ને પછી ટૂંકવાતા વીસરવ; આસપાસના તાલવ્ય હચારોને હરૂં પછી સ્ નો શ.]

ચુલાવુ આજ્ઞાર્થ વી. પુ., વ. વ. 'ચોઢાવો' ૨૫-૧૪ [સં. ઘલ્ ધાતુનું પ્રેરક *ઘલાપયતિ > પ્રા. ઘલાવેહ, ઘલાવહ > અપ. ઘલાવહ > મધ્ય. ગુજ. ઘલાવહ, યુલાવહથી યુલાવ અંગ અને અજ્ઞાર્થ વી. પુ., વ. વ.નો ડ થયે]

ચેગલુ વિ., પું. 'ચેગટો, છેટો, દૂરનો' ૧૮-૧ [જો. દવે જાના મૂલમાં સં. વ્યમ્મ શબ્દ સૂચવે છે. આ. હેમચંદ્રે (સિ.હે. ૮-૪-૩૭૦) ચેગાલુ શબ્દ વતાવ્યો છે. પ્રા.માં વ્યમ્મનું વિભગ્ગ- રૂપ યમ્મ સાયોસાય મળે છે. અર્થ 'વપુ ભાગલ, દૂર' એમ બનીટ છે, તો વિભગ્ગ + સ્વાર્થે લયી આ *વિમ્મગ્ગલમો > અપ. ચેગલડ દ્વારા મધ્ય. ગુજ. ચેગલડ, ને ટૂંકવાતાં ચેગલડ આવી શકે. મૂલમાં એકવચ્ચ 'હ્' ને કારણે અર્વા. ગુજ.માં 'હ્' આવ્યો છે.]

ચેટી મૂ. ક., શ્રી. 'સદન કરી, સમી' ૨૬-૧૧ [સં. ચેટ્ 'વીટકાઈ વટવું' ઉપરથી 'સદન કરવું' અર્થ વિકસ્યો લાગે છે. સં. ચેટિત- > પ્રા. ચેટ્ટિષ- > મધ્ય. ગુજ. ચેટિષ- ને છી. ઈ પ્રવચ. વદલ્ય વિનાનું ફરજિવાત પામ પેલ્ય એ આનો વિકાસ છે.]

ચેતન (સં.) નપું. 'પગાર' ૨૩-૨૮

વેદન છો. 'વેદના, પીડા' ૮-૫, ૨૬-૧૧ [સં. વેદનાનો અર્થ. તદ્ભવ.]

વેધ્યા પુ. 'વેધા, પ્રજ્ઞા' ૫-૪ [સં. વેધામાં નિરર્થક યશ્રુતિનો પ્રક્ષેપ. સરસાચો વિધ્યાતા.]

વેશંપા પું. 'વેશંપાયન ઋષિ, મહામારતના વક્તા' ૨-૧ [સં. વેશંપાયનનું ગુજ. ટૂંકવાયેલું રૂપ]

વ્યમિચાર પું. 'વ્યમિચાર' ૧૧-૬૨ [સં. વ્યમિચારનો અર્થ. તદ્ભવ.]

વ્યંદૂ મૂ. કુ. 'વંઠયું, વગડયું' ૧૧-૨૨ [જુઓ આ પહેલાં ઘિંઠી. આ અર્થો નવું. વ્યંટિડં, ને પછી ટૂંકવાતાં]

વરાંસો પું. 'વરાંસો, ભરોસો' ૧૧-૮૮ [ભજાત મૂઠ વરાંસડનું ટૂંકવાયેલું રૂપ. હિંદીમાં ભરોસા મઢે છે. ગુજ.માં ભરોસો- મરોંસો, મરુસો- મરુંસો આવાં, ચાર શબ્દસ્વરૂપ પ્રચારમાં છે; વરાંસો અગ્યારે લુપ્ત થઈ ગયો છે.]

શકે અવ્યય 'જાગે કે' ૧૧-૯ [સં. શકે એ શક્ ધાતુનું વર્તે. વર્તેરિ પ. પુ., એ. વ. નું રૂપ હરપ્રેક્ષા અઢેસારમાં વપરાય છે તેનું આ નિરવુનાતિક ગુજ. રૂપ છે. એને શક્ ધાતુ સાથે સંબંધ નથી. સરસાચો સં. જાગે > મધ્ય. ગુજ. જાગે.]

શળગાર પું 'શુંગાર, શોમા; ધરેળા' ૧૧-૨૦ [સં. શૃંગારનું સીધું અર્થ. ગુજ. રૂપ]

શંચલ નવું. 'શંચલ, ખાતું, અચ' ૧૫-૨ [સં. શમ્બલનું વિદ્યુત ગુજ. રૂપ.]

શિવિકા સ્ત્રી. 'શિવિકા, પાલગી' ૨૫-૧૮ [સં. શિવિકાનું અર્થ. વિદ્યુત રૂપ]

શમાવિ વર્તે, સ્ત્રી. પુ., એ. વ. 'શમાવે, શાંત કરે' ૨૨-૪ [સં. શમ્ ધાતુના શામ- અંગને ગુજ. 'માવ' પ્રેરણનો સામ્યે સાધેનું રૂપ : શમાવડ, ને ટૂંકવાતાં]

શરણું વિ. 'સરણું, જેવું' ૫-૨ [સં સરશ્ચક્રમ્ > પ્રા. સરિકચ્ચનં > અપ. સરિકચ્ચનં > મધ્ય. ગુજ. સર્ગિયડં, સરિયડં ને શરિયડં > શરણડં, પછી ટૂંકવાતાં; સ્ત્રી તાલવ્યતા આર્યવુદ માત્ર]

શરડી મૂ. કુ., છો. 'સરડી, હાલસ વરી' ૬-૨૧ [સં. શર્મ્ ધાતુના સર્જ- નો ગુજ.માં સરજ- પ્રયોગ; એને મૂ. કુ. નો ડૂડ + સ્ત્રી. ડું; પછી નિરર્થક તાલવ્યતાથી શ્.]

શરિત્વં વિ. 'સરત્તું, જેતું' ૭-૫ [જુઓ શરત્તું.]

શર્મ પુ. 'શ્રમ' ૮-૧૭ [સં. શ્રમતું શ્રમના ભર્મ જેમ પ્રાસ માટે શર્મ.]

શાપ્યુ મૂ. કૃ. પું., 'શાપ્યો, માંડ્યો' ૨૮-૩૭ [સં. શાપ તત્સમ નામનો ગુજ.માં મૂ. કૃ. નો પ્રયોગ : શાપિઠ, ને ટૂંકવાતા]

શામ વિ. 'ફાટું' ૪-૭ [સં. શ્યામમાંથી યનો ગુજ. લોપ.]

શાહાનિ સર્વે, ચોથીના અર્થના અનુચ સાથે 'શા માટે' ૬-૧૧. [જુઓ નીચે શૂં. વિમલિત અંગ જ્ઞા- થાય છે અને એમા છુદ્, જેહ, તેહ, વેહ જેમ હ શ્રુતિના શ્રવણે સ્વર મહાપ્રાણિત અને છે.]

શાહિ વર્તે, શ્રી. પુ., એ. વ. 'સાહે, પકહે' ૬-૧૨ [સં. સાહયતિ > પ્રા. સાહેહ, સાહહ, > અપ., મધ્ય. ગુજ. સાહહ, ટૂંકવાતા સાહિ, ને પછી સ્ત્રી નિરર્થક તાલગ્મતા.]

શાંભલિ આજ્ઞાર્થ શ્રી. પુ., એ. વ. 'સાંમલ' ૧૧-૨૪ [સં. સં-માલ્ 'જોવું' 'ધ્યાનમાં લેવું'નું *સંમલ્ થઈ પ્રા. અપ. સં-મલહ > મધ્ય. ગુજ. સાંમલહ, ને પછી ટૂંકવાતા અને આદિ સ્ત્રી નિરર્થક શ્ થતાં]

શિલિ પુ. 'મોર' ૫-૬ [સં. શિલીના અંત્ય સ્વરતું ગુજ. લાઘવ.]

શિર નપું. 'માથું' ૪-૭ [સં. શિરમ્તા સ્ત્રી લોપે ગુજ. અંગ]

શિહિજિ કિ. વિ. 'સહેજમાં' ૧૧-૮ [સં. સહજ 'સમાય સેટલું' હું પ્રા. *સ-હિજ- > મધ્ય. ગુજ. સહિજ, સિહિજ 'જરા, થોડું' ને પછી 'યોજામાં' માટે સા. વિ, એ. વ. હ. આને સં. સહજ સાથે કશો સંબંધ નથી.]

શીકોતરી સ્ત્રી. 'શિકોતરી, દુર્ગામાતા' ૨૨-૨ [શિકોતરા સમુદના કાઠે આવેલા કોઈ મંદિરમાની દુર્ગાદેવીનું નામ]

શીલ્લ સ્ત્રી. 'રજા' ૧૧-૩૧ [સં. શિક્ષા-'શિષ્યામણ' > પ્રા. સિરલ્લા > અપ. સિરલ > મધ્ય. ગુજ. સીલ-કરી 'ફે' ને કારણ તાલગ્મ શ્. વિદાય વચ્ચે આપવામાં આવતી દક્ષિણા, તેમજ યજમાનો ઉપરનો મોરનો વાર્ષિક ભાગો તે પણ 'શીલ્લ'.]

શીક્ષત્તું વર્તે. કૃ., નપું. 'સિદ્ધ થતું' ૧૦-૧૫ [સં. સિધ્યત્ નું પ્રા. સિઝંત-પડે મધ્ય. ગુજ. સીક્ષત-શીક્ષત- અંગ.]

શ્રીદાસિ મહિવ્ય., (કર્મણિ), શ્રી. પુ., ઇ. વ. 'શ્રી મરશે' ૧૫-૧ [સં. સદ્-ગીદ્ધાધાનું સીધું રૂપ. એના ઉપરથી મહિવ્ય, કર્મણિ 'આ'થી મીદાસદ્, ને દૂકવાતાં તેમજ તાલબ્ય શ્ થતાં.]

શ્રીમ છી. 'સીમા, હદ' ૧૧-૭૨ [સં. મીમાનો ગુજ. વિકાર; ને 'ઈ'ને કારણે શ્.]

શ્રીસિ મપું., સા. વિ., ઇ. વ. 'શ્રીશ ઉપર' ૩૦-૪૩ [સં. શ્રીપંકે > પ્રા. મિસ્મણ > અપ. સિસ્મદ્ > મધ્ય. ગુજ. સીમહ, દૂકવાતા મીસિ, અને બંને દ્વારે લહે તાલબ્યતા.]

શુણુ આજ્ઞાર્થ. ધી. પુ., ઇ. વ. 'સાંમઝો' ૪-૨ [સં. *શુણત > પ્રા. સુણહ (< ધ) > અપ. સુણદ્ > મધ્ય. ગુજ. સુણઝ, ને દૂકવાતા સુણ. પછી શાદિ મ્ની નિર્ધરક તાલબ્યતા.]

શુભવચની વિ. સ્ત્રી. 'શુભ વચનવાલી' ૨૦-૧૩ [સં. શુભ + સં. વચન- > પ્રા. વચન, ને સ્ત્રી. નો ગુજ. ફે લગતાં]

શું સર્વે પ્રધાર્થ. ૩-૧૭ [સં. કીદશકમ્ > પ્રા. કેરિસમ્ > મધ્ય. ગુજ. કિમિઝં > સિઝં > સ્યું > શું અને સૂં એનું અંગ પું. ઇ. વ., ઇ. વ. માં શા-, અને મપું. ઇ. વ. માં શા-, પણ ઇ. વ. માં શા-, સ્ત્રી. શ્રી ધાય. આમાંના શા-, શા- અંગમાં મહાપ્રાણિતતા ઉમેરાતાં શાહા-, શાહો- એમ લગ્નાય.]

શું નામયોગી. 'સાથે ધી,' ૩-૧૯ [સં. સહિતમ્ > પ્રા. સહિમ્ > અપ. સહિઝં > મધ્ય. ગુજ. સિઝં, સ્યું, અને તાલબ્ય થને કારણે તાલબ્ય શ્: શું. અને સૂં પણ મળે જ છે. અપ. મા સહું દપ પણ મળે છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૧૯) જેનો સંબંધ સાકમ્ સાથે થતાવાયો છે. હો. દવે અને મોરી બ્લારને અનુસરી સહિતમ્ને સ્વીકારે છે. નરનિહરાવ સમમ્ અથવા સહ વેડ સૂચવે છે. મમમ્ > પ્રા. મમ્ > અપ. *સહું > મધ્ય. ગુજ. સઝં અને સહ > અપ. સહું આથી શકે, પણ સિઝં થવા માટે ફકાર ઝોઈએ તે સહિતમ્ જ આવી શકે; અને તેથી જ સહિતમ્ આના મૂળમાં તર્કશુદ્ધ છે. હિંદીનો સેં એ આનો વિકાસ છે.]

શેઝ્યા = શેઝ્યા સ્ત્રી. 'શઝ્યા, પથારી' ૮-૧૭ [સં. શઝ્યામાંના ય્ ના થલે શેઝ્યા રૂપ, ને પછી મધ્ય ગુજ. માં ઝ્ના લાઙ્ગણિક ઉચ્ચારણ માટે, ય્નો પ્રક્ષેપ: શેઝ્યા, ને વિવલ્પે લક્ષાય શેઝ્યા.]

શેરી સ્ત્રી. 'પા કે લક્ષામાની મલી' ૨૭-૯ [પ્રા. દેશ્ય સેરી મહોશ્વાચક છે. સેરડો 'માર્ગ' એ આનો જ વિકાસ છે. સંભવ છે કે આ શબ્દનો સંબંધ

सं. स्वर- 'स्वच्छंदी, स्वेच्छ, मरजी माफक हिलचाल करनार' साथे होय. ज्यां वीजां वाहन वगेरेनी अडचण न होय तेथुं स्थान ते स्वर- > प्रा. सेर. अने एना उपरधी एवो मार्ग, गली वगेरे.]

सेव स्त्री. 'सेवा' १५-२७ [सं. सेवा > अप. सेव > मध्य. गुज. सेव अने ए तालव्य स्वरने कारणे सेव पण-]

सगपण नपुं. 'सगापणुं, कौटुंबिक संबंध' २९-५२ [सं. स्वक- > शौ. प्रा. सग + सं. रयन- > प्रा. स्पण- > मध्य. गुज. सगपण.] सगूं वि. 'सगपणवाळुं, कौटुंबिक-संबंधी' १५-२९ [सं. स्वककम् > शौ. प्रा. सगभं > अप. सगडं > मध्य. गुज. सगडं, ने टूंकवातां सगूं.]

सघळूं वि. 'सघळुं, वधुं' ३-१७ [अहीं सघला पुं., व. व., सं. सकलकम् > प्रा. सघलभं > अप. सघलडं > मध्य. गुज. सघलडं, ने टूंकवातां.] सघली वि. स्त्री. ८-१९ [स्त्री.नो ई लगतां.]

सजाइ स्त्री. 'तैयारी' २५-१८ [सं. सज्ज (भू. क.) 'तैयार'तुं मध्य. गुज. *साज थई भाववाचक *आई लग्ये, पळी उबारलावन]

सणमणु वि. पुं. 'सूनमून' ८-८ [सं. शून्यमीनकः > प्रा. सुणमुणभो > अप. सुणमुणड > मध्य. गुज. सूनमणड, ने लपवपी, तेगज फरी ण थये. सणमणड, ने टूंकवातां आम लागे छे]

सपराणु वि. पुं. 'प्राणवाळो, वलिष्ठ' २०-५ [सं. सप्राणकः > प्रा. *सप्पराणभो > अप. *सप्पराणड > मध्य. गुज. सपराणड, ने टूंकवाता]

सभा (सं.) स्त्री. 'स्थान, ठेकाणु, कचेरी; भर्मशाळा' १५-२४

समइ पुं., सा. वि., ए. व. 'समये' ७-४ [सं. समये > प्रा. समट > अप. समड]

समय (सं.) पुं. 'सरत' ११-८५

समरथ वि. 'समर्थ' ३०-४३ [सं. समर्थनो भर्ता. तद्भव, विशेष्यपी]

समि पुं., सा. वि., ए. व. 'समये; यास समये' ६-७, १५-२२ [जुओ उपर समइ. एनो ज संकोच.] समिय पुं., सा. वि. ए. व. 'समये' २१-११ [समयेना मध्य. गुज. समविमांधी ईना स्थानांतरे]

સરણુ વિ., પું. 'સરણો, જેવો' ૩-૭ [સં. સ-રણકઃ > પ્રા. સરિપ્સઓ > અપ. સરિપ્સઠ > મધ્ય. ગુજ. સરીપ્ઠ, સરિખઠ, સરપ્ઠ, ને ટૂંકવાતાં.]
સરણી વિ. છાં. ૧-૧૪ [છી. નો ફેં લાગ્યે.]

સરજ્યાં મૂ. કૃ., નર્પું., વ. વ. 'સત્પજ કર્યાં' ૪-૨ [જુઓ નારજી. સં. સૃજ-સર્જનો તત્તમ લેણે પ્રયોગ ને મધ્ય. ગુજ.ના પ્રત્યય.]

સરસિ મલિપ્પ., ગ્રી. પું., ઇ. વ. 'સરસો, કામ પાર પડશે' ૧૧-૮ [સં. સ્વ-સર્ 'જવું, સસવું'ના સરિન્યવિ > પ્રા. સરિસ્મહ > અપ. સરિસહ > મધ્ય. ગુજ. સરિસહ, મરસહ, ને ટૂંકવાતાં.]

સર્વિ સર્વ., પ. વિ., વ. વ. 'સર્વે, યથા' ૧૧-૨૭ [સં. સર્વેમાં મધ્ય. ગુજ.ની રીતે હૂસ્વ હ.]

સવલા વિ., પું., વ. વ. 'સવલા, મરણા વળા' ૧૩-૫ [સં. સ-વલકાઃ > પ્રા. સવલજા > મધ્ય. ગુજ. સવલા. એકવદા લૂ ને લઈ અર્વા. ગુજ.માં 'હ્']

સવ વિ. 'યથા' ૨-૧૮ [સં. સર્વે > પ્રા. સર્વે > અપ. સર્વિ > મધ્ય. ગુજ. સર્વિ > સર્વ; દિંદીમાં સર્વ.] સર્વિ ૧૧-૫.

'સહી' અવ્યય. 'સરેસર' ૬-૪ [અરબી સહીમ]

સહીલી છી. 'સહિયર, સર્ગી ૧૩-૭ [સં. સહી > પ્રા. અપ. સહી. આને સ્વાર્થે ડહ > અહ > હ લગનાં વિષમતાં સહીલી > *માહીલી > સાહેલી સુધીના શબ્દ મળે.]

સહુ સર્વ., વિ. 'સૌ' ૧-૨ [અપ. માં માહુ મળે છે. આ વિકામ દે. દ્વે પ્રમાણે, સં. સર્વઃ સહુ > પ્રા. સર્વો હુ > અપ. સર્વ-હુ > *સર્વ-હુ > *સહ-હુ દ્વારા શક્ય છે. પિણ્ણે સં. સર્વન્ આના મૂળમાં માન્યો છે; અર્થથી આ મરોર યંપ બેને નહિ. સ્વરભાર અંતે હોઈ સહુ આવે છે.] મહુ-હ 'સાં, યથા' ૧૪-૧૦

સંજેતુ પું. 'સંજેત' ૧૦-૧ [સં. તત્તમ સંજેતને મધ્ય. ગુજ. પ. વિ., ઇ. વ. નો ટ (અપ્રસંગમાંથી)]

સંજેપ પું. 'સંજેપ, ટૂંકામળી' ૧-૧ [સં. સંજેપ-માંના 'હ્' નો ઈધો 'ર્' અથવા 'ર્' કરી ઉચ્ચારણ 'ર્' થયે, અને ્ ને સંજેતવત્ સહી મૂર્તી-એમ અર્વા. સદ્ભવ.]

સંચર્યા મ્, કૃ., પું., વ. વ. 'સાંચર્યા, ગયા' ૮-૭ [સં. સંચરિતા: > પ્રા. સંચરિઆ > મધ્ય. ગુજ. સાંચરિઆનો સંક્ષેપ. પણ આમાં અપ. સુધીની ત્થાક્ષણિકતાનો અનુસ્વાર જીવતો રહ્યો છે, તેથી દોષ આ નથી કર્યો.]

સંચ પું. 'શુક્તિ' ૨૭-૨૨ [ફારસી શકંચહ સાથે આવે સંબંધ નથી. સં. મંચય 'સંપ્રહ' ઉપરથી 'સંચાયક શુક્તિ' અને પછી 'શુક્તિ' એ અર્થવિકાસ જણાય છે; છેત્રી શુક્તિનો શ્લેષ.]

સંતોલ્યુ મ્, કૃ., પું., એ. વ. 'સંતોલ્યો' ૫-૧૦ [સં. સં-તોપ્-ધાતુનો તત્સમ લેણે પ્રયોગ ને મધ્ય. ગુજ. મ્, કૃ. પ્રલય 'હડ, સાથે પૂં ડચારણ થ્ = મંતોલિડ, ને ટૂંકવાતાં] સંતોલ્યા વ. વ. ૧૧-૭૨

સંદે પું. 'સંદેહ, સંકા' ૨૧-૨૨ [સં. સંદેહના હનો મધ્ય. ગુજ. લાપચળી શ્લેષ.]

સંભારે ચર્તી., ત્રી. પુ., એ. વ. 'માદ કરે' ૭-૪ [સં. સંસ્મારયતિ > પ્રા. સંભારેહ, સંભારહ > અપ. સંભારહ > મધ્ય. ગુજ.માં સંભારહને ટૂંકવાતાં અહીં આદિ શુક્તિમાં લીધેલા નથી આવી, કેમ કે અકર્મક રૂપ સંભારહ પણ મધ્ય. ગુજ.ને મળ્યું છે; સં માં અકર્મક રૂપ નથી હોં વલે આવે નં. સંભારતિનો વિકાસ કહે છે, જે ઘરોવર નથી.]

સંભાલુ અર્જાર્ધ., બી. પુ., વ. વ. 'સંભાલો' ૩-૮ [સં. સં-માલયત > પ્રા. સંભાલેહ, સંભાલહ (< થ) > અપ. સંભાલહ > મધ્ય. ગુજ. સંમાલડ, ને ટૂંકવાતાં. અહીં પણ સાં થતો નથી, કેમ કે સાંભલ-મૂળ ધાતવંગ તરીકે આવે છે; ગુજ.માં આવું પ્રેરક સંભાલવર્ણુ આણ્યું છે. મૂળ સં. ધાતુમા 'જોણું, ધારણ કરણું' અર્થ છે, જે 'સાંભાલણું' અર્થમાં મળ્યો છે. સં-માલણું 'રક્ષણ કરણું, હવાલો લેવો, સમાલણું' એ પણ આનો અર્થભેદ વિકાસ છે]

સંવર અર્જાર્ધ., બી. પુ., વ. વ. 'સંવરે, સંમેલો' ૨૮-૩૭ [સં. સં-વૃતા સંવર્ નો સીધો તત્સમ પ્રયોગ + મધ્ય. ગુજ. ડ]

સંસાર (સં.) પું. 'જગત' [દાલ હિંદીમાં જે અર્થ વ્યાપક છે તે 'જગત'; સં. રુદિ પ્રમાણે 'અહંતા-મમતાત્મક સંબંધ']

સામિયા વિ., પું. વ. વ. 'સાક્ષી' ૩૦-૮ [સં. સાક્ષિક: > પ્રા. અપ. મનિસમા > મધ્ય. ગુજ. સાક્ષિના ને મધુતિ. એ. વ. સામિડ > સામિયુ.]

સાક્ષી વિ. 'સાક્ષી, સામિયું' [સં. સાક્ષિક: > પ્રા. સમિસમો > અપ. સમિસડ > મધ્ય. ગુજ. સાક્ષી.]

સાંચવિ વર્તે., ગ્રી. પુ., ઇ. વ. 'સાંચવે, વચાવે' ૨૧-૧૧ [સં. સંચિનોતિ > પ્રા. સંચિણહ; પરંતુ અપ. સંચહ > મધ્ય. ગુજ. સાંચહ અને પ્રેરકનો ભાવ કય લાગ્યે સાંચવહ અને અનુનાસિકતાના વૈકલ્પિક લોપે સાચવહ, ને ટૂંકવાતાં. 'કીઠી સંચે, તે નર ચાય' એમાં ગુજ.માં 'સંચે' છે, જે સ્વ 'સાંચવે' છે.]

સાચૂ વિ. 'સચ્ય, સર્વ' ૪-૨ [સં. સત્યકમ્ > પ્રા. સચર્થ > અપ. સચ્ચડં > મધ્ય. ગુજ. સાચડં, ને ટૂંકવાતાં.]

સાજ પું. 'તૈયારી, સજાવટ; સજાવટની સામગ્રી' ૧૧-૪૧ [સં. સજ્જ- (મૂ. છ.) ના આધારે પ્રા. અપ.માં યદ્ મધ્ય. ગુજ.માં નામ તરીકે. સજ્જું 'સજ્જ કરવું-હથિયારની ધાર તૈયાર કરવી, લૂગડાં ધરેણાં પહેરવાં', મજાઈ 'તૈયારી; ઘોડા હાથી ડપરની ચેસલા માટેની સામગ્રી, આ અર્થવિકાસ છે.]

સાથ પું. 'સાથેનું માળસ, સથવારો; ટોળું' ૨૧-૩, ૪ [સં. સાર્થઃ > પ્રા. સર્થો > અપ. સર્થુ > મધ્ય. ગુજ. સાથ. 'સાથે' નામયોગી ઇ આનો જ વિકાસ છે, ને 'સાથી-સાથીદાર' પણ.] સાથિ નામયોગી, 'સાથે' ૬-૩ [મધ્ય. ગુજ. સાથહ ગ્રી. ધિ., ઇ. વ. ટૂંકવાતાં] સાથી વિ., પું. 'સાથીદાર' ૬-૧૬ ['સાથ' માં વિશેષણ વનાયનાર હે (< સં. હક-) લાગતાં]

સાધવી સ્ત્રી. 'સાધુ સ્ત્રી, પવિત્ર સ્ત્રી' ૬-૧૫ [સં. સાધુના સ્ત્રી. સાધ્વીનો અર્થ. સદ્ધર્મવ, વિશ્લેષથી]

સાદ પું., 'શબ્દ, આજ્ઞા, હેલો' ૧૩-૨૦ [સાદ પદાવિયુ 'ગામમાં કે દેશમાં આજ્ઞા જાહેર કરાવી-પડો વજગાધી કે ટંકેરો પિટાવી.' સં. શબ્દઃ > પ્રા. સદો > અપ. સદુ > મધ્ય. ગુજ. સાદ. 'અવાજ' માટે આ શબ્દ આજે વ્યાપક છે.]

સાધિ વિ. 'સાધ્ય' ૧૧-૨૧ [સં. સાધ્યના યુનો અર્થ. રીતે હ.]

સાન સ્ત્રી. 'સંજ્ઞા, નિશાન; સમક્ષ' ૧૨-૬ [સં. સંજ્ઞા > પ્રા. સળ્ળા > અપ. સળ્ળ > મધ્ય. ગુજ. સાન. અંતે જા હોવાને કારણે 'સાન્ય' સ્થાપણ થ ધ્રુવિથી નથી.

સામરા પું., ઇ. વ. 'સાચર નામનાં પશુ' ૧૮-૬ [સં. સામ્યર 'દરળના જેવું પણ જરા મોટું-શિંગડામાં અનેક પાંચ હોય તેવું પશુ' > પ્રા. સંચર- > મધ્ય. ગુજ. *સાંચર- > સાંચર- > સામર; આજે ગુજ.માં નિરનુનાત્તિક સાચર છે.]

સાદામ્ વિ. 'સાચે રહેલું, સંચુર' ૧૨-૧ [સં. સંચુરકમ્ > પ્રા. સંચુર્થ > અપ. સંમુદરં > મધ્ય. ગુજ. સાંમુદરં, સાદામં, સાદામંડં (લેણનમાં સાદામંડં)ને

ટૂંકવાતાં] સાહામો વિ. પું. 'સામે રહેલો' ૨-૧૧. [આ શબ્દમાં મહાપ્રાણ સ્વર છે, જો કે આજે લેખનમાં સામું રચાય છે.]

સાહય સ્ત્રી. 'મદદ, સહાય' ૧૧-૮૪ [સં. સહાય 'મદદગાર' ઉપરથી નામ સાહાય, સાહ્ય નપું., એના ઉપરથી ગુજ.માં સૌ.]

સાઈ નપું. 'મેટલું એ, સાંચું' ૫-૧૫ [સં. સ્વાગતમ્ > પ્રા. સાઅં > અપ. સાવં > મધ્ય. ગુજ. *સાઈડે ને ટૂંકવાતાં સાંચું અને સાઈ. અર્વા. ગુજ. માં સાંચું પળ છે. 'સામે આવનારને મેટવા'માં આ શબ્દ પરિણમ્યો છે.]

સાંનિધિ નપું., સા. વિ., એ. વ. 'સાંનિધ્યમાં, નજીક' ૧૧-૧૨ [સં. સંનિધિ ઉપરથી સાંનિધ્ય, ને મધ્ય. ગુજ.માં તત્તમ સાંનિધ + સા. વિ., એ. વ. પ્રત્યય ઇ]

સાંભલિયુ સુ. ક., પું. એ. વ. 'સાંભળ્યો' ૩-૭ [જુઓ આ પૂર્વે સંભાલુ. સં. સં + ભલ્- 'જોવું, લક્ષ્યમાં લેવું, ધારણ કરવું'નો અર્થવિકાસ. મધ્ય. ગુજ. સાંભલિઅડ, ને મધુતિ.]

સાંસતો વિ., નપું., ઘ. વ. 'સ્વસ્થ થતા' ૨૬-૧૬ [સં. વર્ત. ક. અસત્યું પ્રા. સસંત-; પાછલથી પહેલી શ્રુતિમાં અનુનાસિક ઊમેરાય છે : મધ્ય. ગુજ. સાંસત- ને નપું. ઘ. વ. 'આં'. હિંદીમાં સં. શ્વાસનું સાસ સરખાવો.]

સાંસુ પું. 'સંશય' ૨૮-૮ [સં. સંશય : > પ્રા. સંસઓ > અપ. સંસડ > મધ્ય. ગુજ. સાંસડ, ને ટૂંકવાતાં. આને અને ઉપરના સાંસતોમાના સાંસ-ને કશો સંબંધ નથી.]

સિ સર્વ., પ્રા. વિ., એ. વ. 'હો, કેવી રીતે' ૮-૧૨ [જુઓ આ પૂર્વે શૂ સર્વ. અહીં પ્રી. વિ., એ. વ. નો ઇ લાગતાં સહ, ને ટૂંકવાતાં સિ. આતું શિ પળ સર્વ જ.]

સિધિ સ્ત્રી. 'સિદ્ધિ, સપ્તઠતા.' ૧૦-૭ [સં. સિદ્ધિનું જોડાક્ષરલોપે મધ્ય. ગુજ. સરઠ્ઠ રૂપ] 'ચવર, અંતર' ૨૪-૩, ૨. [આમાં અર્થવિકાસ થયો છે.]

સીણ સ્ત્રી. 'શીણ; રજા' ૮-૭ [જુઓ આ પૂર્વે શીર.]

સુદ, સુધિ વર્ત., પ્રી. પુ., એ. વ. 'સુદ' ૩-૫ [સં. સ્વપિતિ > અપ. ગુમદ > મધ્ય. ગુજ. સુદ, સૂદ, સુધિ]

सुए वि. 'सो पण' २६-७ [सं. शतम् > प्रा. सजं > अप. सट > मध्य. गुज. सउ, ने टूंकवातां सु + मध्य. गुज. इ 'पण' (< अप. वि.) > ए = सुए]

सुखडी श्री. 'गोळचोपडी जेवी मीठाई' ५-६ [सं. *शुक्ल-पुटिका > प्रा. *सुरल-उडिआ > अप. *सुखलुडिअ > मध्य. गुज. सुखडी, मुखडी. गोळ, धी अने घडेना लोटनी गोळचोपडी, पकवान, पछीयां हरेक प्रकारनी मीठाईने माटे आ शब्द वपरायो छे अने 'कडोई' ने माटे 'सुसडियड' पण व्यापक धयो.

सुखिके वि. 'सुखिजुं, सुखी' १४-२ [सं. सुखिकम् उपरधी सीधो विकास; मध्य. गुज. सुखिजं ने अंते स्वरभारधी सीध, सीधो विकास न होय तो 'सुहिकं' धाय.]

सुचंग वि. 'सुंदर' २२-५ [प्रा. देख चंग ने सं. सु उपसर्ग लागी धयेलुं रूप; 'गूष सुंदर'.]

सुगि वतं., श्री. पु., ए. व. 'सांभळे' ५-१ [जुओ आ पूर्वे शुणु, आ प्रा. अप. सुगइ उपरधी टूंकवातां.]

सुग्रामणि पुं. 'सांग्रामणी नामनो यज्ञ' ११-१२ [सं. सांग्रामणी 'एक यज्ञ']

सुहर नपुं. 'शकर, वराह, डुहर' १८-६ [सं. श्रुकरः > प्रा. सूजरो > अप. सूजर > मध्य. गुज. सूजर अने इ ना प्रक्षेपे सुहर > सुहर]

सुहुलं वि. 'सुलभ, सोदलुं' २७-८ [सं. सुलभकम् > प्रा. सुलहजं > अप. सुलहजं > मध्य. गुज. सुदलजं, सुहुलजं, ने पछी टूंकवातां. आना सुहेलजं सोहिलजं जेवां रूप (पट्टि.) पण मळे छे.]

सुंपिया भू. क., पुं., व. व. 'सोप्या' १३-११ [सं. समर्पिताः > प्रा. समर्पिआ > अप. *समर्पिआ > *सर्वर्पिआ- > मध्य. गुज. सउंपिआ > मूंपिआ, सुंपिआ ने यश्रुतिए.]

सूह वतं., श्री. पु., ए. व. 'सूए' ६-४ [जुओ आ पूर्वे सुह.]

सूजि वतं., श्री. पु., ए. व. 'सूजे, मनमां समझाय के खडुं धाय' ८-९ [सं. शुष्यते ('शुद्धि-शोध कराय') > प्रा. अप. सुजमइ > मध्य. गुज. सूजइ, ने टूंकवातां.]

सूदं वि. 'सोदुं, सरळ, सारं' ९-२ [सं. शुद्धकम् > प्रा. सुदजं > अप. सुदजं > मध्य. गुज. सूधजं, ने टूंकवातां.]

સૂની વિ. સી. 'શૂન્ય ચયેલી, એકલી અટૂલી' ૮-૨૦ [સં. શૂન્યક- > પ્રા. અપ. સુણ્ણક- > મધ્ય. ગુજ. સૂનક- ને સ્ત્રી.નો હૈ લાગતાં]

સૂરય પું. 'સૂર્ય' ૪-૧૦ ઉચાર સૂરજ, વિશેષથી 'સૂરય' થયા પછી; અર્થાં. તદ્ભવ.]

સેઈંદ્રી સ્ત્રી. 'સૈરિંદ્રી, દાસી' ૨૪-૨૦ [સં. સૈરિન્દ્રીતું ઉચારલાઘવ થયે.]

સેન્ય સ્ત્રી. 'સેના' ૨૫-૧૮ [સં. સૈન્ય]

સોધુ = સોધ્યુ મૂ. કુ., પું., એ. વ. 'શોધ્યો' ૧૬-૧૩ [સં. શુધ્ના સોધ્નો ગુજ. પ્રયોગ સોપ- કરી + હડ [મૂ. કુ. નો પું. પ્રત્યય] = સોધિડ; એને ટૂંકવાતાં સોધ્યુ, ને પછી યશ્રુતિનો લોપ.] સોધું = સોધ્યું નપું., એ. વ. ૧૧-૮૫.

સૌભામી વિ. 'સૌભાગ્યવાન' ૧૬-૨ [સં. સૌભાગ્ય- સપરથી અર્થાં. તદ્ભવ સૌભાગ- અને એને તદ્ભિતનો હૈ (> સં. હક-) લાગી.]

સોલમહ વિ. સા. વિ. એ. ધ. 'સોલમે' ૧-૧૦ [સં. પોઢશ > પ્રા. અપ. સોલહ > મધ્ય. ગુજ. સોલ; એને આરૂતિવાચક સં. મ. ગુજરાતી રીતે થતાં સોલમડ + સા. વિ., એ. વ. નો હ. અહીં સોલમીહ જોઈયે, કલાતું વિ. હોઈ.]

સોહામણું વિ. 'શોમીતું' ૧૭-૧૦ [સં. શોમાપનતિ > પ્રા. સોહાધ્દના વિકાસમાં નામ બનતાં *સોહાવળડ ને સોહામળડ, ટૂંકવાતાં.]

સ્કંધાવાર (સં.) પું. 'છાવળી' ૧૧-૪૬

સ્થંભ પું. 'ધાંમલો' ૧૧-૪૮ [સં. સ્તમ્ભમાં સ્ ના ચોયે ગુજ. રીતે સ્થંભ]

સ્વસુર પું. 'સસરો' ૧૫-૨૨ [સં. સ્વસુરતું અર્થાં. તદ્ભવ સ્વ.]

સ્વામ પું. 'સ્વામી, ધણી' ૧-૨૨ [સં. સ્વામીતું ગુજ. રીતે સ્વામિ > સ્વામ્ય, થયે સ્વામ, યશ્રુતિને સ્થેપે.]

હૃદ નપું. 'હૈયું, હૃદય' ૩-૨ [સં. હૃદયમ્ > પ્રા. હૃદ્યર્મ > અપ. હૃમડ > મધ્ય. ગુજ. હૃદડ > હૈયું. અંતે સ્વરમારૂંજતાં હૃદ.]

હુઝમો, હુઝો, હૂઝો મૂ. કુ., પું., એ. વ. 'ધગો' ૩-૮ [સં. ભૂતકઃ > પ્રા. હૂઝમો > અપ. હૂઝડ > મધ્ય. ગુજ. હૂઝડ > હુઝડ > હુઝમો, એ પળ ટૂંકવાતાં હુઝો, ને હુઝડના સંકોચમાં હૂઝો. પોરાણિકોની માપામાં અર્થાં. ગુજ. હૂઝો મૂ. કા. ના રૂપ તરીકે વપરાય છે તે આનો વિકાસ છે; અર્થાં. ગુજ.માં આ રૂપ, માફી, નષ્ટ થયું છે.]

હત વર્તે. કૃ. (અવિકારી) 'હોત' ૧૭-૧ [ક્રિયાતિપર્યયે વપરાતું ક્રિયાપદ છેન્લે સ્વરમાર વિનાનું વર્તે. કૃ. છે. સં. મયત્ > પ્રા. હોત- માંથી મધ્ય. ગુજ. માં હોઉ, હૂમત, હૂતન, હૂત, હૂત અને હત આમાં રૂપ ઊતરી આવ્યાં છે. 'ઉપદેશમાલા' માં હોત અને હત સિવાયનાં રૂપ (હો. દવે) મળે છે. અર્વા. ગુજ.માં હોત અને હત બે રહ્યાં છે. આ જાનનાં અવિકારી રૂપોનો કુદંત તરીકેનો ઉપયોગ આજે નથી રહ્યો, જે મધ્ય. ગુજ. માંથી જ નષ્ટ થયો હતો.]

હરાવુ = હરાવ્યું મૃ. કૃ (પ્રેરક), પું., એ. વ. 'હરાવ્યો' ૧૫-૪ [સં. હ-હરતું પ્રા. અપ. દ્વારા હર- રચ મળ્યું છે. યનું *હરાવિન- > પ્રા. હરાવિન- દ્વારા ગુજ. માં પણ હરાવિન- અંગ ને પું. એ. વ. નું રૂપ હરાવિન-, એને દૂંકવાતાં હરાવ્યુ. ને યધુતિ જતાં]

હરિણ પું. 'હરે' ૨૪-૧ [સં. હરંતું પ્રા.મા હરિસ થાય છે તેને આભાસ- સામ્યે સીધું હરિપ- ને ત્યાં 'પ્'નું ઉચ્ચારણ 'ચ્'; આમ આ અર્વા. તદ્ભવ. આજે તો હરણ અને હરમ્બું રહ્યા છે.] હરણી અ. કૃ 'હરં પામીને, રાત્રી થઈને' ૫-૧૪ [હરણ + ઈ (અ. કૃ. < અપ. પ્રા. 'હમ > સં. 'ય)]

હલુઆપણું નપું. 'હલવાપણું, લણુના' ૧૦-૨ [સં. લણુક- > પ્રા. લહુમ- અને વ્યતયયથી હલુમ- > અપ. હલુમ-; અંગે સ્વરમારને કારણે + સં. સ્વન- > પ્રા. 'વ્વળ- લાગી હલુઆપણ- + નપું. ડં, ને દૂંકવાતાં. હલુમડંએ અર્વા. ગુજ. હલ્લું આપ્યું છે. જુઓ આ નીચે તરત જ.] હલ્લ-શું કિ. વિ. 'હલ્લેથી' ૧૬-૨. [મધ્ય. ગુજ. હલુમ + શ્રી. વિ. એ. વ. નો હ અને વધારામાં શ્ (' સાથે, થી ') = અર્વા. ગુજ. હલ્લે-શ્ = 'હલ્લેથી, હલ્લેથી']

હવડાં કિ. વિ. 'હમળાં, અત્યારે, અગ્રણે' ૨-૭ [સં. અધુના > પ્રા. અહુના > અપ. *હઠના > મધ્ય. ગુજ. હઠનાં, *હવેડાં, હવડાં ને પીઝી ઘાડુ હમળાં, આ હેઠાં વેઠુંરૂપ અર્વા. ગુજ.માં છે. મધ્ય. ગુજ.મા હિવડાં રૂપ પણ મળે છે. આને લઈ હિવ+ડાં (સ્વાયં) એમ ટેસિટોરી જણાવે છે. અને આ હિવનો સંબંધ એમણે પહવડ (< સં. પ્તાદ્રાક- > અપ. પહવમ-) સાથે કયો છે. મને સં. અપયા > અપ. *અહવ- ને સા. વિ., એ. વ.નો હ લાગ્યે હવડ > હવિ > હિવ, અર્વા. ગુજ.મા હવે (કવિનામાં હવાં, હાવાં) અને સૌરાષ્ટ્રના મેરોમાં હેવ. પરંતુ હિવડાં તો હિવના આભાસસામ્યે હવડાંનું રૂપાંતર છે. નરસિંહરાવ ણે અધુનાનો વિકાસ જ માને છે; ઘોં. દવે આ સંબંધ સ્પષ્ટ કરતા નથી. મોડી હવડ > હવિ > હિવને ટેસિટોરી પ્રમાણે સાચી હવડાં માટે પણ ટેસિટોરીના મતનો સમાદર કરે છે. હમળાં રૂપ મધ્યવર્તી *હઠના > *હવેના > હવેનાનો પ્રા. અહુના < સં.

અધુનાનો અને અંતે સાનુનાસિકતા ણ્ ને કારણે સમેરાયાનો ઘોષ કરે છે. અને ડાં
 એ ણાં જ છે, તેથી હવડાં એ હવેડાં જ છે.]

હવિ કિ. વિ. 'હવે, આ પછી; અચ્ચારે' ૮-૩ [જુઓ હવડાં. ડો. ટેરિસ-
 ડેરી વતાવે છે તેમ અહવદ્માંથી નહિ, 'પણ સં. અથવા > પ્રા. અહવા > અપ.
 અહવની આદિશ્રુતિ અસ્વરિત થયે લુપ્ત થતાં ને સા. વિ. એ. વ.નો હ્ લાગતાં હવદ્
 થઈ મળ્યું છે; વ્યત્સયે હિવ.]

હરી અ. કુ. 'હસીને' ૮-૫ [સં. હસ્ના *હસ્ય > પ્રા. અપ. હસિજ >
 મધ્ય. ગુજ. હમી, અને જેને હરે સ નો શ્.]

હાડ નપું. 'શરીર' ૪-૧ [પ્રા. દેશ્ય 'હડ્ડમાંથી. 'હાડકું' અર્થે એમાંથી
 'શરીર' અર્થે ગુજ. માં ચિકિત્સો.]

હારિ છી. 'હાર, પંક્તિ' ૧૧-૫૨ [સં. ધારાતું ધારિકા થઈ પ્રા. *હારિમા
 > અપ. *હારિજ > મધ્ય. ગુજ. *હારી અને અંતે સ્વરભાર ન રહેતાં હારિ-
 હાર્ય.

હારયુ મૂ. કુ., પું. 'હાયોં, પરાજય પામ્યો' ૩-૧૮. [સં. હના પ્રેરક
 હાર અંગતું મૂ. કુ. હારિતઃ > પ્રા. હારિભો > અપ. હારિડ > મધ્ય. ગુજ.
 પળ હારિજ, ને ટૂંકવાતાં. 'પરાજય'ના અર્થનો હારય શબ્દ આમાંથી છે.]

હાલિ વર્ત., ત્રી. પુ. એ. વ. 'હાલે, ચાલે; હલે' ૮-૪ [પ્રા. વેદ્ય ધાતુ
 હલ. એના હલદ્દ રૂપ ઉપરથી મધ્ય. ગુજ. હાલદ્, ને ટૂંકવાતાં હાલિ. મૂળમાં
 વેવડા છને હરે અર્થો. ગુજ.માં પણ 'હ્'. સં. ચલ્ સાથે આ પ્રા. વેદ્ય ધાતુ-
 મૂળનો સંબંધ જણાય છે.

હાશ નપું. 'હાસ્ય, મદકરી' ૧-૧૮ [સં. હાસ્યના યુનો સીધેસીધો હ
 થયે હાસિ અને હના યોગે શ્ થયે, 'હ'ના લોપે.] હામ્ નપું. 'હાસ્ય' ૨૨-૧૨
 [સં. હાસ્યકમ્ > પ્રા. હસ્સમે > અપ. હસ્સડે > મધ્ય. ગુજ. હાસડે, ને
 ટૂંકવાતાં]

હિ પું. 'હય, ઘોડો' ૧૨-૮ [સં. હય > પ્રા. હય, ને ય નો હ્ થયે હદ્
 દારા મધ્ય. ગુજ. હિ.]

હુશ, હુશ્ વર્ત. ત્રી. પુ., એ. વ. 'હોય, યાય' ૩-૮, ૪-૧૬ [સં. મયતિ
 > પ્રા. અપ. હોદ્ > મધ્ય. ગુજ. હોદ્, હુદ્ ને છેલ્લી શ્રુતિ લેખનમાં લીધે થતાં
 હુદ્.] હુયિ ૪-૧૩ [હુદ્માં ય પ્રવેશતા] હુસિ મવિવ્ય. ત્રી. પુ. એ. વ. 'હશે,
 ધશે' ૪-૧૭ [સં. મવિવ્યનિ > પ્રા. હોસ્સદ્ > મધ્ય. ગુજ. હોસદ્, હુસદ્ અને
 ટૂંકવાતાં હોસિ-હુસિ; પછી હ ને હ્દે શ્. અર્થો. ગુજ.માં 'હશે' માત્ર સંસારાયે
 રહ્યું છે.]

हं सर्वे. 'हुं' ६-११ [मं. अहम् > प्रा. अहम् > अग. हं > मध्य. गुण. पण हं, नै दृष्टानां.]

हृदि नपुं. सा. वि., ए. व. 'हृदयमा' १२-५ [मं. हृदय- नु अर्वा. रीते दृष्टानां हृद + सा. वि., ए. व. नो ह.]

हेटलि डि वि. 'हेटल, नीचे' २२-३ [सं. अघस्तात > प्रा. *अहट्टा > *अमट्टा > *अयट्टा > *अहट्टा > *अट्टा > हेट + म्वाये त लामे. हेटल- > मध्य. गुण. हेटल + सा. वि., ए. व. नो ह = हेटलह, नै दृष्टानां. मूलमा एकराडा म् नै कारणे अर्वा. गुण. मां ह्. पणु हेट + हट- यनां हेटल- द्वारा मलना विरो. हेटल- हेटल- नो वटा ह नै लई 'ह' ज मात्र.]

हेत वि. 'मूकेनुं, रागेनुं, सारमान' १-९ [मं. धातुं भू. कृ. हित एतुं गुणरात्रीकरण. आने हेतु माथे सीधो संशय नयी. अही ए नपुं. मां छे.]

हेतु (मं.) 'कारण' १०-९ [अही मा. वि., ए. व. नो मयय लुप्त भयो छे]

है केवलप्रयोगी. 'हायनो उद्गार' १७-७

हो केवलप्रयोगी. 'अहो' २४-१ [सं. अहो]

होय यत्तं. श्री. पु., ए. व. 'होय, रहे, गाय' ५-९ [जुओ आ पहेला हुह योगे. होइनो विवास होय.]

होभा भू. कृ., पुं., व. व. 'यथा' ११-६८ [जुओ आ पहेला हुओ. हुओ- नो आ विकास व. व. मा.]

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	वर्ति	अशुद्ध	शुद्ध
		प्रस्तावना	
१८	१५	(.....५ मै)	(..... ५ मै)
४९	२४	धोली	धोवी
५६	३	मार्गपिना	मार्गपिना
५६	५	दूबडो...दूबडापणाना	दूबडो...दूबडापणाना
५६	१५	विरणनुं	विरहनुं
५७	२७धृतियता०धृतिमता०
		कान्य	
७७	१७ (पुष्पिका)	मोटझीममुद्धव.	मोटझीममुद्धवः

‘प्राचीन गुर्जर ग्रन्थमाला’ना प्रथम प्रकाशन विषे केटलाक अभिप्रायो

Shri G. V. Mavlankar (Speaker, Indian Parliament ; President, Gujarat Vidya Sabha, Ahmedabad)—“ It was a new thing to me to know that our old literature has a number of works in prose. Then there are a couple of points which I appreciate very much. The first is that the book is printed in Devanagari script. The other point is the gradual compilation of a vocabulary consisting of words of special importance. It is essential to have such a vocabulary for the study of our old literature. ”

Dr. Sunil Kumar Chatterji (Emeritus Professor of Comparative Philology, University of Calcutta ; Chairman, West Bengal Legislative Council)—“ I congratulate you on the very fine piece of work which you have brought under the auspices of the University of Baroda. This is a very auspicious start. The book, because of both its language and subject-matter has very great interest for all the students of Indian linguistics and philosophy as well as general culture , and the editing has been done in a very fine scholarly style, and on the top of that, the printing and the get-up are excellent. It was a very good idea to print the Introduction and everything in Gujarati in the Devanagari character. Your work is a valuable addition to the mass of texts in early Gujarati which has been made already available by other scholars. The University of Baroda can be most heartily felicitated for inaugurating this series of *Prācīna Gurjara Granthamālā*, which I feel perfectly confident, will become a very honoured series among the various well-known series of texts published by different institutions of India. ”

Dr. R. L. Turner (Director, School of Oriental and African Studies, London University)—“ I have now been very carefully through your *Shashtishataka Prakarana* and I should like to take this further opportunity of saying how much I appreciate

the additions you have made and how useful this type of work will be for elucidating the history of the modern Indo-Aryan languages. I have found the vocabulary in particular of the greatest use for my work for the Comparative Dictionary of Indo-Aryan. I would like to congratulate you on so successfully initiating this series of old Gujarati texts."

Professor Alfred Master (Retired Professor of Indian Philology, School of Oriental and African Studies, London University)—"The edition as the part of a planned series is very welcome, as the number of critical texts in old Gujarati published is still very small, considering the vast amount of manuscripts extant. As it is still necessary to emphasise the linguistic rather than the literary significance of old Gujarati texts, the publication of a manuscript of Somasundarasūri's commentary written only fourteen years after his death is of particular importance. The book is well-planned, clearly printed and well-bound, so that it is a pleasure to the student to handle and read."

Professor G. H. Bhatt (Director, Oriental Institute, Baroda; in the *Journal of the Oriental Institute*, Vol. II, p. 405)—"We congratulate Dr. Sandesara on his excellent edition, and we are sure, the new series under his able guidance will, in course of time, supply the necessary sources of a Gujarati Dictionary to be prepared on historical Principles—a long-felt desideratum."

Dr. A. N. Upadhye (Rajaram College, Kolhapur, President, Prakrit and Jainism Section, 11th All India Oriental Conference)—"The Introduction gives useful material, and the text of the *Bālāvaṇodhas* is very well presented.....I am sure, you will bring out many such books which would give us a connected account of the development of Apabhramśa prose."

Dr. J. Filliozat (Professor of Sanskrit, College de France; in *Journal Asiatique*, no. 2 of 1953)—

"Premier volume d'une *Prācīna Gurjar Granthamālā*" "Serie d'ouvrages anciens du Gujarāt," publiée à Baroda par L' Université Mahārāja Sayājī Rāo, avec une préface en gujarātī par

Mme, Hansa Mheta, Vice Chancellor.... L' édition est très soignée et très bien présentée....." (First volume of Prācīna Gurjar Granthmālā 'series of ancient works of Gujarat' published at Baroda by the Maharaja Sayajirao University, with a preface in Gujarati by Mrs. Hansa Mehta, Vice-Chancellor... The edition is very careful and very well presented...).

શ્રી. કનૈયાલાલ માળેકલાલ મુનશી (ગવર્નર, ઉત્તર પ્રદેશ; પ્રમુખ, ભારતીય વિદ્યામંચન, મુંબઈ)—“તમે તો સ્વૂ કામ કરી રહ્યા છો; અને પ્રાચીન ગુજર ગ્રન્થમાલા ઘણો જ ઉપયોગી થશે. તમારા પ્રયત્નોને સફલતા હચ્છું હું.”

શ્રી. હરસિન્દ્ભાઈ દિવેટિયા (વાઇસ-ચાન્સેલર, ગુજરાત યુનિ-વર્સિટી)—“માપા તેમ જ વિવેચન વન્નેતી દષ્ટિ પુસ્તક મૂલ્યવાન છે અને તમારા વિવેચન અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ શબ્દકોશથી તે વધારે મૂલ્યવાન વન્યું છે.”

શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (વાઇસ-ચાન્સેલર, શેઠ ના. દા. ઠા. મહિલા વિદ્યાપીઠ)—“સાધારણ રીતે એવી માન્યતા પ્રસરી ગયેલી કે જૂના ગુજરાતીમાં ગદ્ય હતું જ નહિ.....આ સંશોધન, ને તે પળ શાસ્ત્રીય રીતે કરીને તમે આપણા સાહિત્યની પરંપરા પર નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે.”

વિદ્યાત વિવેચક પ્રો. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક—“વાંચતાં સંપૂર્ણ સંતોષ થયો. તમે જે ઉદ્દેશથી ગ્રન્થમાલ્ય શરૂ કરી છે તેને સિદ્ધ કરવા વધી રીતે ઉપયોગી નીવડે તેવાં સંપાદનપદ્ધતિ યોજી છે. આ પુસ્તક હવે પછી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકસંપાદનનો એક સારો નમૂનો થઈ પડશે. મુદ્રણ ચોરૂઝું અને મૂલ પાઠ અને બાલાયવેધ સ્પષ્ટ જુદા તરી આવે એવી રીતે વેરેલું છે તે યોગ્ય જ વર્તુ છે. અને આપેલો શબ્દ-કોશ ભવિષ્યમાં ગુજરાતી ભાષાનો પૂર્ણ કોશ વરતો હશે ત્યારે પૂરો ઉપયોગી થશે.”

પ્રો. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીસ (અધ્યક્ષ, મો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યામંચન ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ)—“મહારાજા

સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપી મુંબઈ રાજ્યે યુનિવર્સિટીના સાચા અર્થમાં—‘ગુરુશિષ્યમંડલ’ના અર્થમાં—વિદ્યાકીય સંસ્થાનો અલ્પતરો આદર્યો છે. આ યુનિવર્સિટી અનેક વિદ્યાશાખાઓ વિકસાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં તેનો પ્રશંસનીય અને સૌથી વધારે આવશ્યક પ્રયત્ન ગુજરાતી વિદ્યાવિભાગ ઓળવનારો છે. સદ્ભાગ્યે આ વિભાગના અધ્યક્ષ તરફકે ડૉ. સાંડેસરા જેવા કૃતપરિશ્રમ સંશોધનકુશલ વિદ્વાનની નિમણૂક થઈ છે. ડૉ. સાંડેસરાએ પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલાની યોજના કરી તેના પહેલા ગ્રંથ તરફકે નેમિ-ચન્દ્ર મેઢારી-વિરચિત ‘પટ્ટિશતક પ્રકરણ’ અને તેના ત્રણ વાલાવ-બોધોનું સંપાદન કરી પ્રકાશન કર્યું છે તે તેમની કાર્યપરાયણતા અને સંશોધનદક્ષતા વ્યક્ત કરે છે.

ગુજરાતી માપાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવા માટે તેનાં વિકાસ અને ઘટતરને જાણવાં જરૂરી છે. સુનીતિકુમાર ચાતુર્ગ્યાએ બંગાળી માપાનું અને મેન્ચ માપાશાસ્ત્રી સદ્ગત બ્લોકે મરાઠી માપાનું જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ નિરૂપણ કર્યું છે તેનું ગુજરાતીનું થવું હજી વાકી છે. અંગ્રેજી માપાનો જેવો શબ્દકોશ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી બહાર પડ્યો છે તેવો ગુજરાતી માપાનો શબ્દકોશ સંશોધકોની પ્રતીક્ષા કરે છે. પણ આ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાય તે પહેલા કાલક્રમમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધન અને પ્રકાશન વહોળ્યા પ્રમાણમાં થવું જરૂરી છે. આ જરૂરિયાતને હલકી કરી ડૉ. સાંડેસરાએ આ ગ્રંથમાલાની યોજના અને આ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું છે તે શાસ્ત્રીયતાના સાચા માર્ગે જાય છે એવો મારો અભિપ્રાય છે.....

મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના, પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલાના આ પહેલા પ્રકાશનને આવકાર આપતાં અને તેના સંપાદકને ધન્યવાદ આપતાં મને આનંદ થાય છે. આથી ગ્રંથમાલાને અવકાશ આપવા માટે ગુજરાતી માપાના અમ્યાસીઓ વાઈસ-ચાન્સેલર શ્રીમતી હંસાવજેનને અભિનંદન આપશે.”

વિદ્યાત સાહિત્યકાર શ્રી-રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (‘સયાજી-શિષ્ય’, (તા. ૨૯મી માર્ચ ૧૯૫૩ના અંકમાં) "વડોદરા રાજ્યની

‘પ્રાચીન કાવ્યમાલા’ની શ્રેણીની યાદ આપતી અને એ શ્રેણીના કાર્ય ઉદ્દેશને વિસ્તાર આપતી ‘પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા’ના પહેલા ગ્રન્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘પદ્ધિશતક પ્રકરણ’ સંપાદનકાર્યનો એક યશસ્વી નમૂનો બની રહ્યું છે.”

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી (અધ્યક્ષ, શ્રી. ચુર્નાલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, એમ. ટી. બી. કોલેજ, સૂરત) — “સંપાદનની સમગ્ર પદ્ધતિ નમૂનેદાર છે.....ગ્રન્થનો દેલાવ આકર્ષક છે, તેનું સંપાદન પ્રશંસાપાત્ર છે; અને તેનું તાત્પર્ય સદ્વૃત્તિ અને સદ્ધર્મના શોધકને ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.”

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવઠ (ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ) — “આપણી માપાના અભ્યાસીઓને માપાવિકાસના ઇતિહાસમાં સ્વદેશી અંકોડા પૂરા પાડતી તેમ જ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને અભ્યાસ અને વિવેચન માટે નવો મંડાર સંપડાવતી પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓનું પ્રકાશન આ પુસ્તકથી પ્રારંભતી, તમારા વિશ્વવિદ્યાલયની ‘પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા’ ગુજરાતી સાહિત્યની મોટી સેવા કરશે.”

પ્રો. ડોલરરાય માંકડ (આચાર્ય, દરબાર ગોપાલદાસ મહા-વિદ્યાલય, અલિયાવાડા) — “યુનિવર્સિટીને યોગ્ય એ પ્રકાશન છે. આપણા પ્રાચીન ગદ્યના અભ્યાસમાં એ ઘણું ઉપયોગી નીવડશે, એમાં શંકા નથી. સંસ્કૃતની પેઠે જૂની ગુજરાતીમાં પણ આથી વિવરણશીલી હતી તે પણ આ પ્રકાશનથી સ્પષ્ટ થાય છે.”

પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ચુ. જ્ઞાલા (સેન્ટ જોસેફ્સ કોલેજ, મુર્શી) — “પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ બન્નેમાં તમારી લાક્ષણિકતા—વિદ્વત્તાની, વિચારની અને શૈલીની—અંકાર્ષ છે. અમિનન્દન અને ‘ગ્રન્થમાલા’ને શુભેચ્છા!”

ડૉ. વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ (કોલેજ ઓફ ઇન્ડોલોજી, બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી) — “નેમિચન્દ્ર મંડારી-વિરચિત ‘પદ્ધિશતક’ ગ્રન્થ

को तीन बालावबोध टीकाओं के साथ प्रकाशित देख कर अन्यन्त प्रसन्नता हुई। आपने बडौदा विश्वविद्यालय से प्राचीन गुर्जर ग्रन्थमाला का संपादन आरम्भ कर के अपने लिये उत्तम कार्य का सूत्रपात किया है। गुजराती भाषा में जैसा आपने भूमिका में लिखा है इतना अधिक प्राचीन साहित्य बच गया है जितना अन्य किसी प्रादेशिक भाषा में नहीं। गुजराती का यह साहित्य गुजराती के लिये ही नहीं, हिन्दी की प्राचीन व्युत्पत्तियों के लिये भी अनमोल है। शब्दनिरुक्ति की जो समस्या गुजराती के लिये है, वही हिन्दी के लिये है, वही बंगला और मराठी, पंजाबी के लिये भी है। असम और उड़िया भाषा के लिये भी अपभ्रंशजन्य शब्दों की व्युत्पत्ति की सामग्री प्राचीन भाषा-साहित्य में से उपलब्ध हो सकेगी। मेरी दृष्टि से ११वीं शती से १५-१६वीं शती तक का साहित्य संस्कृत परिवार की भाषाओं के लिये एक जैसा उपयोगी है। इस गुजराती 'पट्टिशतक' में कितने ही हिन्दी शब्दों की व्युत्पत्ति मुझे मिल रही है। इस ग्रन्थ से मेरा परिचय कराने के लिये आप का कृतज्ञ हूँ।”

प्राचीन गुर्जर ग्रन्थमालानां प्रकाशनो

✓ १. नेमिचन्द्र भंडारी-विरचित पट्टिशतक प्रकरण—त्रण बालावबोध सहित. एक ज प्राकृत प्रकरणग्रन्थना पंदरमा-सोलमा शतक आस-पास बयेला त्रण जूना गुजराती गद्यानुवादो; प्रस्तावना, परिशिष्टो अने शब्दकोश सहित. संपादकः डॉ. भोगीलाल सांडेसरा. पृ. ३०+१९३. मूल्य पांच रुपिया.

✓ २. महीराजकृत नल-द्वंद्वंती रास—सं. १६४१मां कर्तारिा हस्ताक्षरोमां लखायेली प्रति अनुसार. संपादकः डॉ. भोगीलाल सांडेसरा. पृ. २४+१७४. मूल्य सवाचार रुपिया.

✓ ३. प्राचीन फागु-संग्रह—विक्रमना चौदमायी अदारमा शतक सुधी रचायेला आडवीस फागु-काव्योनो समुच्चय; प्रतिपरिचय अने कृति-

પરિચય, પ્રાગુવિષયક અભ્યાસલેખ અને શબ્દકોશ સહિત. સંપાદક :
ડૉ. મોગીલાલ સાંઢેસરા અને શ્રી. સોમાભાઈ પારેલ્ક. પૃ. ૭૨+૨૯૦. મૂલ્ય
આઠ રૂપિયા.

✓ ૪. **વર્ણક-સમુચ્ચય**—સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક ઇતિહાસ માટે
મહત્ત્વના પદાનુકારી ગદ્ય-વર્ણકોનો સમુચ્ચય. ભાગ ૧—મૂળ પાઠ.
સંપાદક : ડૉ. મોગીલાલ સાંઢેસરા. પૃ. ૧૨+૨૨૦. મૂલ્ય સાઢાસાત
રૂપિયા.

૫. **માલળકૃત નલાસ્યાન**—મધ્યકાલીન ગુજરાતીનાં લક્ષણો
જાણવતી શ્રદ્ધેય પ્રતિ અનુસાર પુનઃસંપાદન; પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ
સહિત. સંપાદક : પ્રો. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. પૃ. ૭૬ + ૧૭૬ = ૨૫૨.
મૂલ્ય આઠ રૂપિયા.

પ્રાસિદ્ધાન—પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર, વડોદરા

*

હવે પછીનાં પ્રકાશનો

૬. **વર્ણક-સમુચ્ચય-ભાગ ૨**—સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક અધ્ય-
યન તથા શબ્દસૂચિઓ.

૭. **ઉદયમાનુકૃત વિક્રમચરિત્ર રાસ**—શામલના એક પુરોગામી
કવિ-રચિત પદ્યવારતા. સંપાદક : સ્વ. પ્રો. વલ્લભરાય ક. ઠાકોર.

૮. **નરહરિકૃત જ્ઞાનગીતા**—અલાના વૃદ્ધ સમકાલીનનું વેદાન્ત-
વિષયક કાવ્ય; સંતકવિઓની પરંપરાના અભ્યાસ સહિત.

૯. **વસ્તાકૃત વસ્તુગીતા**—વેદાન્તી કવિની સુદર કાવ્યરચના.

૧૦. **પ્રાચીન પદ-સંગ્રહ**—સંત કવિઓનાં કાવ્યગુણયુક્ત પદોનો
સંગ્રહ.

૧૧. **યશોધરકૃત પંચાગ્યાન**—એક પ્રાચીન વિદ્વાને ૧૬મા સેકામાં
કરેલો 'પંચતંત્ર'નો ગદ્યાનુવાદ.

૧૨. વિલ્હણપંચાશિકા—સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શૃંગારકાવ્યના જૂના ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્ય-અનુવાદો.

૧૩. ચાળક્ય નીતિશાસ્ત્ર—સંસ્કૃત નીતિગ્રન્થના જૂના ગુજરાતી ગદ્યાનુવાદો.

૧૪. રત્નચૂડ રાસ—સં. ૧૫૧૦માં રચાયેલ એક વિશિષ્ટ કથાકાવ્ય.

૧૫. મલયચન્દ્રકુત સિંહાસનવત્રીસી—સં. ૧૫૧૯માં રચાયેલી, સિં. ૦ વ. ૦ વિષેની સૌથી જૂની ઉપલબ્ધ ગુજરાતી કૃતિ, સિં. ૦ વ. ૦ વિષયક વાર્તાચક્રના તુલનાત્મક અભ્યાસ સહિત.

૧૬. માલગ્ન : એક અધ્યયન—માલગ્નના જીવન અને કવનનું અદ્યતન ઐતિહાસિક અને વિવેચનાત્મક અધ્યયન.

આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની બીજી કેટલીક વિશિષ્ટ કૃતિઓના સંપાદનની આયોજના થઈ રહી છે.